

ОЛЕСЬ КОЗУЛЯ

**ЖІНКИ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

КИЇВ 1993

ББК 63.3(4 Укр.)
К59

Козуля О.
Жінки в історії України.— К.: Український
центр духовної культури. 1993.
ISBN 5-7770-0579-9

ISBN 5-7770-0579-9

© Художнє оформлення Матієнко О. В.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
ВОНИ ПРОСЛАВИЛИ КИЇВСЬКУ РУСЬ	7
Рівноапостольна Ольга	9
«Тесть Європи»	17
Королева Франції	19
Євпраксія — імператриця германська	24
На ниві рідної культури	29
БЕРЕГИНЯ	33
Козачки	34
Славетна меценатка	42
Султанша наймогутнішої у світі	45
Українська Сафо	50
Мотря і Мазепа	53
Чи була Катерина II великою?	60
ІХ ЗНАЛИ У БАГАТЬОХ КРАЇНАХ СВІТУ	67
Ясновидиця	68
Богиня сцени	75
ПРОВІСНИЦІ ВОЛІ	82
Дочка Прометея	84
Найперша	89
Віце-президент	95
Велика просвітителька	99
У ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ЗОВСІМ НЕ ЖІНОЧЕ ОБ- ЛИЧЧЯ	104
Шкірянки замість кофт	104
Безстрашні, віддані, безкомпромісні	108
ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ДО ДУХОВНОСТІ	113
«Інтернаціональні» жінки в червоній імперії	113
Перша народна	118
Одна з великої родини	122
«Людолови» проти людоловів	127
Дві вершини народного мистецтва	132
КОЛИ НЕВИСТАЧАЛО ЧОЛОВІКІВ	144
Чарівна меєсниця	145
Таран у небі	149
Українська муза не мовчала	153
Воювали як і всі	159

УКРАДЕНА ПЕРЕМОГА	164
Народний художник	166
«Мене покарано...»	172
Шлях до істини	178
Символ нескореної України	186
ПРОТИСТОЯННЯ	192
Кассандри за колючим дротом	193
Такі різні	199
Велична не тільки в поезії	205
Відданість	209
«Кого боги люблять	
Той помирає молодим...»	213
ВОСКРЕСІННЯ	217
Народний депутат	223
Не для золотого погруддя	226
Міністр	230
Голова	240
У боротьбі за історичну пам'ять	245
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	253

«Вже сам вигляд жіночої фігури показує, що вона не призначена для надто великої праці — ні духовної, ні тілесної. Вона відбуває обов'язки життя не дійсним, а страдницьким чином: муками пологів, піклуванням про дітей, покорою чоловіку, для якого вона має бути терплячою і підбадьорливою подругою. Вона не створена для вищих страждань, радощів і могутнього прояву сил; її життя має проходити спокійніше, незначніше і м'якше, ніж життя чоловіка, не стаючи власне від цього щасливішим чи нещаснішим».

Такої думки про слабку половину роду людського дотримувався німецький філософ Артур Шопенгауер, який вивчав природу і звичаї протилежної статі.

Яка ж за своєю природою українська жінка? Чи відповідає вона шопенгауерському взірцеві?

Старі ікони і парсуни доносять до нас одухотворені, просвітлені обличчя наших жінок ще від прадавніх часів і часто з книжкою в руках. Вони не тільки були дружинами високопоставлених чоловіків із українських князівських родів, шляхти та козацької старшини, а й самі були політиками, ученими, митцями. Мало того, на протязі всієї історії України немало з них в культурно-освітній, політичній, і навіть військовій діяльності не тільки не поступалися перед чоловіками, а й перевершували їх. Але завжди на різних життєвих шляхах і перехрестях українська жінка стояла на боці милосердя, несла велику любов і сімейне тепло.

Своє уявлення про жінку-русинок, яка тисячі років творить життя, зцілює людей своєю добротою зуміли передати в подібі Богоматері давньоруські майстри іконопису. Недаремно в культурі українського народу найбільш розповсюдженими були два мотиви: Богоматір Милування — мати, яка пестить дитину і Оранта (або Панагія) Заступниця, Покровителька. Запорожці понад усе шанували Покрову Богоматір. На іконі із Покровської

січової церкви (Нова Січ — 1734—1775) Покрова боронила козацтво простертим над їхніми чубатими головами святим обручем (рушником).

Поряд з Богоматір'ю — символом найвищого і світлого — український народ шанує земну жінку — Ярославну із «Слова о полку Ігоревім», яка уособлює в собі не тільки високу культуру, а й безмежну сердечність і чулисть.

В Путивлі-граді вранці-рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
— Полечу, каже, зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу.
Рукав бобровий омочу
В річці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху, отру
Глибокі, тяжкі рани...

Ці риси українки-русинки наша жінка пронесе через всі лихоліття і бурі, на які так щедра наша історія. Визначна поетеса Олена Теліга у двадцятому віці підтвердить це.

Не зірвуться слова,
І у руці перо не зміниться
на спис.

Бо ми лише жінки.
У нас душа — криниця,
З якої ви п'єте:

Змагайся і кріпися!

У багатьох українських думах і піснях символом рідної землі виступає Мати. Шанобливо вимовляються імена вдови Сірчихи-Іванихи (дружини Івана Сірка) і Оврахмих — «старої матері, що три сини мала». До матерів перед смертю звертаються зі словами прощання народні герої Данило Нечай, Морозенко, Івась Удовиченко-Кошовченко та інші. Відступництво ж і зрада Матері й Батьківщини вважалися найтяжчими злочинами, за які карали на горло, а прокляття матері, за народними уявленнями, не міг зняти й сам Господь Бог. Тому поняття Батьківщина — Україна — Мати для кожного українця зливаються в неподільну ідейну триаду, бо однаково дорогі серцям людей.

Героїні нарисів в цій книжці — княгиня і князівна, козачка і шляхтянка, просвітителька і селянка, письменниця і воїн, митець і вчена... У їхніх долях віддзеркалюється доля всіх наших жінок на протязі славної і багатостраждальної історії України.

ВОНИ ПРОСЛАВИЛИ КИЇВСЬКУ РУСЬ

Назва Україна походить від «землі, що лежить скраю». Бо вона розташована на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, по окраїнах Середземноморського світу, з обох боків колись важливого кордону між лісом і степом.

Першими жителями України були киммерійці — кочові вершники. Було це десь близько 1500 р. до н. е. Гомер, оповідаючи у своїй «Одіссеї» про північне узбережжя Чорного моря, називає його «землею киммерійців». Це є найдавніша писемна згадка про Україну. А на початку VII ст. до н. е. в українських степах з'явилися скіфи і створили перше на терені України велике політичне об'єднання. У V ст. до н. е. «батько історії» грек Геродот відвідав Скіфію й описав її населення. На правому березі Дніпра мешкали скіфи-орачі — землеробські племена, що були корінними мешканцями цього краю і взяли собі назву від кочовиків, котрі їх підкорили.

За доби скіфів Україна стала важливою, хоч і віддаленою, частиною античної цивілізації Середземномор'я. Через грецькі колонії у Причорномор'ї скіфи ввійшли у контакт із грецькою цивілізацією й навчилися цінувати її.

Майже протягом 400 років від II ст. до н. е. до II ст. н. е. в українських степах панували сармати. Підкоривши скіфів, вони поглинули у своїй масі велике число простого люду. Як і всі кочові володарі наших степів, сармати становили не єдине однорідне плем'я, а слабо пов'язаний союз споріднених між собою племен, таких як язиги, роксолани та алани.

Україна знаходилась у центрі тривалих переміщень племен, що називають Великим переселенням народів. Нові поселенці прибували не лише степом, а й морем. За 1000 років до н. е. крихітний грецький материк уже був перенаселений енергійним і творчим людом. І тому багато греків стали розселятися і узбережжям Чорного моря. Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. вони заснували ряд колоній у Північному Причорномор'ї. Протягом усього наступного тисячоліття ці колонії слугуватимуть аванпостами міської цивілізації в Україні.

А в тіні дивовижних досягнень кочовиків та розвинутої цивілізації причорноморських міст перебувало населення Північної України. Захищене від нападників лісами та болотами, це найдавніше населення краю не

знало політичної організації. Але як і інші селяни, ці землероби вирізнялися надзвичайною витривалістю: за-
войовники не раз приходили і зникали, а вони й далі чіп-
ко трималися землі. З початку VI ст. н. е., з повільним,
але неухильним перенесенням центру історичних подій з
Причорномор'я та Степу на лісисті рівнини, цей земле-
робський люд стає помітнішим. Люди ці були слов'яна-
ми — прямими предками нинішнього населення України.

У VII ст. східні слов'яни зосереджувалися на правому
березі Дніпра, продовжуючи розселятися. Найважливи-
шими серед них були поляни, що жили по притоках
Дніпра: річках Рось, Росова, Росавиця. Тож у давнину
жителі цього регіону та сусідніх територій називалися
росами, русами, русичами, русинами. Та й понині ця са-
моназва збереглась на Закарпатті та в Галичині. Ті ру-
сичі, русини й створили велику державу — Київську
Русь, бо центром її був Київ.

Слово «Україна» вперше вживається в Київському
літописі від 1187 року у зв'язку з подіями в Переяслав-
ській землі. Повідомляючи про смерть переяславського
князя Володимира Глібовича, літописець говорить: «И
клакашася по немь вси Переяславци... о нем же Украина
много постана». Під 1189 р. той же київський літописець
називає Україною пониззя Галицької землі по Дністру.
У XIII ст. Галицько-Волинський літопис відносив цю
назву до прикордонної з Польщею території Галицько-
Волинського князівства по Західному Бугу.

Візьмемо топоніми. Якою мовою звучали вони в часи
Київської Русі? Змійові вали, річки Киянка, Буслівка,
Либідь, Довбичка, гора Юркавиця, урочища «Бабин Яр
і Видибичі, Печерська лавра... Українське коріння в
цих предковічних назвах явне.

А ось пряма мова аристократії Києва:

«В літо 6488. І прийде Володимиръ с варяги к Новго-
роду і рече посадником Ярополчим «Ідіте ко брату мое-
му і рците ему: «Володимиръ иде (тут упорядники дода-
ють курсивом «т» — В. Д.) на тя, пристраївайся проти-
ву». І сяде в Новгороді.

Посла в Ръгьволоду. Глаголя: «Хошу пояти дщерь
твою собі женою». Он же рече дщери своєї: «Хощеши
ли за Володимера?» Она ж рече: «Не хочу розути ро-
бичича, но за Ярополка хочю».

Серед елементів болгарської, македонської, серб-
ської мов яскраво вирізняються живі форми українсько-
го говору.

Київська Русь була великою політично активною

державою. Займаючи величезну територію, вона являла
собою історично важливу контактну зону між Араб-
ським Сходом і Західною Європою, Візантією і Сканді-
навією. Це зумовило швидке входження Русі до загаль-
ноєвропейського історико-культурного ландшафту. В іс-
торії Східної Європи їй належить особливе місце.
К. Маркс вважав його аналогічним тому, яке займала
імперія Карла Великого в історії Західної Європи.

Сторінки письмових джерел XI—XV ст. рясніють іме-
нами учасників бурхливих подій історії Київської Русі.
І не важко помітити, що в історії зовнішньої і внутріш-
ньої політики давньоруської держави, її економіки і
культури залишили пам'ять про себе не тільки видатні
князі, але і мудрі княгині; не тільки мужні правителі-
воїни, але і далекоглядні, освічені правительки; не тіль-
ки відомі літописці, але і подвижниці на ниві освіти.
Вони нам дорогі тим, що діяли на світанку вітчизняної
історії. І цінність їхніх діянь зростає саме тоді, коли ми
зустрічаємо їх все далі в глибинах часу. Адже чим глиб-
ше сягає коріння, тим вища, міцніша і надійніша крона,
дерево нашого життя, нашої гідності і впевненості.

Рівноапостольна Ольга

Віками ткалось мереживо народних переказів про
велику княгиню Ольгу як про діяльну, мудру, «віщу»
правительку й захисницю землі Руської. Образ Ольги
постає перед нами і з сторінок «Повісті минулих літ»
Нестора-літописця, візантійських хроністів і письменни-
ків. У видатній пам'ятці часів Київської Русі — Софій-
ському соборі у Києві на фресці відновлене портретне
зображення княгині Ольги. Її обличчя має досить суво-
рий вигляд: великі очі, тоненькі темні трохи вигнуті
брови; прямий правильної форми ніс. З-під мафорія ви-
глядає темно-каштанове волосся з проділом посередині.
Дуже виразний рот княгині з щільно стуленими тонкими
губами, що надає обличчю владного, вольового виразу.
Вона у сукні світлосалатового кольору.

Ольга була жінкою великого київського князя Ігоря.
Восени 945 року князь з дружиною і його «муж» —
старший дружинник Свенельд зі своїми «отроками»
(дружинниками) пішли за даниною у Деревлянську
землю. «Отроки» Свенельда, збираючи данину, нещадно
грабували населення. І це, згадує літописець, виклика-
ло недобру заздрість у дружини Ігоря. Вже зібравши
данину, князь Ігор почав збирати її вдруге. У Деревлян-

ській землі вибухнуло повстання. До селян і міського населення пристала місцева феодальна знать на чолі з князем Малом. Під час повстання деревляни «убили Ігоря і дружину його, бо їх було мало».

Ця нерадісна звістка облетіла Київ. З усіх кінців міста люди прямували на Гору — Верхнє місто, де був княжий двір. Збиралися на майдані біля кам'яного палацу князя. Стояли мовчки й чекали появи княгині. Нарешті тишу розірвали звуки рогу. У дверях з'явилася княгиня з почтом. Вона була одягнена у чорний плащ — корзно, одна пола якого була перекинута через ліву руку. На голові — чорна хустка — мафорій і золотий обруч, які ще більше підкреслювали блідість вродливого обличчя. У правій руці вона тримала золотий князівський жезл з триzubом на кінці — символ влади. Поряд з нею був малолітній син Святослав.

Ольга гучно мовила:

— Вбито мого чоловіка, а вашого князя. Що будемо робити, люди?

Натовп загомонів, почувшись вигуки. Наперед вийшов старий жрець і підняв руку.

— Звичаї нашого народу та закони держави вимагають помсти деревлянам — вбивцям нашого князя. Та допоможе нам великий Перун у цьому!

Натовп схвально загуків, а воїни-дружинники вихопивши з піхов мечі, почали ними розмахувати. Княгиня, зачекавши трохи, мовила:

— Хай буде так, як велять наші звичаї і закони. Клянуся помститися за мого і вашого князя Ігоря!

Заплакані очі її заблищали, увесь її вигляд свідчив про непохитну волю і рішучість.

На підставі норми давньоруського права, згідно з яким вдова, якщо вона знову не одружувалася, виконувала після смерті чоловіка його господарські і соціальні функції, княгиня Ольга стала повновладною правителькою землі Руської.

Звичай кривавої помсти, який в ті часи був реальною, змусив Ольгу покарати вбивць чоловіка, але покаранню княгиня надала «державно-ритуального характеру». Літописний варіант — легенда про помсту Ольги — починається оповіддю про сватання до неї деревлянського князя Мала. Ольга відповіла послам, що вони можуть принести сватів у човнах до її терему. Вранці довірливі деревляни прибули, а Ольга наказала їх скинути в яму і живими закопати. Пам'ятаючи про мученицьку смерть чоловіка, княгиня лукаво поцікавилася у

приречених: «Чи добра вам честь?» Посли їй нібито відповіли, що гірша, ніж Ігорева смерть (Ігор був прив'язаний до двох дерев і розірваний на дві частини). Друге посольство було спалено. Після такої розправи Ольга, взявши з собою сина Святослава, вирушила з військом на Іскоростень, столицю Деревлянського князівства. Здобувши добре укріплене місто з допомогою хитрощів і спаливши його, княгиня частину жителів знищила, інших обтяжила великою даниною. Дві третини її одержав Київ, а третину Вишгород, що був Ольжиним городом.

Збереглася така легенда. Коли горда та вдоволена Ольга повернулася до Києва, вона біля церковки св. Іллі в гурті християн пізнала старця — сліпця, що колись ще в дитинстві пророкував їй бути княгинею. Підійшла.

— Старче, — сказала — як шкода, що ти не можеш бачити мене! Я та сама Ольга, що ти ще маленькою пророкував їй бути княгинею. Пророцтво твоє справдилось. А старець підняв сліпі очі вгору, простягнув руки і сказав: «Ти велика грішниця, княгине Ольго! Кров невинних громадян на твоїх руках. Покайся, Ольго! Кайся за гріхи твої! Кайся...» чулися за нею слова.

І часто бачили люди, як вона заходила до старця, що жив біля церкви святого Іллі. Ніхто не знав, чому. А старець навчав княгиню праву Христової віри. З того часу вона змінилася до непізнання.

Можливо легенда не відповідає дійсності, але Ольга зрозуміла, що старий спосіб збору данини міг привести до загрозливих наслідків для всієї об'єднавчої політики київських князів. Тому на відміну від Ігоря, який перетворив збір данини на грабунок, Ольга провела першу в історії Київської Русі фінансову реформу. Вона іде з сином Святославом спочатку у Деревлянську землю, а потім у Новгородську, де для племен на річках Мсті та Лузі встановлює норму данини, «уроки», визначає спеціальні місця — «погости» — для збирання податків, ставить «знамення», тобто князівські знаки, що визначають державні володіння. «І сани її стоять у Пскові і до сього дня», — зазначає літописець. Потім він згадує про данини, встановлені княгинею по Дніпру та Десні, і що є до цього часу її село Ольжичі.

Цікаве згадування про організацію Ольгою становищ і погостів. За Ігоря збір данини провадився у містечках місцевих деревлянських князів. Конфлікт з деревлянами вимагав нових відносин, будівництва власних становищ для безпеки зборів майбутніх полюдь. І Ольга їх

створила. Як і становища, погости призначалися для збору данини, але, віддалені від Києва на багато місяців шляху, вони закладалися Ольгою як своєрідні кріпості, захист яких забезпечувався воїнами. Погости і становища ставали адміністративними центрами княжої вотчини, і всієї держави.

Діяльність Ольги зміцнювала фінансову базу князівської влади, апарат князівського державного управління, розширяла саму князівську вотчину. Все це зміцнювало і владу київської княгині, виправдовувало її зусилля, спрямовані на згуртування окремих земель — «клаптиків імперії Рюриковичів», за словами К. Маркса, — в сильну державу на Сході Європи. Не меч, а мудрість і розум служили їй знаряддям у здійсненні цього задуму. Економічне зміцнення Київської держави, яке настало за адміністративними реформами княгині Ольги, сприяло росту політичної ваги Київської Русі в міжнародних відносинах.

Створена княгинею Ольгою система управління об'єктивно вимагала нової форми ідеології. Язичество не відповідало пекучим потребам внутрішньої політики Давньоруської держави. Ольга не могла спертися на язичество і в своїй зовнішній політиці, головною метою якої було розширення економічних, політичних і культурних зв'язків з сусідніми християнськими державами, серед яких перше місце посідала Візантія. Незважаючи на зростаючу військову могутність Русі, на перешкоді стояло язичество, що на той час було символом «варварства». Тому бажання княгині прилучитися до християнської віри цілком зрозуміле. Княгиня намагалася одержати хрещення з рук візантійського імператора і патріарха тільки в столиці імперії — Константинополі з ціллю вознесіння особистої влади і зміцненню міжнародного авторитету своєї країни.

Влітку 956 року у гавані Золотий Ріг столиці Візантійської імперії з'явилася армада лодій-човнів. Найбільшу увагу візантійців привертала велика лодія, яка виділялася серед інших розкішним оздобленням. Посередині її був натягнутий намет з коштовної тканини. Біля нього стояло кілька дужих воїнів у бронях зі списами у руках. До намету входили й виходили численні служниці. Шовкове вітрило, яке злегка надимав невеликий вітерець, було прикрашене князівською емблемою — золотим тризубом.

Це прибуло велике посольство київської княгині Ольги до столиці Візантійської імперії Константинополя.

Посольство налічувало більше ста осіб. До нього, крім княгині та її почту, знатних жінок і родичок, входили послы, купці й перекладачі. Всього у каравані разом із обслугою, воїнами та моряками було майже півтори тисячі чоловік.

Як свідчать давньоруські літописи, княгині Ользі довго довелося чекати прийомів у палаці, стоячи під стінами Константинополя у гавані. Нарешті прийшла звістка, що Ольгу і її супутників 9 вересня у середу прийме імператор.

Академік Михайло Грушевський у багатотомній «Історії України — Руси» так передає зміст літописних оповідань про аудієнції руської правительки в палаці візантійського імператора Константина VII Багрянородного: «Приймано Ольгу на дворі в подібній обстановці, як перед тим посла від володарів сирійських — Гамданідів. Але як особа висока і шановна, вона була увільнена від різних поклонів і чолобить, які мусили робити перед лицем імператора послы. Перша аудієнція відбулася в великій Магнаври, призначеній на прийняття визначніших «ігемонів». Це була розкішна зала з різними чудами візантійської розкоші і премудрості, призначеними на те, щоб приголомшити приїзжих варварів величністю Грецької держави і грецької культури... В цю залу була введена начальниками церемонії Ольга з найвизначнішими жінками свого двору — йшла сама попереду, за нею по рангу йшли її дами, потім послы і купці. Коли вона стала на призначеному місці, царський льотет (міністр закордонних справ) обмінявся з нею «звичайними» запитаннями — етикетальними питаннями про дорогу, здоров'я та всякими компліментами; далі цісареві підносилися дари привезені чужинцями і на тім аудієнція кінчилася... Ольга, вийшовши з цісарської аудієнції, перепочила в залі трофеїв і потім введена була до зали Юстиніана, де чекала її на троні цариця з невісткою, оточена своїм двором. Тут іменем цариці препозіт знову розмінявся з Ольгою подібними ж етикетальними питаннями і потім вона з двором своїм знову вийшла до зали трофеїв, де могла сісти (на аудієнції мусила стояти). Потім була введена до зали кенургія, де могла спочити, а потім була покликана на приватну аудієнцію до цісаря, що прийняв її в покоях цариці разом з царицею і дітьми, саму без її двору. Ользі тут сказано сісти і оповісти цареві, що мала сказати. Потім був парадний обід, Ольга з княгинями і дамами своїми обідала в залі Юстиніана».

на у цариці, а чоловіки — свояки Ольги, посла і купці у імператора в золотій палаті...

Після обіду Ольга була запрошена на десерт до найближчої родини цісарської, до ідальної палати: сюди принесено золотий стіл і до нього сіли обидва царі і Константин і його соправитель Роман, невістка і діти царські, і з ними Ольга.

Потім 18 жовтня був знову парадний обід, правдоподібно — прощальний. Імператор знов обідав з мужчинами — русинами в золотій палаті, а цариця з дітьми й невісткою обідали з Ольгою і її дамами в «пентекувклії», великій залі при церкві св. Павла...

Княгиня добивалася встановлення династичних зв'язків з візантійським імператорським домом. Щоб здійснити цей план, потрібно було як мінімум вирватися за межі «варварського» світу. А до цього вів єдиний шлях — хрещення, яке Ольга і прийняла, одержавши християнське ім'я Елени в честь матері Константина I Великого.

Та не всі плани княгині вдалося реалізувати. Вона просила прислати єпископа для Русі. І щоб закріпити це в дусі часу, вела мову про династичні зв'язки свого сина з візантійською принцесою. З цих планів нічого не вишло, імператор рішуче відмовив їй і не пішов на дальші переговори. Бо її син, великий київський князь Святослав, був язичником.

Об'єктом переговорів були також питання, пов'язані з реалізацією союзного договору чоловіка Ольги Ігоря з греками 944 року і його доповненнями.

Ця поїздка княгині Ольги в Константинополь безперечно мала неабияке значення. Хрещення Ольги в Царграді — це не епізод з її особистого життя, не приватне питання благочестивої жінки, а далеко розрахований політичний крок, перемога княгині в політичному поєдинку з главою наймогутнішої держави того часу. Ольга була піднесена до почесного рангу «дщери» імператора, а Константин одержав від неї значну військову допомогу. На прощання імператор обдарував руську правительку золотом і сріблом.

Згідно з літописом, Ольга, повернувшись до Києва, передусім почала умовляти сина Святослава перейти до християнської віри, на що він їй мовив:

— Як я інший закон прийму? Адже дружина моя з сього сміятися почне!

Ольга відповіла:

— Якщо ти охрестишся, — всі так само вчинять...

Та Святослав не послухав матері і додержувався поганських звичаїв.

Ольга почала руйнувати язичеські капища і будувати церкви. За свідченням пізнього, Іоакимівського літопису Ольга збудувала дерев'яну церкву святої Софії поблизу Золотих Воріт. Пізніше, за князювання Ярослава Мудрого, на місці цієї церкви, що згоріла, збудовано кам'яний Софійський собор, який зберігся до нашого часу.

Зробивши перший крок до зближення з християнським світом, діяльна київська княгиня звернулася до контактів з ним на Заході. В 959 році Ольга відправила посольство в Німецьку імперію для переговорів з войовничим Оттоном I. Це була місія «миру і дружби» для встановлення між державами ваємовигідних відносин. За князювання Ольги Київська Русь вперше, по-справжньому, вийшла на світову міжнародну арену і стала добре відомою у тогочасному світі.

В епоху, коли війна була головним засобом вирішення політичних суперечок, княгиня Ольга своїми зовнішньополітичними ініціативами продемонструвала можливість боротьби за міжнародне визнання без застосування сили, можливість і навіть необхідність існування рівноправних міждержавних згод: Київська Русь в період її правління не воювала з жодною з сусідніх держав.

Інші правителі металися, билися, різалися, лилася кров. Щастя на землі меншало, горя більшало. Навіщо? Княгиня вважала, що тільки нездатність до справжнього життя штовхає людей, особливо чоловіків, на збівства і жорстокість. Чоловіки часто неспроможні збагнути справжніх причин, шукають їх там, де не знайдеш нічого, і знов і знов проливають кров. Вона відчувала власну зверхність над чоловічим світом за його односторонність і обмеженість, підносила над ним своєю великою здатністю до життя, дарованою їй природою.

Ольга уступила престол повнолітньому сину. Але змужнілий Святослав довгий час перебував в походах, і тому на чолі держави продовжувала стояти його мати. Під час навали печенігів на Київ в 968 році Ольга очолила оборону міста.

Святослав виявляв до матері велику повагу до самої її смерті. Коли вона стала зовсім хворою, на її прохання він повернувся з походу і був з нею до її останнього часу.

Княгиня Ольга померла 969 року. Похована була в одній із побудованих нею в Києві церков. Під 1007 р.

у «Повісті минулих літ» згадується, що її онук, князь Володимир, переніс останки княгині до Десятинної церкви Богородиці і поховав їх у кам'яному саркофазі.

Багато із того, що задумала, але не змогла здійснити княгиня Ольга, продовжив її онук «великий Володимир, який хрестив всю землю Руську».

Як пояснити те, що вона утрималася від негайного запровадження християнства у своїй державі. По-перше, Ольга відчувала, що прийняття християнства з рук греків може поставити Русь в політичну залежність від Візантії. По-друге, для такого відповідального акту, як християнізація Русі, ще не прийшов час: очевидно, в тій групі впливових політиків при дворі Ольги ще не було згоди в цьому важливому питанні. Не було готове до прийняття християнства і військо, хоча в ньому вже були християни.

Про силу впливу язичників при дворі Ольги свідчить і той факт, що вона не змогла виховати в душі християнської релігії навіть свого сина Святослава; котрий, як відомо, був передусім військовою людиною.

Великі заслуги Ольги у галузі державного будівництва, сприянні християнізації Русі призвели до ушанування і вшанування княгині після її смерті. Вже на початку XI ст. київський письменник Іларіон ставить її поруч з Володимиром Святославичем — хрестителем Русі і пише, що вона «принесла хрест з Константинополя града». Пізніше Нестор-літописець порівнював Ольгу з зорею, що передуює сходу сонця, маючи на увазі хрещення княгині, а під сонцем — прийняття християнства Руссю у 988 році.

Висока оцінка діяльності Ольги у середньовічному світі поступово перетворилася не просто на її вшанування, а на обожнювання, що означало прилучення її до лику святих.

Прилучення Ольги до лику святих тісно пов'язане з появою її портретів у вигляді ікон. Її літописці і письменники почали називати «рівноапостольною», тобто рівною іншим апостолам, які на вернули свої країни до християнства.

Газета «Сільські вісті» від 2 квітня 1992 року писала: «Не таять образи на княгиню Ольгу, яка, за легендою, 946 року спалила деревлянську столицю — Іскоростень, жителі старовинного міста. Вони почали будувати православний храм на честь великої княгині. Ініціатором його спорудження стали члени місцевого Ольжиного братства».

«ТЕСТЬ ЄВРОПИ»

Апогеем могутності Київської Русі прийнято вважати князювання Ярослава. Його володіння простягнулися від Чорного до Балтійського моря, від Карпатських гір до ріки Оки. Завдяки його підтримці швидко зростала церква. Засновувалися монастирі, які перетворювалися на осередки культури, населення ставало дедалі освіченішим. Київ ряснів понад 400 церквами. Найбільшим діамантом у цій короні був собор Святої Софії, зведений на зразок храму Софії у Константинополі. Тут знаходилася кафедра митрополита київського, який керував всією церковною ієрархією Русі, зміцнюючи тим самим єдність народу і держави. При соборі було засновано велику бібліотеку і майстерню-скрипторій, де переписувалися та перекладалися з іноземних мов книги. Тут же була й школа, де навчали дітей грамоті.

Літописець Нестор особливо підкреслював любов великого київського князя до книжок, які він читав «і вночі і в дні». Але досягненням, з яким чи не найтісніше пов'язується ім'я Ярослава і за яке його прозвали Мудрим, стало зведення загальноприйнятих у ті часи законів у єдину «Руську правду», що стала правовим кодексом усієї країни. При ньому держава значно удосконалилася, збагатилася, урбанізувалася.

В історії духовного життя народів світу Київська Русь займає особливе місце. Вона відіграє видатну роль у формуванні культурного обличчя Європи, прикриваючи європейські держави від кочівників. З великим київським князем поспішають поріднитися, взяти його дочок або видати своїх за його синів наймогутніші володарі Європи — королі французький, англійський, угорський, норвезький, шведський.

На одній із відомих фресок Софії Київської зображена вся сім'я Ярослава Володимировича, який одержав прозвище Мудрого. З чотирьох дочок нам відомі Єлисавета, Анна і Анастасія. Всі вони, як і їхній батько, мати і брати виховувалися в атмосфері «книжності».

Взагалі, жінок привілейованого стану в Київській Русі виділяв високий як на той час рівень культури. В міру розвитку давньоруської держави разом із загальним прогресом суспільства росла їхня освіченість. Багато з них знали не тільки рідну мову, але й грецьку, а також інші іноземні мови, математику, середньовічну філософію, астрономію, навчалися риториці і «лікарським хитростям».

Розум, освіченість руських князів і княгинь вихваляють і зарубіжні джерела, написані іноземцями, — «Історія датських королів», «Хроніка Гельмольда» і інші. Європейські принци і королі визнавали «чарівність руських жінок», присвячували їм поетичні твори.

При дворі Ярослава Мудрого перебував уславлений вікінг — норвезький принц Гаральд. Він палко закохався у старшу дочку князя красуню Єлисавету. Одержати княжну в дружини принцу не вдалося. Ярослав відмовив йому, так як вважав цю партію не досить вдалою для своєї доньки.

— Коли хочеш мати мою дочку за жінку, — сказав князь, — то мусиш уславитись лицарськими ділами. Уславившись, то вертайся, Єлисавета буде твоя.

Головною причиною відмови було те, що принц не мав ні багатства, ні престолу.

Засмучений невдачею, Гаральд зі своєю варязькою дружиною подався до Константинополя шукати щастя і долі. Там найнявся на службу до візантійського імператора і здійснив вдалі походи в Малу Азію, Грецію, Сіцилію та Італію, які принесли йому славу і прізвисько «Сміливий».

Гаральд був не тільки героєм-вікінгом, а й поетом. Він склав пісню про свої перемоги. Кожний її куплет закінчувався зверненням до недосяжної, але не забутої ним київської княгині Єлисавети. Ось уривок з пісні Гаральда Сміливого у перекладі Івана Франка:

Край Сіцилії далекої.
Наш кораблик пролітав,
В пишних строях ми на покладі
Поставали, як і слід.
Живо біг носатий човен наш,
Гордий, що героїв ніс...
Гей, в кого не мужня душа,
Не посмів би плавати там.
А проте дівчина з руської країни,
Що в короні сяє, мене не приймає.
Як ми з Трандами зустрілися,
Більше їх було, як нас,
Гей, то ж люта і завзята
Почалася боротьба!
Впав у бою юний наш король, —
Я відбивсь від нього геть...
Гей, в кого не мужня душа,
Не встояв би в бою тій.
А проте дівчина з руської країни
Що в короні сяє, мене не приймає.

Великі багатства, здобуті ним у походах; Гаральд старанно пересилав до двору князя Ярослава. За час

мандрів принца по світу політична ситуація на його батьківщині суттєво змінилася. Для нього відкрилася принадна можливість стати королем Норвегії.

Коли Гаральд прибув до Києва, Ярослав прийняв його привітніше і віддав за нього Єлисавету. Молоді вирушили до Норвегії, де Гаральд став королем під ім'ям Гаральда III Сігурдссона.

Так Єлисавета Ярославівна стала у 1047 році королевою Норвегії. Є ще й такі відомості. Єлисавета за невідомих причин залишилася на Русі. Чоловіку вона посилає дари (частину своєї казни) і вітальні послання. В одруженні зіграло роль не стільки те, що Єлисавета накінець оцінила Гаральда належним чином, скільки бажання самого Ярослава Мудрого зміцнити союзницькі відносини з країнами Північного Заходу. Згодом королева відвідає Шотландські острови.

Гаральд Сміливий загинув у 1056 році у битві з англо-саксонським королем. Єлисавета, залишившись удовою, одружилася вдруге з датським королем Свеном II Естрідсеном.

При дворі Ярослава Мудрого вирувало політичне і культурне життя. Тут знаходили притулок у ті неспокійні часи багато людей, переважно вигнанців із різних країн. Серед них був і угорський король Андрій I. Він познайомився з меншою дочкою князя Анастасією і покохав її. У 1047 році вона стала королевою Угорщини. Від шлюбу з Андрієм у неї народився син Шоломон I. Разом з Анастасією до Угорщини переселилося багато її співвітчизників, які відіграли визначну роль у культурно-освітній діяльності.

З іменем Анастасії Агмунди (це ім'я вона одержала при навертанні до католицької віри) пов'язується заснування монастиря у Вишграді та Тормові. До наших днів на озері Балатон на півострові Тихань збереглася могила Андрія I. Припускають, що Анастасія була похована разом із ним у королівській усипальниці.

Королева Франції

Найбільш вірогідним роком народження князівни Анни є 1028-й. Підтверджується цей рік французькими відомостями про те, що вона приїхала до Франції, коли їй було 22 роки.

Дитячі й дівочі літа Анни проходили у Києві. Зростала вона в такій культурній атмосфері, що істотно відрізнялася від середньовічних звичаїв, і це не могло не

позначитися на її світогляді та освіті. Князівна одержала початкову освіту, навчаючись у приватних вчителів. Вони навчили її грамоті, історії, іноземним мовам, початкам арифметичних знань, співам, малюванню, а та кож правилам середньовічного етикету. Анна була дуже освіченою дівчиною на ті часи і з нею не могли в цьому суперничати князівни або принцеси з інших країн.

До короля Франції Генріха I дійшла слава про красу і освіченість дочки Ярослава Мудрого. Та й шлюб з нею міг сприяти зміцненню влади короля і забезпеченню надійних союзницьких зв'язків. Він знав про могутню країну на сході і її вплив на Європу.

Але Ярослав не відразу дав згоду на шлюб своєї дочки. Відомо про безуспішне посольство до нього від Генріха I з цього приводу у 1044 році.

1048 рік. Знову французьке посольство, подолавши майже 3000 кілометрів, досягло Києва. На чолі був єпископ Готье Савейр. Після урочистих прийомів, богослужіння та інших обов'язкових церемоній послу короля офіційно було дано згоду на шлюб Анни з Генріхом. Так вирішилась доля Анни.

У день від'їзду на князівському дворі стояв великий галас: мамки, няньки, служниці голосили й плакали, розуміючи, що розлучаються назавжди. Тяжким було прощання з рідними. Батько пригорнув її до себе й стиха мовив: «Пам'ятай, дочко, про честь Русі і нашого рідного Києва!» Потім перехрестив.

Коли процесія виїхала далеко за місто, Анна наказала зупинитися. Вийшла з візка і піднялася на великий пагорб. Довго дивилася мовчки на Київ, що виблискував куполами церков. В її очах блищали сльози.

Після двомісячної мандрівки посольство з Анною прибуло до Франції. В ті часи місцем перебування королівського двору було невеличке місто Санліс (40 км від Парижа), де й пройшли перші місяці життя в країні князівни. Навесні король і двір вирушили до стародавньої французької столиці міста Реймса, де у присутності знаті і величезного скупчення різного люду 14 травня 1049 року, на свято св. Троїці, король Генріх одружився з Анною. Урочиста церемонія відбувалася у Реймському кафедральному соборі, руки молодих з'єднав архієпископ Реймський — Гі де Шатільон. Анна Ярославна стала французькою королевою.

Під час цієї важливої події королева подарувала собору Євангеліє, привезене з Києва. Книга була написана кирилицею, яка була офіційною писемністю Київ-

ської Русі. Євангеліє згодом одержало назву Реймського. Ця найдавніша пам'ятка київського походження збереглася до наших днів і зараз знаходиться в міській бібліотеці у Реймсі (Франція). На цьому Євангелії французькі королі протягом багатьох років присягалися під час коронації в соборі та вступу на престол Франції.

Перші роки життя у чужій країні не були радісними для Анни. «В яку варварську країну ти мене послав; тут житла похмурі, церкви потворні і звичай жахливі» — ці рядки із листа Анни до батька в Київ цитують французькі дослідники. Проте час брав своє. Багаточисленні обов'язки королеви все більше відволікали від похмурого настрою.

У 1053 році Анна народила сина Філіппа, а потім Робера і Гуго. Робер у підлітковому віці помер. Король майже весь час перебував у військових походах і, звісно, йому було не до родинних обов'язків. Виховувала своїх малолітніх синів Анна. Тут їй у великій пригоді стали її всебічна освіта і культура. У цей час до королеви звернувся з листом папа римський Миколай II. Він писав: «Єпископ Миколай, раб із рабів Господніх, славній королеві шле привітання і апостольське благословіння. Вознесемо гідну подяку всемогутньому Богу, подателю благовоління, бо як ми чули, у жіночих грудях міститься чоловіча сила доблестей. До наших вух також дійшло, прегарна дочко, що твоя світлість пребагато виливає благочестиву щедрість на недостойних, щиро старається у благовійних молитвах; ти застосовуєш силу суворості до злобно упертих, а у решті добрих справ, як це від тебе вимагається, виявляєш почуття обов'язку і королівської гідності...»

Про зростаючий авторитет Анни у французькому суспільстві говорить і той факт, що їй було надано право ставити свій підпис на документах великої державної ваги. Її чіткі, ясні, написані знайомим «уставом» літери стоять поруч з хрестами неграмотних королівських чиновників, придворних і самого короля — Генріха I. Ця привілея Анни була унікальним явищем для французького королівського двору XI віку. Вона знала латинську офіційну мову того часу, якою писало і розмовляло освічене суспільство в Західній Європі. Але коронована княжка, живучи далеко від батьківщини, пам'ятала кириловий правопис, підписувалася і рідною мовою. Зображення українського символу — тризуба, яке дуже мало відрізняється од офіційно прийнятого герба Української Народної Республіки (УНР) є в гербі Анни Ярославни

королеви Франції. Про це писали академіки Б. Рибак і І. Крип'якевич.

Генріх I у 1059 році, після 30-річного перебування на королівському троні, вирішив передати його старшому синові Філіппу. У травні місяці Філіпп, якому виповнилося близько 9 років, був коронований і став королем Франції. Генріх хотів на випадок своєї смерті затвердити для своєї дружини регенцію королівства, але Анна не погодилася. Регентом став його перший брат Бодуен Фландрський, людина сильної волі і державного мислення.

Наступного року Генріх помер. Анна стала опікуном юного короля. Із синами вона жила у Санлісі — невеликому замку на північ від Парижу, який любила за «царствуюче там добrorозчинне повітря і за чудове полювання», яким захоплювалася. Вона керувала вихованням синів. Їх треба було навчати грамоті та деяким обов'язковим для середньовіччя речам: військовій справі, геральдиці, придворному етикету, танцям і співу.

У Санлісі Анна заснувала абатство на честь святого Віцента. Збереглася грамота — хартія королеви 1060 року про заснування монастиря Сан-Венсан у Санлісі. Грамота свідчить, що Анна любила читати книжки і добре знала церковну історію. Вона була добре начитаною з Святого писання і часто, диктуючи грамоти, користувалася біблійськими цитатами.

Королева не тільки любила читати книжки, а й займалася їх переписуванням. Взагалі переписування книжок на Русі в ті часи було богоугодною справою. Одержавши у київській князівській родині освіту, виховання, Анна постала як особистість. Нові традиції, що поширювалися на Русі, — значення грамотності та освіти — «вчення книжного», читання книжок тощо — Анна привезла з собою до Франції. Ось чому справі виховання своїх дітей вона приділяла так багато уваги. Вихована сама на нових культурних засадах, Анна не могла передати комусь виховання і навчання своїх синів — короля Філіппа I і Гуго.

Після смерті Генріха королева Анна залишилася молододі, вродливою удовою близько 35 років. Вона знаходила час для прогулянок і полювання в гарних лісах. Багато васалів приїздило віддати їй і молодому королеві шану. Не один із них зітхав по незвичайній жінці. Серед них був і граф Рауль III Перонн де Креспі і Валуа — один із наймогутніших магнатів і один із найнезалеж-

ніших із усіх, що були у Франції. Був він ще сміливим і безстрашним до безросудливості, «не боявся ані армії короля, ані церковних громів». Старший кількома роками від королеви він мав уже дві жінки: першу, що народила йому двох синів і двох дочок і невдовзі померла, і другу Акенез, яка жила ще.

Подальша доля Анни досить романтична. Вона розділяє почуття молодого графа, вони часто зустрічаються в лісі. І щоб продовжити небуденність їхніх взаємин Рауль під час полювання у лісі Санліського замку викрадає королеву. В церкві замку Креспі їх обвинчав — не без погроз графа — місцевий священник.

Дружина Рауля Акенез, ображена зрадою чоловіка і втратою свого майна, поїхала до Риму і звернулася зі скаргою до папи Олександра II. Папа оголосив шлюб Рауля і Анни недійсним, але подружжя цим знехтувало. Прожили вони разом 12 років аж до смерті графа, хоча за едиктом папи його було відлучено від церкви.

Одружившись з Раулем, Анна продовжувала допомагати синові у його державних справах. Її підписи бачимо на багатьох королівських грамотах Філіппа. Вона бере участь у багатьох державних актах, що свідчить про її велику активність, супроводжує сина-короля в поїздках по країні разом з новим чоловіком.

Після смерті графа Рауля де Креспі і Валуа Анна повернулася до двору сина і цілком занурилася у державні справи. Остання грамота, підписана вже не молододіою экс-королевою, датується 1075 роком.

До нашого часу в Санлісі збереглася споруджена у романському стилі каплиця часів Анни Ярославни. Вона входила до заснованого нею абатства. Неподалік від входу до каплиці під час ремонтно-реставраційних робіт було встановлено скульптуру Анни на повний зріст. Вона з короною на голові, в одній руці тримає королівський скипетр, у другій — модель церкви. На постаменті напис: «Анна руська королева французька, засновниця храму у 1060 р.».

Газета «Вечірній Київ» від 3 червня 1992 року повідомляла: «Повноважний посол Франції в Україні пан Юг Перне на прес-конференції з приводу «Днів культури Франції на Україні» наголосив, що початок культурним відносинам України з Францією поклала французька королева Анна, донька Ярослава Мудрого. Може, тому в Україні, першій з колишніх республік СРСР, відкрилося посольство Франції».

Київський князь Всеволод Ярославич видав свою вродливу чотирнадцятирічну доньку Євпраксію заміж за саксонського графа Штаденського. Дивує те, що графині з інших країн ставали у Києві княгинями, а княжна мала перетворитися на просту графиню.

Довга дорога юної княжни вела до Кракова, далі до Праги, тоді до Естергому до тітки Анастасії, колишньої королеви угорської, а вже звідти по Дунаю до Регенсбурга, де вже була Германська імперія. Цим шляхом їхала колись її тітка Анастасія, їхала й друга тітка Анна в жони до короля франків Генріха. Повіз був запряжений шістьма білими волами, висококолісний, з колясою, кованою зовні сріблом, усередині встеленою східними килимами. Обоз був дуже довгий, який супроводжувала дружина кінна й піша. Шлюбна жона везла стільки багатств, що могла б купити цілу державу. У хроніці монастирів Розенфельденського й Хассенфельденського хроніст латиною виписав про те, що «донька руського царя проходить всю землю з великою пишністю, з верблюдами, вантаженими розкішними шатами, коштовним камінням і взагалі незчисленим багатством».

Нарешті урочисто-насилне приконвоювання закінчилося. Грубий, зіпсований маркграф Генріх фон Штаде пришивши церемонію шлюбу з неповнолітньою нареченою.

У соборі Євпраксія була легенька, мов хмаринка, сяяла вся золотом і молодістю, поряд з нею видавався геть недоречним і безглуздим безмірно довгий, з маленькою голівкою, дрібними рисами обличчя маркграф. Із собору пишний кортеж перебрався до замку на учту, яка тривала допізна; супроводжувана п'яними співами, примігивними забавами, дикими й сороміцькими плясами. Потім родичі допровадили новошлюбну пару до ложниці весільної. З п'яними вигуками стягали з маркграфа його залізні обладунки, з Євпраксії зривали золототкані шаги, залишивши її в самій сорочці. Генріх, в одній сорочці, заточуючись, з п'яним реготом повипихав із ложниці своїх гостей. Далі кинувся до жони і повалився на неї. Але вона вислизнула з-під нього, скочила на коліна, в руці в неї блиснула мізерікордія з тонким і гострим лезом.

— Заколю! — видихнула вона, зіскочила з ложа, відбігла до самих дверей, трясучись всім тілом.

Генріх п'яно вовтузився на ложі, лаючись гидко й

довго. З гидливістю Євпраксія дивилася на того, хто мав однією зватися її мужем. А він сидів на ложі, біліли в темряві голі довгі ноги, сорочка збилася йому, там, де мав бути живіт, темніло ніби провалля. Її занудило.

Зважаючи на неповнолітність, тендітну Євпраксію вирішили віддати до Квєдлінбурзького саксонського монастиря для підготовки до замужнього життя й покатоличення, поки не сповниться шістнадцять років і не ознайомиться із звичаями, мовою й поведінням на новій землі.

Всі звали Євпраксію на латинський кшталт Праксею, ім'я втратило ласкавість, стало якесь грубе. Часто їй снився зелений Київ, рідні. Той світ, простий і довірливий, утрачений тепер був для неї назавжди й безнадійно. Тут не знали жартів, окрім найгрубіших, віра не мала нічого спільного з довірливістю. Її тонкий, внутрішній світ страждав від брутальності й зневаги оточуючих людей. В Квєдлінбурзі товклося щодня безліч осіб світських і духовних, людей непростих, з положенням, але всі вони нагадували їй маркграфа.

Маркграф несподівано помер, залишивши молоду вродливу вдову. Але вона уже впала в око германському імператору Генріху IV.

Генріх народився імператором і вже шестилітнім одержав корону. У шістнадцять років одружився і мав коханок і наложниць по всій імперії. Коли чув, що хтось має молоду й вродливу доньку або жону, то, на випадок невдачі зваблення, велів брати силою. Мав звичай уночі в супроводі одного або двох вірних поплічників вирушати на «лови». У своїх безчинствах імператор сягнув так далеко, що підмовив свого напарника згвалтувати свою рідну сестру. Вночі, виманивши її до саду, напали вдвох. Імператор тримав сестру за руки, а той рвав на ній одяг, м'яв її неторкане тіло.

Йшли роки. Імператор Генріх став могутнім володарем, який залізною рукою підкорив саксонських баронів, виступив проти самого папи римського. Він пам'ятав лише про владу. Бо все, як він вважав, у владі, все прах, окрім влади. Це був єдиний сенс життя для нього. Дивився тільки перед собою, погляд мав важкий, який падав згори вниз, гнітив, розчавлював.

Дружина Генріха померла, залишивши йому двох синів. Інтерес до жінок почав згасати, тепер забажалося спокою. І відкрилося імператору зненацька, що той спокій якийсь чином пов'язаний з руською княжною. Бачив її імператрицею Праксед, яка поставала перед ним у ім-

ператорських шатах, у короні й торностояк, гарна й на вроду і на зріст. Так, вважав він, вона народжена бути імператрицею і слугувати для ще більшого возвищення його, Генріхового. В ній кров ромейських імператорів і руських царів. За нею стоїть могутня половина світу — велика і багата Київська Русь, якій не має краю, перед якою запобігають усі.

1089 року після вінчання в Кельні Євпраксія стала германською імператрицею Адельгейдою. Імператорський двір стояв у Баліберзі, який розподілявся на дві частини, розполовинювався, чоловіча — до імператора, жіноча — до імператриці. На пишних прийомах Євпраксія сиділа на подвійному троні поряд з імператором, мала на золотистому своєму волоссі золоту корону імперії, перед нею падали навколішки, їй цілували руку найдостойніші мужі, за неї молилися в соборах.

Згодом між імператором і імператрицею відносини стали псуватися. А почалося з того, що імператор велів відправити назад до Києва всіх руських, що оточували імператрицю, в тому числі і православного священника. Відбулася сутичка.

— Моя тітка Анна в час церемонії коронаційної присягалася на євангелії, вивезеному з Києва, писаному по-руськи, — з гідністю мовила Євпраксія.

Імператор хотів не без ехидства докинути, що його жона цю нагоду втратила безповоротно, але вона не дopusтила його до мови владним порухом руки.

— Хотіла нагадати вам, що я — донька великого князя київського, народ мій має свою віру, отож повинна користуватися послугами духівника цієї віри, а не вашої. Можете відіслати руських людей, але не священника.

— Нікого! — закричав Генріх. — Усіх руських назад! Цей бородатий найшкідливіший! Я змушу вас до послуху!

— Ви чули мої слова, імператоре, — спокійно поглянула Євпраксія на нього. — Я боротимуся за своє право.

Далі Євпраксія, що вище піднімалася, то в більший бруд попадала. Імператор оголосив їй невидиму війну. Вона все більше жила серед самотності, пересудів, вкрадливих поглядів, тихих шепотів. В безсилій люті до своєї жони Генріх позбавив її привілею тих, хто наділений високим походженням: відібрав у Євпраксії духівника київського, лишивши абата.

А одного разу сталося неймовірне. Однієї ночі Генріх сказав їй, щоб збиралася з ним в собор. На неї накинули широке чорне покриття. Генріх був у такому самому

вбранні, без ніяких ознак імператорської гідності, подав руку жоні і повів по палацових переходах. Він стискував їй руку мало не з жорстокістю. Незабаром вони опинилися у великій темній залі з безліччю блідавих вогників свічок, де їх було насаджено на церковний трон. Генріх не випускав її руки, тиснув дужче й дужче, аж вона застогнала. Вона не розбирала слів, що промовлялися якоюсь чорною тінню неподалік від них, але відчувала гріховність, що віяло від них.

Потім вибух світла, що різонував по очах. Євпраксія затулилася рукою, вільною від Генріхового стиску. Той шарпнув її грубо і нетерпляче. І тут в залі почалося те божевілля, що від нього вже не могла вивільнитися до кінця життя. З людей злітали чорно-червоні покриття і вдаряло біле світло людської наготи. Ставало безліч голих тіл. Вона впізнавала графів, баронів, єпископів, своїх двірських дам...

Імператор виявився людиною безнадійно розбещеною і розтлінною. І він змушував свою жону брати участь у брудних оргіях. А та забилася у своїй безвиході.

Київ був далеко, він мовчав. Імператор не слав туди послів, злий на князя Всеволода за небажання прилучитися до римської церкви. І князь не слав своїх послів до імператора, не маючи в тому потреби, про власну ж доньку, видно, забув за державними клопотами.

Зрозпачена Євпраксія покликala абата і, коли той прийшов, розповіла йому про ту гидоту і той жах, яких зазнала від імператора. Питала в абата поради, вимагала підтримки його бога. Довідавшись про це, розлючений імператор узяв її під варту!

Проїхати півсвіту, віддати цим чужим людям півжиття, зазнати страждань і принижень, мучитися й поневірятися, і все лиш на те, аби тебе замкнули в похмурій чотирикутній вежі, складеній з сірого дикого каменю? Хоч як тяжко й нестерпно було Євпраксії, хоч який розпач терзав їй серце, хотіла жити. Жити!

Їй пощастило втекти. Через довірених людей домоглася зустрічі з папою римським Урбаном.

— Я прошу вашого заступництва, ваша святість, — покірливо схилила голову Євпраксія. — Вашою найсвятішою владою захистіть мою честь. Моя душа вмирає від бруду, кинутого на неї злими силами. Визвольте мене від злих сил, ваша святість! Я не хочу повертатися назад думкою до того страшного чоловіка, який зветься германським імператором. У вашій волі звільнити мене від шлюбу з ним.

— Дочко моя, ти повинна знати, що твій творець сказав: мое ім'я Істина. Він не сказав: мое ім'я Звичай. Звичай сповнює твою душу сором'язливістю і стримує від покаяння. Але істина вимагає відвертості. Повесні я скликаю новий собор у П'яченці. Було б вельми похвално, аби ти виступила на соборі особисто, розповіла прелатам в подробицях, правдиво про все, чого зазнала від імператора, показала все буйне скотство цього негідного чоловіка і виявила всю свою чистість і вищість над ним. Тебе вислухають з найбільшою увагою і високо поцінують твою мужність. Так що, зберися з силами, зверши свій найвищий подвиг.

— Я вдячна вам, ваша святість, за пораду і хотіла б скористатися з неї,— тихо відповіла Євпраксія.

Вона уже вільна думкою. Не тяжітиме більше над нею непевність і невідомість. Ще одне зусилля, ще одне приниження в цій землі суцільних принижень,— і кінець. Вона буде вільна!

У 1095 році відбувся церковний собор, що проходив під егідою папи римського Урбана; на соборі в присутності десятків тисяч духовних осіб (серед них були єпископи Німеччини, Італії, Франції, Іспанії) Євпраксія виступила зі звинуваченням Генріха IV. Собор засудив імператора, і по якомусь часі той змушений був зректися престолу.

Багато про що говорить подальша доля Євпраксії. В Німеччину вона вже не повернулася, жила в Італії. Імператор домагатиметься видачі імператриці. Переїде вона до Угорщини, до старої тітки своєї Анастасії, колишньої королеви угорської,— і там наздожене погрозлива вимога Генріхова видачі жони своєї. Він з усіх сил її переслідував, намагаючись помститися. Євпраксія повернеться до Києва. Духовно спустошена, виснажена життям, ніким не прихислена, ця жінка, якій ще не було й сорока літ, усаїтнілась в монастирі, де й померла. Залишилося після неї лише кілька рядків в Іпатіївському літописі:

«У літо 6617 (1109) преставилася Євпраксія, дочка Всеволодова, місяця липня, 9 дня, і покладене тіло її в Печерському монастирі, коло південної брами, і споруджено над нею божницю, де лежить тіло її».

В них — ніякого співчуття до Євпраксії. Щоправда, згодом про неї багато писали зарубіжні історики. У нас найвідоміше дослідження 20-х років С. П. Роданова «Євпраксія-Адельгейда Всеволодівна (1070—1109)». Але широкий читачий загаль відкрив для себе Євпраксію

з роману Павла Загребельного «Євпраксія». В ньому трагічна життєва історія жінки прочитується як нелегке випробування людської гідності в умовах щоденної витонченої «експлуатації духу» і вихід із цього випробування із збереженням достоїнством.

На ниві рідної культури

Чим обширніше описуються події у літописах, тим частіше зустрічаються на їхніх сторінках імена представниць руських княжих династій, які залишили після себе слід у вітчизняній історії. Онука Ярослава Мудрого, дочка великого князя київського Всеволода Ярославича Анна в 1089 році самостійно «правила посольство» у Візантію за новим митрополитом Іоанном II.

Особисте життя Анни склалося невдало: вона була заручена з візантійським царевичем Константином Дукою Старшим, але шлюб не відбувся, так як жениха силою потригли в ченці. Тому і вона більшу частину життя присвятила монастирським справам: ім'я Анни зустрічається в багатьох літописах у зв'язку із заснуванням нею Андріївського монастиря у Києві.

При київському Андріївському монастирі Анна Всеволодівна у 1086 році заснувала жіночу школу, якою керувала 26 років. Це була перша жіноча школа не тільки в Київській Русі, але й у всій Європі. В «Історії» російського вченого В. М. Татищева у зв'язку з цим фактом подається витяг із не збереженого до наших днів літопису про те, що Анна, «собравши младых девиц, неколико обучала писанию, тако ж ремеслам, пению, швенню и иным полезным им занятиям. Да от юности навыкнут раи зумети закон божий и трудолюбие, а любострастие в юности воздержанием умертвят...».

Десятки і сотні жінок, одержавши в школі освіту, розповсюджували її по всій країні, передаючи, головним чином, іншим жінкам.

Тягу до просвітницької діяльності Анна успадкувала від батька, який знав п'ять мов, а також від матері — колишньої візантійської принцеси. Традиції жіночої освіти у Візантії, з якою Київська Русь поки ще підтримувала тісні контакти, благотворно впливала на загальний рівень культури і розповсюдження грамотності серед жінок князівського дому.

Між тим діяльність Анни не була на Русі явищем унікальним. В XII—XIII ст. нерідко виникали монастирські школи, засновниками яких були жінки князівського стану або які мали духовний сан (наприклад, ігумені). Багато руських княгинь займалися переписуванням книг.

Так, дочка полоцького князя Святослава Всеславича Предслава, постригшись в черниці під іменем Ефросині, «начат книги писати своїми руками». У відкритій нею при полоцькому Софійському соборі школі вона навчала грамоті малолітніх дівчат.

Звичайно, це ще не говорить про створення в Київській Русі в XII—XIII ст. системи шкільної освіти. Навчання князівських дітей, в тому числі дівчат, проходило головним чином в домашніх умовах. Та все одно рівень їхньої освіченості був достатньо високим для середньовіччя. Князівен вчили так само, як і княжичів: не тільки грамоті, але й математиці, азам філософії, «лікарським хитрощам», календарній астрономії, риторичі і т. д. Навчання велося грецькою мовою і починалося з раннього віку. На одній із мініатюр в Ізборнику Святослава 1073 року зображена дочка київського великого князя Святослава Ярославича з пергаментним списком в руках.

Багато освічених жінок в ті часи мали свої домашні бібліотеки. Дружина старшого сина Ярослава Мудрого Ізяслава — Елисавета володіла знаменитим Трирським псалтирем («Кодекс Гертруди») з мініатюрами, виконаними на її замовлення.

Високу освіченість жінок привілеєйованого стану сучасники вважали справою звичайною. Диякон Григорій, який переписав Остромирово євангеліє (XI в.), в передмові пише, що дарує його не тільки Новгородському посаднику Остромиру, але і його дружині, не тільки його дітям, але й невісткам. Волинська княгиня Ольга Романівна сама «переписала» для себе Кормчу.

Доцільно більше зупинитися на онуці великого київського князя Володимира Мономаха — Добродії-Евпраксії-Зоя. Її чоловіком став старший племінник візантійського імператора Олексій Комнін. Грецьким ім'ям Евпраксія, що в перекладі означає «добродіяння», називали руську князівну у Візантії, де при коронації їй дали друге ім'я — Зоя, яка означає «життя» і теж було по-своєму символічно: візантійський двір сподівався, що руська княжна дасть скоро життя насліднику.

Багато років Евпраксія-Зоя провела у товаристві освіченої принцеси Анни Комніної, відомої візантійської хроністки, а також придворної Ірини, яка сприяла учням і особливо цікавилася історією. Чоловік скоро помер, і імператором Візантії став його брат. Зоя довго носила траур і, на думку придворних, все більше ставала схожою на черницю. Візантійський хроніст Вальсамон стверджував, що «лікарі відмовилися від її лікуван-

ня», пояснюючи цим самим її «манію до чаклунства і знахарства». Приводом для такого звинувачення послужило те, що Евпраксія-Зоя особисто вміла лікувати травами і узагальнила свої знання з «лікарської хитрості» в написаному грецькою мовою трактаті «Алімма». Ця цікава праця дійшла до нас у неповному вигляді і зберігається у бібліотеці в Італії. Ніяких, звичайно, «чародійних» засобів лікування він не вміщує.

Трактат складається з п'яти частин, в яких розглядаються загальні питання гігієни, вміщені короткі відомості з мікропедіатрії, дерматології, внутрішніх хвороб. В першій частині, яка присвячена роздумам про загальну гігієну людини, є зародки середньовічного вчення про темпераменти: сангвіністичний, холеричний, флегматичний, меланхолійний. Друга частина трактату присвячена гігієні шлюбу, вагітності і новонародженого, третя — гігієні харчування. Цікаво, що всі харчові продукти поділяються тут на дві групи: ті, які мають «холодні» властивості (миртове масло і т. п.) і «теплі» (вино, мед, м'ясо і т. п.). Тут же подаються рецепти дієтичного харчування. Четверта частина — «Зовнішні хвороби» — містить рекомендації по натиранню м'язами при «парші», хворобах зубів, шкіри. У п'ятій частині викладаються деякі прийоми масажу при серцевих і шлункових хворобах.

Окремі княгині, князівни, черниці займалися переписуванням книг. Звичайно, такі факти, як написання власного медичного трактату, літературного твору або «Повчання» дітям, — випадки нечасті, але коло залучених до літератури жінок знатного походження було в Київській Русі досить широким. Беручи участь в культурній діяльності, видатні русинки ставали носіями духовних традицій рідного краю. Цим самим вони підносили самобутню культуру України — Русі, прививаючи молоді високі почуття патріотизму.

Вир політичних подій феодальної епохи, наповнених підступністю і жорстокістю, не могли не торкнутися жінок. На полях битв з ворогами Руської землі, в міжусобних війнах клали свої голови їхні батьки, чоловіки і сини. Суворі епохи вимагали таких же відповідних дій і від жінок, які знаходилися при владі; інколи вони самі застосовували жорстокі засоби помсти — згадаємо велику княгиню Ольгу. Але не ці риси характеризували давньоруських жінок. На протязі не одного століття існування Київської Русі значній більшості із них були властиві миротворчі місії, притому у той час, коли історія

країни була заповнена війнами і іншими кровопролиттями. З місією «дружби і співробітництва» правила свої посольства у Візантію і німецькі землі та ж Ольга. Або за припинення міжусобних кровопролитних конфліктів виступала княгиня Анна Всеволожська. Не випадково джерела містять багато добрих слів любові і поваги, звернених до матерів, жінок і дочок, яким багато князів надавало у своїх вотчинах рівні права, дозволяли діяти «як їм любо», як «восхощет» мати чи дружина, покладаючись на їхню «мудрість».

Звичайно, далеко не всі жінки навіть високого соціального статусу приймали поряд з чоловіками участь в політичній, адміністративній, дипломатичній і культурній діяльності. На них в суспільстві лежали головним чином традиційні жіночі функції і обов'язки: церковна ідеологія в цілому недоброзичливо відносилася до жіночої активності, саме ж суспільство їхню діяльність не обмежувало. Якраз могутня Київська Русь і породила знаменитих своїх дочок, які прославили свій край.

БЕРЕГІНЯ

Із занепадою Золотої Орди в XV ст. виділилася Кримська орда, яка знайшла підтримку у турецького султана. Навесні 1482 року кримський хан Менглі — Гірей здійснив похід на Київщину, здобув Київ і зруйнував його, понищивши і його околиці. Це спустошення було гіршим, ніж Батиеве. По обидва боки Дніпра вся південна Україна майже зовсім спустіла.

Минали роки, заростали високими травами колишні культурні землі, плодилися дикі кози, олені, кабани, здицалі бджоли роїлися в дуплах дерев. За цим багатством почали ходити охочі сміливці, яких називали козаками, тобто «уходниками». Вирушали ранньою весною ватагами, зі зброєю, обирали старшого отамана і поверталися восени. Велику частину багатства забирали пани, бо на Україні панував справжній колоніальний режим в умовах єдиної Польсько-Литовської держави — Речі Посполитої. Тому згодом «уходники» почали залишатися на зиму, спорудивши собі курінь та невеликі укріплення (січі) від можливого нападу татар. Вольниця без холопа і пана вабила дедалі більше охочих до козакування. А коли вони відбивали у татар бранців і награбований товар, звістки про це облітали зі швидкістю вітру. Поступово козаки з «уходників»-добувачів ставали народними месниками.

Визиск з боку феодалів Польсько-Литовської держави і турецько-кримська агресія були причинами утворення українського козацтва. Український народ створив для свого захисту козацьке воїнство, яке переросло в Запорізьку Січ — спочатку військовий, потім і політичний центр України. Серед феодально-кріпосницького океану самодержавної Росії, середньовічного абсолютизму Європи з'явився острів свободи, з'явилася чи не найперша християнська демократична республіка.

Ми говоримо «Січ за порогами», «Республіка вільного духу», «вольниця», і перед нами постають славні козаки-запорожці — сильні, сміливі, волелюбні, незалежні. Недарма ж в Україні й досі найвищою похвалою звучить «Оце видно, що козак!».

Але ж ще дуже давно вольницю започаткувало відчайдушне українське жіноцтво, що назване в світі амазонками. Запорожці з гордістю називали себе нащадками сарматських царів. Один сучасник так описував сарматів (аланів): «Вони високі на зріст, вродливі й світ-

ловолосі, а лють в їхніх очах вселяє жах». А сарматів породили амазонки. І вражає та велика роль, яку відігравали жінки у тодішньому суспільстві. Переказуючи легенду, за якою сармати походять від союзу амазонок зі скіфами, Геродот повідомляє, що сарматські жінки жили, як колись амазонки: вони полювали верхи, брали участь у війнах нарівні з чоловіками, а також одягалися, як чоловіки. Дані археології свідчать про те, що сарматських жінок часто ховали разом зі зброєю і що вони нерідко виконували функції жриць. Вони і породили козацький дух.

Козачки

У кожного козака була мати, були й сестри, кохана, наречена, була й дружина з дітьми. Вони плакали, вираджаючи козаків на Січ, в похід, чекали роками їх повернення, а не дочекавшись, знову чекали... Вели без чоловіків домашнє господарство, росли й виховували синів і знову їх проводжали услід за батьками... Проводом козаків, розлученню сина з матір'ю, хлопця з дівчиною, чоловіка з дружиною присвячено багато народних пісень та літературних творів. Серед найпопулярніших пісень цього жанру — «Гомін, гомін по діброві», «Йшли корови із діброви», «Іхав козак за Дунай», «Засвіт встали козаченьки» та ін.

Мабуть, неможливо знайти людину, яка б не чула пісні «Рече та стогне Дніпр широкий...», але не всі знають, що це тільки початок балади Т. Г. Шевченка «Причинна», де на фоні бентежної природи відбувається страшна трагедія. Втративши надію дочекатися повернення козака, дівчина гине, а козак, повернувшись, від горя кінчає життя самогубством. Ми захоплюємося коханням Ромео і Джульєти і не знаємо, що маємо про кохання козака і дівчини неперевершені шедеври вияву цього почуття в українській народній творчості та творах поетів, письменників, зокрема Т. Г. Шевченка. В його вірші «Тополя» дівчина перетворилася від марного чекання свого коханого в тополя:

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;

Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

Тема розлучення козака з дівчиною знайшла відображення також в народному живописі, зокрема в вишивках.

Постійна відсутність чоловіка — козака, що пішов на Січ, в похід або загинув, сприяла формуванню в українській жінці стійкості, незалежного характеру. Але тернами був укритий цей шлях до незалежності. За відсутності чоловіка треба було виховувати дітей, сіяти й жати хліб, самій вирішувати важкі й важливі справи. За будь-яку ціну треба було вижити, не схибити. Все це підносило на вищий щабель її власну гідність і авторитет, сприяло формуванню самостійності й волелюбства.

В покаяній Україні, як більше ніде в Європі, жінка була рівноправна з чоловіком. Вона мала юридичне право самостійно виступати на суді, про що тільки мріяли жінки інших європейських країн. Сама вибирала собі нареченого й могла розлучитися з чоловіком, якщо того забажає. І чоловік ніколи не нехтував її думкою. У свій час журнал «Киевская старина» видрукував цікавий документ 1564 року про розлучення Марії Красинської. Він свідчив про те, що розірвання шлюбу з чоловіком з ініціативи жінки було досить звичайним явищем: «Коли Богу бажано, — говориться в угоді, — за гріхи наші порвати наші узи, то, схилиючись перед волею Божою, дозволяю пану Яцку одружитися з ким захоче, а я також вільна вийти заміж за власним бажанням».

Жінки з українських аристократичних сімей брали участь у підписанні найважливіших державних угод. Наприклад, у списках, що підтверджували чи заперечували чинність Люблінської унії 1569 року, є десятки жіночих імен.

Так, Василиса, княжна Ружинська, склала присягу на себе і своє потомство.

Княгиня Катерина Скорутинська разом з синами своїми — князем Михайлом, старостою Черкаським і Канівським, і князем Олександром Вишневецьким.

Пані Михайлова Козинська, кастелянша Луцька. Її зять — князь Миколай Ярославич мав право на підпис лише після матері сімейства.

Пані Васильєва Яковицька Марія, чий чоловік перебував у полоні в Москві, також присягала за себе і за своє потомство.

Широкими юридичними правами користувалися не

лише дружини вельможних чоловіків. Велика повага до жінок, матері роду, виявлялася і в тому, що її підпис у разі втрати чоловіка при укладанні цивільних угод важив більше, ніж підпис її дорослих синів з усіма становими правами, і ставився першим, бо жінка фактично була на чолі родини.

Авторитет, самостійність і гідність жіночого характеру були національними рисами українки. Згадаймо «Енеїду» Котляревського, який античних богинь сміливо наділив незалежним характером українських дівчат та молодниць. Люблячі, пристрасні, віддані й мужні, вони були здатні боротися за своє щастя з не меншою енергією, ніж чоловіки. Розбишаки-троянці аж ніяк не відчують своєї вищості, навпаки, часом, завинивши, «трясуться, мов хорти зимою».

Зовсім інша ситуація була в сусідній, теж православній Росії. Якщо порівняти права, які мала українська жінка і жінка-московка (про це красномовно оповідає у драмі «Бояриня» Леся Українка), то відразу спадає у вічі безправ'я навіть іменитих і заможних російських бояринь, на чийй землі панували рабські звичаї, які принижували жінку, уярмлювали і ображали її людську гідність.

Хоч жінкам не було доступу на Січ, але коли козак повертався додому, йому й на думку не спадало верховодити в сім'ї. Там порядкувала дружина, за нею було й останнє слово.

Почуття гідності та поваги, що оточували українську жінку в козацькі часи, сприяли тому, що вона підносила до високого розуміння інтересів народу і вітчизни. Збереглися адміністративні документи дружин Богдана Хмельницького, Ганни Золотаренко, котрі свідчать про її освіченість, розуміння тогочасних проблем України. Не задовольняючись лише роллю дружини, вона була спільницею і помічницею гетьмана, який мав до неї повну довіру. Задokumentовано підписи дружин гетьманів і козацької старшини. Наприклад, Петра Конашевича-Сагайдачного, Данила Виговського, рідного брата відомого гетьмана. Жінка фастівського полковника, керівника визвольного руху на Правобережній Україні Семена Палія, вміла гідно переговорити з іноземними послами, які приїздили в «палієву державу».

У відповідальний момент українки проявляли себе і як військові організатори. Наприклад, Ганна Борзобогата-Красенська, яка управляла казною Луцької єпархії, під час нападу на її маєток князя Андрія Курбського,

російського «збіга»-втікача, відбила атаки кількостенного загону шляхти і з мечем в руках розігнала військо польського короля Стефана Баторія.

А Софія Ружинська, волинська княгиня, на чолі військового загону, що нараховував 6000 чоловік піхоти і кінноти, з приступом здобула замок князів Корецьких у місті Черемоші.

Під час оборони міста-фортеці Буші (тепер село Ямпільського району Вінницької області) в листопаді 1654 року Олена Завистна вбила свого чоловіка, сотника Завистного, який пішло зрадив. В нерівному бою більшість захисників полягла і польсько-шляхетське військо вдерлося до фортеці. Олена підпалає пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів, і вона сама. Героїчний подвиг Олени Завистної український письменник М. Старицький відобразив в історичній повісті «Облога Буші» та в історичній драмі «Оборона Буші».

Відомо також, що сестра полковника Івана Донця в ролі кіннотника брала безпосередню участь у бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині у 1649 р. Під час однієї з атак загинула.

Часто жінки допомагали воїнам на полі бою. Багатьох з них вважали чаклунками. Вони сиділи на стінах і дахах обложених міст, чарами й закляттями «відводили» від оборонців кулі та списи. Віра в їхню магічну силу була безмежною. Хоча навряд ці жінки справді були чаклунками. Але героїнями — безперечно.

З вищенаведеного бачимо, що українська жінка в часи козащини була вірним і надійним спільником свого чоловіка у боротьбі за соціальне і національне визволення народу. Але найбільший внесок вона зробила для козащини, виконуючи обов'язки Берегині¹ сімейної оселі. У чарівному світі, що його створювала в сім'ї українська жінка — мати, брали свій початок ідеали народної педагогіки; в основі яких було виховання любові до праці, взаємоповаги, людської гідності та патріотизму.

Описує побут українців В. Ізмайлов («Путешествіє въ полуденную Россію, въ письмахъ», Москва 1800, 1802). Про подружнє життя він пише, що воно в українців відзначається великою любов'ю, пошаною і довір'ям: «Вза-

¹ Берегиня (Оберега) — найстаровинніша богиня добра і захисту людини від усякого зла. З часом Берегиня стає «хатньою» богинею, захищає оселю, всю родину, малих дітей від хвороб, лиха, лютого звіра, смерті тощо.

емна любов створює в їх домашньому господарстві кращу гармонію і порядок, ніж влада і послух у нас (росіян)... Дівчата мають вільну поведінку, кожна з них є гарна, проворна і приваблива. Вони стрункі і зграбні....»

«Усі села і хутори їх розташовані у чудових місцевостях. Кожна хата чиста і біла, в оточенні цвітучих садків». І супроти цього автор зауважує, що в родинному житті москалів панує деспотизм, моральна розхитаність, неестетичність росіянок — не дбають за зовнішній вигляд хат, навколо хат нема рослинності, вбрання негарне. Відмічає Ізмайлов і таку рису української психології: «Українці люблять свою батьківщину і її славу, бо... слава ця завжди була тісно зв'язана з обов'язком патріотизму».

У книжці «Подорож до Росії, Криму й Туреччини» (1812 р.) англійський професор мінералогії кембріджського університету Едвард Даніель Клерк писав:

«Хати на Україні чисті і білі, як в Уельсі, і мандрівникові здається, що він перенісся до Голландії, або до Норвегії. Народ на Україні нагадує верхівців із Шотландії... За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя...»

Високий рівень землеробства в поєднанні з працелюбством, охайністю та душевною красою української жінки перетворив її на золоторуку господарку-чарівницю. Ця риса жінки вважалась з давніх-давен в Україні провідною у визначенні її достоїнств. Ось як про це співається в одній із колядок:

У нашого хазяїна хороша жона:
Раненько встає, по двору походить,
По двору ходить, як зоря сходить,
По двору пішла — мед-вина внесла,
В світлоньку увійшла — все панове встало,
Все панове встало, шапочку ізняло.
Один каже: — Царівна увійшла,
Другий каже: — Королівна увійшла,
А третій каже: — Це не царівна і не королівна,
Це бо жона пана хазяїна.

В р.р. 1670—1672 мандрував по Польщі й Україні У. Вердум. Він писав: «Найбільше ласкавості в словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова якої не така тверда як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі невісти, як зрештою нігде на цілій земній кулі. Зустрів там я сам поряд-

ну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже делікатних виразах».

Мабуть, немає в Україні людини, яка б не чула або не була знайома з українськими вечорницями — однією з форм спілкування молоді в минулому. На вечорницях дівчата займалися рукоділлям — вишивкою, гаптуванням, ткацтвом, розписами та ін. Головна мета вечорниць для дівчини — продемонструвати перед хлопцями свою майстерність. У свою чергу хлопцеві батьки наказували придивлятися не на чорні брови, а на чари рук. Бо вважалося, що краса людини — в красі її праці. Дівчина мала вміти і хату мастити, і борщ варити, і пісні співати ще й місцеві звичаї знати. І ці риси виховувалися у дівчат змалечку. Якщо ж козак приводив у хату невістку здалеку, вона повинна була всьому цьому навчитися і тільки за такої умови мала право називатися справжньою дружиною козака.

Пісенна душа української жінки в поєднанні з її працелюбством та господарськими здібностями, вилилися в чарівні вишивки та розписи, затишок білої хати з вишневим садком. Подивіться на українську одягу, — на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче та чоловіче, де вишивки оздоблюють все: сорочки, очіпки, каптурі, хустки, рушники, фартухи, навіть задки на чоботях. Скільки там своєрідної краси, тої краси, що йде поруч з нашими розкішними ланами та вражаючою піснею. Вишивкою займались майже в кожній селянській хаті. Популярною була вона і в міському середовищі. Піснями супроводжувалися всі процеси праці над вишивкою, бо остання є породженням першої. Не випадково в народі говорять: «Я цю вишивку виспіваю, доспіваю». Аналіз сріблястих переливів вишивки білими нитками на білому фоні, дзвінких звучань вишивки червоними і білими, червоними і синіми, червоними і чорними нитками, барвистої соковитості багатоколірної гами дає можливість стверджувати, що в галузі вишивки найбільш багато і різноманітно розкрилося колористичне обдарування української жінки.

Ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського (особливо це збереглося в Західній Україні): малюнки криють сволюки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко розкинулися на скринях і мисниках.

Через красу своєї душі в вишивці, гаптуванні, роз-

писах писанок і домашніх речей українська жінка висвітлила неповторну красу своєї рідної землі.

Який же мала зовнішній вигляд українська жінка-козачка XVI—XVIII ст.? Про її вроду багато говориться в народних піснях та думках, побудованих на порівнянні або ототожнюванні жіночої краси з красою природи, місяця та сонця. Як, от співається в народній пісні «Чорнії брови, карії очі»:

Чорнії брови, карії очі,
Темні, як нічка, ясні, як день!
Ой очі, очі, очі дівочі,
Де ж ви навчилися зводити людей?

Росіянин П. Шаліков («Путешествіє въ Малоросію, Москва 1803—1804») про жінок-українок пише: «Загалом жінки тут милі, майже всі з «томними» і разом з тим палкими очима, в котрих так яскраво виявляється «чулість душі і серця. Природа наклала на їх обличчя знак любові і ніжності».

За доби козацького відродження — однієї з блискучих сторінок розвитку історії освіти й культури України, з'явилось безліч живописних портретів, які увічнювали у фарбах родини гетьманів, козацької старшини. Серед них привертають увагу зображення Софії Острозької, Раїни Могилянки, Анастасії Красовської, Юхимії Полуботко, Ганни Забіли, Параски Сулими, Феодосії Палій та багатьох інших. Вони дають уявлення, якими насправді були ці жінки. За свідченням сучасника — «прекрасні вдачею та обличчям, а перш за все величчю духа, мудростю, благородством, ласкавістю... та іншими дорожчими та поістині героїчними добродітелями приздоблені».

Французький мемуарист кінця XVII ст. Божо (Далерак), який 13 років служив при польському королівському дворі, пише, що українські жінки дуже гарні, навіть по селах. Особливо приємно звучить українська мова в їх устах. Пісні і танці українок більш зворушливі, ніж пісні і танці польських жінок.

Арабський мандрівник — архидиякон Павло Алепський в середині XVII століття двічі побувавши в Україні, писав про київських жінок, що «вони гарно повдягнені, заняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком».

Повага до української жінки була викликана ще й її освіченістю. Павло Алепський писав: «Починаючи з Рашкова, по всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми: всі вони, за малим винятком, грамотні,

навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях...»

Розвиток шкільної освіти в Україні ґрунтувався на досвіді, накопиченому ще в часи Київської Русі. Навала монголо-татарів сповільнила культурний розвиток країни. Але народ все ж зберіг свої духовні цінності, в тому числі традиції шкільної освіти. Після Унії 1569 року, коли українці були позбавлені власної державності, світська влада зосередилася в руках польського уряду, а католицька та уніатська церкви посилили до нестерпності гноблення народу, чи не єдиним національним осередком в Україні стала «рідна православна церква» — ця своєрідна «державна душа».

При храмах і монастирях діяли школи, друкарні, шпитали. У відбудові старих храмів і розбудові нових брали участь і жінки, представниці найосвіченіших кіл українського суспільства, хранительки духовної культури народу.

Так, Олена Горностаєва, що походила з родини князів Чарторийських, була фундатором Пересопницького монастиря, де збереглося знамените Пересопницьке Євангеліє, написане живою українською мовою. Вона уклала для цього монастиря оригінальний статут, заснувала шпиталь для вбогих і недужих, а також школу для дітей.

Ганна Гойська заснувала Почаївський монастир, де була друкарня, а Раїна Ярмолинська — Загаецький.

Софія Михайлівна Чарторийська відкрила в своєму маєтку Рахманові на Волині друкарню і сама переклала з грецької на українську мову книги Святого Письма (євангелські та апостольські).

Раїна Могилянка Вишневецька, сестра визначного українського просвітителя, митрополита Петра Могили, підтримувала православну віру, надавала допомогу Густинському, Мгарському, Ладинському монастирям, а також відомому церковному діячеві, ігумену Густинського монастиря Ісаю Копинському.

Проте в Україні назріла необхідність створення якісних нових шкіл, які ґрунтуючись на вітчизняному досвіді і національних традиціях, повинні були підняти освіту до рівня вимог часу. Вирішення цього завдання взяли на себе не церковники, а міщани, організовані у братства, козацтво, а також окремі магнати. Так починають виникати братські школи. На відміну від західноєвропейських, ці школи навчали дітей всіх станів і на рівних основах.

Вже в 70-х роках XVI століття було відкрито школу в Острозі. 1586 року таку ж школу було засновано при львівському братстві. У Києві черниця Флорівського монастиря Парасковія Кучинська подарувала київському братству землі під Старокиївською горою. Тут і відкрилася братська школа.

Славетна меценатка

Спекотної липневої пори 1614 року на Подолі палахкотіла пожежа. Весь Київ зійшовся гасити її. Але давно не було дощів, дув північний вітер, який гнав вогонь на дерев'яні будівлі. Горіли старовинні церкви, і серед них дивовижної архітектури храм Бориса і Гліба. Він стояв чотириста років, і всередині, на стінах його, були вималювані всі князі Київської Русі і перші гетьмани Січі Запорізької. У притворі зберігалися давні книги невідомих літописців.

Разом з рятівниками носила відра з водою від криниць і Лисавета. Ніг не відчувала. Цілу добу не присідала. А полум'я вже дотяглося до Боголюбської школи, що під Старокиївською горою. В ній була унікальна бібліотека старовинних книг, папірусів та літописів. Метнулася Лисавета у приміщення.

— Книги виносьте! — кричала вона.

Школа горіла. Врятувати бібліотеку не вдалося. Згоріло багато неочіненних історичних скарбів.

Їй змашували опіки, ледь вгадуючи в цій почорнілій, виснаженій жінці поважну багатійку Києва Лисавету-Гальшку Гулевичівну-Лозку.

Належала вона до однієї з гілок роду Гулевичів, більшість з яких жила на Волині. Її дід, Федір Гулевич, був єпископом Луцьким. Батько — Василь Гулевич був підстаростою Володимирським, війським Володимирським. Сама вона у двадцять років вийшла заміж за сина уніатського єпископа Іпатія Пацея-Христофора. Красуня, та ще й вчена — знала латинь, старогрецьку, старослов'янську, польську, литовську, французьку мови. Католичкою не стала.

Помер молодий муж, залишивши Лисавету з малою Катериною. Напосіли на неї з погрозами родичі покійного чоловіка, які не могли простити за її вірність православної церкві, українській культурі. Писали на неї наклепницькі листи, всіляко переслідували. Тож, коли Мовирський маршалок Стефан Лозка запропонував їй свою руку і серце, Лисавета не відмовила йому, хоч він був набагато старший за неї.

Від другого шлюбу з'явився син Михайло. Дочку Катерину видала заміж за оршанського хорунжого Миколу Млечка — єпископова рідня обурилася, що вона породнилася з православним доньку католика. Затаїли проти схизматики злобу, замисливши страшну помсту.

Другий чоловік Лисавети — старий Стефан Лозка теж був уніатом і називав свою кохану дружину по-польському Гальшка. Але він шанував українську мову і звичаї, православну віру і слухався жони. Вона ж вела велике господарство, бо мали маєтки, землі під Києвом і на Поділлі. Їхні землі давали величезні врожаї городини, а сливи та яблука з їхніх садів скуповували не лише в Києві, а й в інших містах до самої Варшави. Пшеницю, мед, знамените київське варення продавали в Московщину. Тож не дивно, що Лозки була найбагатша родина в Києві.

Як не була заклопотана господарськими справами Лисавета, а з духовним життям Києва не поривала. Високоосвічена та інтелігентна, вона була вхожа в високоінтелектуальне товариство міста. У її домі бували архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, відомий учений і просвітитель; відомі педагоги і письменники Іов Борецький, Ісає Копинський, Лаврентій Зязаній, Максим Смотрицький. Добре знайома була Лисавета із прославленим українським полководцем, високоосвіченим гетьманом Війська Запорозького Петром Конашевичем-Сагайдачним.

І тепер, після пожежі на Подолі вона як і її друзі, була заклопотана тим, як відродити нову братську школу, бо шляхта лютувала і біснувалася. Особливо вона активізувалася з приїздом до Києва священника-ренегата А. Грековича, намісника уніатського митрополита М. Рогози, який став насаджувати унію з особливим фанатизмом. Уніати захопили такі святині, як Софійський собор і Видубецький монастир...

Слід залучати український люд до освіти, негайно будувати нову школу, і таку, яка б мала неабияке значення в справі піднесення визвольної боротьби українців за національну незалежність, — міркувала Лисавета, — хай не тішаться уніати. Звичайно, на побудову потрібні кошти. Тож треба киянам більше гуртуватися у братство. Збирати кошти. Вона, Лисавета, може внести чималу суму на побудову. І є її придане — земля на Подолі. Вона умовить свого чоловіка пожертвувати той шмат землі для святої справи.

15 жовтня 1616 року у присутності багатьох почесних

свідків киянка Гальшка (Лисавета) Гулевичівна урочисто вписала у київські градські книги свій фундуш, або дарчу, за якою її спадкова земля в Києві на Подолі переходила у власність братства «духовних і світських православних» з умовою, щоб на цій землі був збудований монастир, будинок для іноземних паломників і, головне, «школа дітям, як шляхетським, так і міщанським». Причому зазначалось, що школа розпочинає свою діяльність негайно, а щоб «тая фундація skutok свій брала, то зараз в той двір і на його плац... школу впровадила і впроваджую». У фундації підкреслювалося, що свою садибу вона дарує «на монастир ставропігії патріаршої спільного життя по Василю Великім». І «аби так фундація початок свій брала», Гулевичівна урочисто, привселюдно ввела до двору Ісаю Копинського з представниками духовенства та православних шляхтичів. Так, саме І. Копинському випала така честь, а не архімандриту Печерського монастиря Є. Плетенецькому або якомусь іншому ієрарху. Іменитий і благовірний священик отець І. Копинський, як він іменується у фундуші, десь у той час був ігуменом Межигірського монастиря. Межигірський монастир користувався підтримкою запорозького козацтва, там жили старі козаки, лікувалися поранені, священників з Межигірського монастиря посилали на Запоріжжя. І подальшій діяльності І. Копинський виступав як поборник традиційного православ'я. З ним Гулевичівна підтримувала тісні стосунки і повністю поділяла його погляди і діяльність.

Гулевичівна не передає свою землю, яка була основою основ матеріального благополуччя у ті часи, монастирю чи церкві і не залишає її для підростаючого сина, а приносить в дар своїм співвітчизникам для навчання дітей і виховання в них патріотизму, поваги і любові до вітчизняної історії, мови і культури. Україна тоді особливо потребувала не тільки воїнів, а й духовно багатих людей. Бо загострилася ідеологічна боротьба, яка, перш за все, виразилася у протиборстві православ'я й католицизму.

Відновлена в садибі Лисавети братська школа поклала початок знаменитій Києво-Могилянській академії, яка була першим і довгий час єдиним вищим учбовим закладом у Східній Європі. Вона відіграла роль не тільки загальноукраїнського центру освіти і культури. Академія справила значний духовний вплив на сусідні країни, особливо Росію. Немає жодної галузі гуманітарних і природничих наук в Росії XVII—XVIII ст., де б не тру-

дилися українські вчені і просвітителі — вихованці Київської вищої школи. Відзначаючи велику роль киян у розповсюдженні освіти на російській землі, В. Г. Белінський писав: «С этой точки зрения Киевская академия имеет историческую важность. Вообще история этого заведения тесно связана с историей нашего русского просвещения в течение почти полутора века. Одной своею стороною русское просвещение и теперь еще объясняется влиянием Киевской академии, ибо все наши великорусские духовные училища или основаны ее учениками, или утверждены на духе ее учености».

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль у розповсюдженні знань і культури не лише в Росії, Білорусії, а й в південнослов'янських країнах. У ній навчалися серби, чорногорці, болгар, молдавани, греки, далматійці. Сприяючи розвитку культури південнослов'янських країн, підтримувала тим самим взаєморозуміння і зміцнення дружніх стосунків між народами.

Проте особистого, сімейного щастя у Лисавети не було. Невдовзі, у 1617 році помер чоловік Стефан. Син Михайло не виправдав надії матері: став перевертнем. Забрали його у неї уніати, коли була заклопотана створенням нової української школи у Києві. Михайло ненавидів українську культуру, народ України, запекло відстоював католицизм. А найстрашніше — його розбестили відразу до праці. Одружившись з католичкою Софією з Високого, прийняв католицизм. Але сімейне життя безвольного Михайла не остепенило. Він зовсім не хотів будь-що робити: ні керувати своїми маєтками, ні обіймати якусь посаду. Марнував сили на розваги, перейнявши риси гоноровитої, легковажної шляхти. Вдруге одружився він на Варварі Юдицькій, також католичці. Але і від неї не було дітей. Так і не діждалася Лисавета онуків.

Вдова перебралася у свій маєток неподалік Луцька, де померла 1645 року і похована була на території Луцької братської церкви. Заповіт містив розпорядження Гулевичівни про те, що вона дарує Луцькому братству 200 злотих, монастирю при братстві 200 злотих, на шпиталь Луцького братства 50 злотих, на монастир «паненський Черничицький» 30 злотих та невеликі суми окремим особам із Луцька.

Султанша наймогутнішої у світі

З півдня українська земля горіла від навальних, грабіжницьких нападів орд Кримського ханства. Серед не-

вільників сотнями й тисячами йшли пов'язані сирицею українські жінки. Їх чекала тяжка виснажлива праця, а наймолодші і найпривабливіші потрапляли до гаремів по всіх тодішніх володіннях султанської Туреччини, Кримського ханства, навіть Єгипту.

Але навіть за цих умов рабського існування українські жінки не втрачали любові до своєї землі, свого народу. Так із повідомлень українських учених Олени Компан та Олени Апанович відомо, що одна українська бранка, будучи проданою в один із гаремів Єгипту, не мала можливості повернутися на рідну землю, але зуміла перекожати свого сина Османа виїхати в Україну.

Деякі бранки, маючи в неволі дітей та проживши життя, не могли вже повернутися на батьківщину, але робили все, щоб допомогти своїй Україні. Такі вчинки знайшли відображення у народній творчості, зокрема, в думі «Маруся Богуславка».

Історичні джерела свідчать, що наявність в українській жінці зовнішньої та душевної краси, тонкого розуму та почуття лідерства сприяла тому, що вона навіть у неволі займала високе становище в Османській імперії. Українки-невільниці навіть були дружинами султанів.

У 1520 році під час нападу татар на прикарпатське місто Рогатин (тепер Івано-Франківська область) була захоплена в полон і продана в султанський гарем п'ятинадцятирічна Настя, донька місцевого священика Лісовського. Незабаром з рабині-наложниці вона стала улюбленою дружиною Сулеймана I Пишного — одного з наймогутніших, наймудріших султанів грізної Османської імперії. Її столицею був величезний Стамбул, де проживало до півмільйона мешканців, а в одному лише султанському палаці готували їжу на десять, а в свята — на двадцять тисяч осіб. Стамбулові судилося бути столицею аж трьох імперій — Римської, Візантійської і Османської. Остання жила воєнним грабежем і була осередком всякого зла. Османці рвалися все далі і далі в переконанні, що світ мусить стати мусульманським. Перед вишколеними, з дитинства навченими жорстокості яничарами тремтіли наймогутніші армії Європи. Втрачав спокій і папа римський, коли до італійських гаваней наближались турецькі ескадри. Ніхто, навіть султан, не міг протистояти диявольському механізму, який діяв в ім'я аллаха. Над всіма панував страх. Людська особистість була позбавлена будь-якої цінності. Ніхто не мав права сказати «Я думаю», а тільки «Є думка». Вгору йшов той, хто перший гукне «Аллах великий!», Високі

пости займали нікчемні і тупі люди. Один з великих візирів і двох слів не міг стулити, але змаху перерубував шаблею вершника разом з конем.

Османська імперія загарбала понад тридцять держав і простяглася аж на три континенти — Азію, Європу і Африку.

Був Сулейман I не тільки грізним, розумним, а й гарним: високий на зріст, стрункий, орлиний ніс, тонка борідка. Високоосвічений — крім східних мов, знав султан ще й слов'янські.

А якою ж була та, котру сучасники називали сонцем його великих володінь?

Була вона, як свідчать сучасники, невелика на зріст, граціозна, з ніжними лініями тіла і одухотвореним поглядом променистих карих очей. Полонила ж вона Сулеймана перш за все своїм непересічним розумом, духовним багатством, незалежним характером української дівчини, вмінням дати добру і мудру пораду.

Це ж якою мала бути сила кохання, щоб всесильний володар світу розпустив свій гарем, повіддавав своїх жінок іншим і не хотів більше нікого знати, окрім своєї Гуррем! «Такого ще не було ні з ким з його попередників, — дивувався один із іноземних послів, — оскільки турки мають звичай брати собі то одну жінку, то іншу». Цей же знав лише Настю-Роксолану. Надав їй титул великої султани Стамбула. Ніколи, за всю історію Туреччини, жінка ще не посідала такого почесного місця.

Настя майже завжди супроводжувала султана на різних прийомах, виставах, банкетах. Всю Європу вразила звістка, що султана розмовляє з послами латинською мовою. А вона пояснювала, що в Україні в кожному селі є школа, яку веде священик або колишній писар війська Запорозького. Вони і вчать дітей церковнослов'янської та латинської мов. Європейські послы рознесли відомості про високу культуру в Україні. Заговорили про неї.

Французький дипломат зазначав: «У неї милий і скромний вигляд...»

Сам Сулейман Пишний називав свою дружину «Гуррем» — радісна. І справді, вона була особливо чарівна, коли всміхалася.

А усмішка дедалі частіше з'являлась на обличчі Насті: вона раділа, що потроху приборкує султана. Із грізного завойовника, царя царів, Сулейман у присутності Насті перетворювався на закоханого парубка, що завітав на добачення до своєї судженої. Тиран, повелитель тридця-

ти держав слухняно схиляв голову перед своєю мудрою Роксоланою.

Тільки їй дозволялося робити навіть те, що суперечило турецьким традиціям, мусульманським законам, султанським придворним звичаям. Де ж то чувано, щоб дружина султана з'являлася перед чужоземцями без паранджі та ще й позувала художникам! Адже іслам взагалі забороняв малювати не лише людей, а й звірів та птахів.

Розкішна золота альтанка — в султанському саду, куди під страхом смерті заборонялося заходити чоловікам. Та Настя порушила це правило: саме до золотої альтанки запросила іспанських посланців і розмовляла з ними. Іспанці, яким серйозно загрожувала могутня Порта, шукали покровительства у Роксолани. А через три дні за її намовою відбувся перший дипломатичний прийом у султана, який привітав посла. Було сказано, що іспанському народові дарується мир.

Так відкрилася перша сторінка в історії турецької дипломатії.

Ця звістка облетіла нажахану яничарами Європу. Все частіше султана стала приймати в золотій альтанці посланців від європейських держав. І все менше ставало загрози для Європи з боку могутньої і войовничої Османської Порти. Вона писала сповнені гідності і гнучкого розуму листи до європейських державних діячів.

Звичайно, Настя не забувала про рідний край. Це він, султан, поклавши руку до грудей, дав слово своїй Роксолані не грабувати більше України. Не один раз поспішали гінці з листами від султани до польського короля із радісною звісткою, що не будуть нападати на Україну ні турки, ні татари. Два такі листи збереглися.

Поряд з багатоликим злом в Османській імперії розвивалося духовне життя. Серед оточення султани були талановиті поети, художники, зодчі, філософи, які проповідували ідеали людяності і добра, були народні мудреці і співці. Розквітла поезія, що спиралася на перські зразки. Ожила пам'ять про Міхрі-Хатун, вірші якої перегукувалися з віршами європейських гуманістів, що оспівували чуттєвість і вільну любов.

Проживши майже все свідоме життя на Сході, Роксолана великою мірою уявляла і відчувала світ як мусульманка, про що, зокрема, свідчать її листи і вірші. Але очевидно є також її духовна спорідненість з інтелектуальною елітою європейського Відродження, що проглядає навіть в її глибокому інтересі до культурних надбань Сходу, в прагненні бути на висоті цих надбань. Рок-

солана могла читати і писати багатьма мовами Європи і Сходу, що також високо цінувалося людьми Відродження. Їй був близький поет-еретик Насімі з його гуманістичною закоханістю в людину та принади життя. Її власні вірші позначені рисами ренесансного стилю, «плетінням слівес» ренесансної європейської поезії.

Йшли роки, але почуття Сулеймана до Роксолани не охолоджувалися. Не знав він інших жінок, крім неї. А вона була не лише гарною дружиною, а й першою жінкою Сходу і Європи. І це дуже імпонувало султанові. Вона була неодмінним його радником.

Щоб вижити і вистояти у великому султанському палаці, переповненому інтригами і небезпеками, Роксолані, крім чарівності, веселості, освіченості і мудрості, потрібні були й такі риси характеру, як мужність, кмітливість, а коли потрібно, й жорстокість.

Ворогом Роксолани був уславлений полководець, великий візир Ібрагім-паша. Він зненавидів її тому, що не міг здійснити давно запланований великий похід в Україну. Як він мріяв потопити в крові цю кляту козацьку країну! І тепер ця невірна стала поперек його шляху. Розумів, що султана не умовиш нічим. Вирішив не здаватися, повівши потаємну війну проти султани. Хто кого!

Молода султана звела зі світу великого візира. І це не дивлячись, що він був улюбленцем султана, другом його дитинства, якому той поклявся, що ніколи його не накаже вбити і на знак цього навіть віддав за нього свою сестру. І все ж Роксолана зуміла так вплинути на Сулеймана, що той врешті-решт наказав задушити сплячого Ібрагіма чорним шовковим шнурком. Великим візирем, не без її допомоги, став потім зять Роксолани Рустем-паша, який у всьому допомагав їй.

Невидиму війну проти Роксолани вела Фатіма — перша Сулейманова дружина. Люто ненавиділа вона українку за те, що султан забув про неї і її сина. Тепер біля Падішаха завжди тільки Селім — син Роксолани.

Перемогла Настя. Стамбул, могутню Порту сколихнула страшна звістка: Сулейман стратив рідного сина й онука. Такого ще не було. Тепер намісником царя царів став Селім.

Настя мстила, вона боролася, вона ніколи не забувала великого горя, що заподіяли татари в її рідному Рогатині. І батька й матері, які підпливали кров'ю... І предсмертних криків немовлят... «Це вам за сплюндровані наші села, за сльози України, за всіх дівчат-полонянок», — шепотіли її губи.

Біля ложа, на якому помирала Настя, зібралися її син — великий візир Порти і онуки. Зігнутий Сулейман стояв навколішках і плакав. А перед її очима проходило все життя.

Ні, марно прожила на світі. Вона все зробила для України, що змогла. Сорок один рік війовнича Порта не чинила нападу на Україну і стримувала татар. Розквітла її батьківщина, повиростали нові міста і села, стала сильною Запорізька Січ. А могутня Османська імперія почала слабнути...

Одній Роксолані наказав Сулейман збудувати величній мавзолей, як самому султану. Їх, султанів, було 36, але жодна з безлічі султанських жінок за всю тисячолітню історію імперії не була похована так пишно, як 54-річна жінка-українка.

Сьогодні в Туреччині дехто й нині мріє про колишню османську могутність, деякі гіді відмовляються показувати нашим туристам мавзолей Роксолани, мотивуючи тим, що він нібито на ремонті. А один гід-молодик сказав напростець: «Роксолана — одна з тих, хто підривав, розхищував основи нашої могутності, а мені не хочеться водити вас місцями нашого болю».

Неподалік від Агії Софії, котра стала вже музеєм, донині стоять збудовані на кошти Роксолани турецькі лазні, що, як і колись залишаються місцем культурного відпочинку, як то було ще за римлян та греків. Колишня рабиня, яку продали, можливо, на базарі Аврет, де торгували колись людьми, ставши Гуррем Гассені, збудувала своїм коштом на його місці храм-мечеть, притулок для бідних і лікарню.

Вже давно став історичною пам'яткою та пребагатим музеєм мистецтв і султанський палац Топкапи, де вона жила, співала дітям рідних пісень і фактично правила впродовж майже тридцяти років Османською державою і впливала на політику всієї Європи. Там цвіло тоді до вісімсот видів тюльпанів, що й нині є улюбленими квітами турків.

Українська Сафо

Козацькі часи сприяли також поетичному, пісенному пробудженню українського народу. Вважають, що тільки записано українських пісень понад 300 тисяч. Серед їх творців крізь тумани часу окреслюються схожі на легенду жіночі постаті. До таких легендарних постатей належить і народна поетеса Маруся Чурай.

Українською Сафо (давньогрецька поетеса) називають

Марусю Чурай, бо вважають її автором багатьох народних пісень, зокрема: «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи, Грицю», «В кінці греблі шумлять верби» та ін.

За існуючими переказами народна поетеса і співачка народилася у 1625 р. у Полтаві, в козацькій родині. Її батько, Гордій Чурай, був соратником Павлюка, керівника козацько-селянського повстання 1637 р. проти шляхетської Польщі. Після поразки повстанських військ під Кумейками він разом з Павлюком був страчений у Варшаві. Після смерті Гордія Чурая його дружина, Горпина, залишилась удовою з донькою. Пам'ятаючи про героїчну загибель її чоловіка, народ оточив літню жінку і її дочку теплотою й увагою. Цьому в значній мірі сприяла і обдарованість Марусі, дівчини з чарівною зовнішністю й добрим серцем. Маруся мала чудовий голос і майстерно співала пісні, які складала з різних приводів, і часто навіть у звичайній розмові викладала свої думки віршами.

Навесні 1648 року почалася визвольна війна українського народу проти польської шляхти. Піднявся на боротьбу і Полтавський полк, в якому був і коханий Марусі Грицько Бобренко. Для дівчини розлука з коханим була тяжким ударом. Саме тоді вона склала чудову пісню, сповнену глибокого болю й страху перед невідомим. Ця пісня в наші дні співається в маршовому темпі і починається словами «Засвіт встали козаченьки». Зовсім не так співала цю пісню Маруся. Вона співала її повільно, виповнюючи кожний рядок глибоким сумом і печаллю. Проникливо звучали перші початкові рядки:

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі...

Особисті переживання Марусі Чурай, її туга за коханим, перетворювалися у нові й нові поетичні рядки, в нові й нові пісні і думи. Очевидно, саме на цей час припадає створення Марусею таких пісень: «В огороді хмелинонька грядки устилає», «Шумить, гуде дібровонька» та інші.

Скориставшись перемир'ям між Україною і Польщею козаки почали повертатися додому. Маруся нетерпляче чекала Гриця, але він не з'являвся. Сумнів закрався в її душу і вилився в нові пісні. Справжній зойк душі вчувається у пісні, створеній у години розлуки:

Ой боже ж мій, боже, милий покидає,
Милий покидає, іншої шукає!

До іншої ходить, з іншою говорить,
Мене, молодю, до славоньки вводить.

А в глибині душі ще жевріє маленький вогник надії
на одруження з коханим:

...Коли б мені, боже, неділі діждати,
Неділі діждати, на рушничку стати.
Тоді не розлучать ні батько, ні мати,
Ні батько, ні мати, ні суд, ні громада.

Ця думка — переконливий доказ про важкий душевний стан Марусі Чурай після зради коханого. І тому таким природним докором звучить створена дума «Стеліся, стеліся, залений гороше», в якій Маруся звертається до Гриця з гіркими, але суворими словами:

Гей, ти, молоденький, голубе сизенький,
Не в правді живеш;
Минуеш мою хату і мої ворота,
До іншої йдеш.

Тут, крім суворого докору, вже помітний трохи завуальований мотив фатальної приреченості, який згодом, у наступних піснях Марусі, стане досить виразним. «Гей, ви, не тіштеся, вороженьки, моїй пригоді», — звертається Маруся до громади і пояснює:

Бо моя пригода, бо моя пригода,
Як літня роса:
Як вітер повіє і сонце пригріє,
І спаде вона вся.

Якось восени приятелька Марусі влаштувала вечорниці. Маруся пішла туди мабуть з таємною надією побачити Гриця. Він справді прийшов на вечорниці, та ще й не сам, а з своєю молодою дружиною. Там вони й зустрілися. Саме ця зустріч призвела до рішучого зламу в настрої Марусі. Вона сколихнула її палку натуру. Ревнощі, ображене жіноче самолюбство, згадки про нещасливе кохання, про нездійснені дівочі мрії — все це завирувало в її душі і породило страшний план помсти.

Маруся була сильною, вольовою натурою. Жодним натяком вона не розкрила свого внутрішнього стану, свого наміру. Зовні вона була чарівною, колишньою веселою Марусею і знову полонила Гриця.

Про дальший хід подій ми дізнаємося з Марусиної пісні, в якій вона детально розповіла про те, як здійснювала свою помсту.

Пісня починається зверненням до Гриця, ніби попередження йому, щоб він не ходив на вечорниці, бо це приведе до фатального кінця:

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки-чарівниці.

Вражає в цій пісні послідовність, з якою Маруся здійснювала свою помсту. В тексті пісні ми не знаходимо й натяку на каяття або на жаль з приводу заподіяного. Це дає підставу вважати, що пісню створено до отруєння. Що це саме так, видно з того, що коли померлого Гриця принесли до церкви, туди прибігла сповнена відчаю Маруся. Вона кинулась до труни, цілувала небіжчика і, обливаючись сльозами, розповіла про свій злочин.

Суд полтавського полку засудив влітку 1652 р. Маруся Чурай до смертної кари. У день страти, вдосвіта, коли на центральному майдані Полтави на помості стояла закута в кайдани Маруся і писар читав смертний вирок, через натовп прорвався на змиленому коні вершник. Іменем гетьмана Богдана Хмельницького він припинив читання вироку і вручив писарю гетьманський наказ про помилування Марусі Чурай. Життя було їй даровано в пам'ять героїчній загибелі батька та за чудові пісні, які вона склала.

Маруся недовго жила на світі після помилування і померла в каятті у 1653 році.

Мотря і Мазепа

Мотря жила в Ковалівці, у новому дворі генерального судді Василя Кочубея. За двором — велике подвір'я з усякими господарськими будинками, далі — церква, ще далі вітряки, а за ними поля й луки, на яких гуляють табуні коней, випасаються стада корів і кіз, пересуваються білорунні отари овець. Дуже багатим був Кочубей.

Сам двір стояв між річками Грумою і Стехою, між якими вирито глибокий рів з напущеною водою. То ж двір Кочубея стоїть, як на острові. Оточений він високими валами, на котрих установлені гармати і гостроверхим частоколом. У брамах стоять вартові.

Мотря любить гуляти в саду. За нею, як тінь, снується її няня. Інколи вона бере з собою пажу. Але найвірніший її друг — тітка, якій вона довіряється і не тримає ніяких секретів. А ще любить молодша Кочубеева донька товариство. До неї з Батурина часто приїзять дівчата. Вони співають, розказують усячину. Мотря любить слухати. Вона не скоро до розмови, але прихильна до дівчат, нікого не кривдить, і її дуже люблять.

Сама вона вродлива, струнка, вище середнього зросту. Товста коса вінком лежить на її круглій голівці. Хід її легкий і ритмічний. Краса жіноча, але вдача чоловіча. Любить вона слухати історичні оповіді учених мужів із Київської академії, спогади героїчної минувшини бува-

лих старшин, які часто гостюють у домі хлібосольного генерального судді. Тоді вона загорається, аж сєє, руки дрижать, пальці стискаються в кулачки, ніби тримають шаблю. Зовсім скидається на амазонку.

Якось після не дуже чемного поводження біля їхнього двору московських ратників Мотря з обуренням говорила батькові:

— До яких пір ми будемо терпіти таку зневагу? Наш край, ніби дім заїздний, хто хоче, той і з дороги звертає. А ми ж якась нібито окрема держава.

Кочубей не на жарт стурбувався.

— Що ти такими речами журишся, доню! То не жіноче діло. Тобі б краще про гідного мужа подбати.

— Тату, ви хочете мого щастя, а не хочете мене зрозуміти. Я не турбуюся собою, моя турбота — Україна. Хочу бачити її не приниженою, а вільною. Ви генеральний суддя, а хочете мене зробити панночкою-хуторянкою. Так для чого було мене вчити? Для чого я книг стільки прочитала? Щоб дивитись за господарством, дітьми і займатися вишиванням? Я більшого бажаю.

Кочубей слухав приголомшений. Він нібито вперше бачив свою кохану доню. За повсякчасними державними клопотами не зазірав у її внутрішній світ, мало розмовляв з нею так, як зараз. Просто милувався нею у вільні години. Та й незчувся, як вона виросла.

— Нам треба коритися, доню, московському цареві, якого сам Господь послав нам, — по хвилині понуро промовив батько.

— В Україні цар — пан гетьман Іван Степанович, — відрізала Мотря і блиснула очима.

Одній із подруг вона якось висповідалась.

— То говориш, нібито я дуже щаслива, бо багатого і знатного батька донька. Бачиш, яке мое щастя. Батьків рідко бачу, всі зайняті. То хоч ви з Батурина приїздите. А так я сама. Ніби птаха в золоченій клітці. Хочеться щось робити, не таке, — показала на своє вишивання, — а щось путнє, якусь гідну справу.

А бувало просить Мотря дівчат поспівати не дівочих пісень. Особливо вона любила пісню про Мороза.

Ой вивели Морозенка на Савур-могили,

Подивися, Морозенку, та на свою Україну.

Вони його не стріляли, ані не рубали,

Тільки з тіла козацького живцем серце виривали.

Дівчина слухала і думками переносилася в минуле, велике століття. Її огортала туга за людьми, що так

хоробро боролися і так гарно вмирали за правду і за славу. Чому вона не жила тоді?

Не була вона вже зовсім холодною до чоловіків. Примкне повіки і — бачить старого гетьмана, свого хрещеного батька. Чому ж вона нікого другого не бачить? Невже тут мало молодих і знатних, неville ж є між ними хоч один, хто б не схотів Мотрі за дружину? Чому ж лиш гетьман стає перед нею, водить за нею своїми дивними очима і всміхається тою привабливою усмішкою, перед котрою годі встояти? Чому? Невже ж це любов?

І кого вона любить? Його чи свою мрію про велич, про славу? Невже ж це не одно? Він для неї тая мрія, без котрої життя — одна байдужість.

Одного разу, гостюючи у Кочубеїв, гетьман узяв Мотрю за руку і почав жартувати, усміхаючись. Її та усмішка виводила з рівноваги.

— Пан гетьман насміхається з хуторянки.

— Таку хуторянку сажай хоч на княжий престол, — відповів Мазепа, пронизуючи Мотрю своїми темними очима.

«Як у старого чоловіка можуть бути такі молоді очі?» — подумалось їй.

— Пан гетьман надто ласкаві до мене.

— Це не ласка, тільки невмілий вислів моїх почуттів.

Голос гетьмана був чистий, як струминець з придорожньої кринички, і м'який, як шовк, як оксамит. Не чути було в ньому ніякої фальші. Мусилося вірити тому, що він казав.

— Молодію, дивлячись на вас. Так мені, Боже, хотілося б ще раз жити і ще раз перейти все те, що я пройшов. А пройшов я чимало, — продовжував він.

— Знаю. Я цікавлюся нашим минулим. Читаю хроніки і уважно слухаю розмови.

— От і не пропала наша Україна, коли в неї підростають такі доні, як ви.

— Спасибі пану гетьманові за гарне слово, але мені здається, що майбутнє залежить не від жінок, а від чоловіків.

— Так воно вам, Мотре Василівно, тільки здається. Від жінок багато чого залежить, дуже багато. Пригадайте собі, скільки на долі України заважили жінки батька Богдана, скільки лиха прийшло із-за Дорошенкової Прісі. Будь вона інша, може, й наша історія покотилась би іншими шляхами. Дорошенко пильне діло у вирішальний момент лишив і до жінки поїхав, через те він, може, і булаву втратив.

На Мотрю дивилися знов ті самі гарні, темні, пронизливі очі і той самий оксамитовий голос грав їй на вуха.

— Я знаю, що у вас на серці.

— Що? — спитала, щоб упевнитися, чи гетьман дійсно читає її гадки.

— Слава... — відповів гетьман. — І велич, і охота жити життям незвичайним, не таким, як тут живуть, — він показав на Кочубеїв двір.

Гетьман проживав у Бахмачі. Він часто посилав свого слугу з листами до Мотрі, а та нетерпляче їх чекала. Дочекавшись, вона бігла у свою світлицю, зачиняла на засув двері й читала гетьманове письмо.

Гетьман писав гарно, навіть дуже гарно. Називав Мотрю своїм серцем, пташкою і величав «Вашою милостею».

Вона хотіла, щоб її кохання повело його до слави. І поведе. Згинуть або побідити... А якщо батьки спротивляться їй?.. Піде проти їх волі!

Чим же міг привернути увагу вродливої і розумної дівчини Мазепа, якому було вже далеко за шістдесят?

Відомий український історик Ілько Борщак писав: «Що найбільше вражає дослідника в Мазепі, це гармонійний розподіл у його натурі розуму, волі та почуття, розподіл надзвичайно рідкий».

З ранніх років і до останніх днів Мазепа цілим своїм сильним темпераментом віддає данину жіноцтву. Листи Мазепа до Мотрі Кочубеївної показують, що старий гетьман ні в чому не уступав молодому покоєвому. Ці листи своїм темпераментом можуть сміло ввійти в антологію всесвітньої епістолографії. Сильними мусили бути почуття майже 70-літнього чоловіка, щоб «зачарувати» молоду дівчину, яка розірвала з батьками й навіть пішла на ганьбу, залишивши рідний дім для гетьманських покоїв!»

«...Як я чув від пані белзької воеводини (Сенявської), — пише француз Бонак, — гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїм чаром жінок, як хоче цього». Так, Мазепа був надзвичайним чарівником. Ніхто й ніколи не міг витримати його чару. Гоноровиті польські магнати, напівдикі московські бояри, буйні запорожці, статечні турки, елегантні французи й пуритани шведи — всі вони, зустрічаючись з українським гетьманом, складали перед ним свою зброю.

В чому полягав його чар? Насамперед, міг говорити з кожним мовою свого розмовника, тобто мав той талант,

що його Френсіс Бекон вважав ще в XVI віці за першу прикмету великої людини.

Сильний темперамент і високий розум Мазепа доповнювався гармонійною рішучою волею. Французький дипломат Жан Балюз записав у 1704 році: «Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом вільнолюбний, мало любить тих, що ним володіють».

Сучасників вражала освіченість гетьмана. Він досконало володів польською, латинською, італійською, німецькою, французькою, татарською мовами. Найрадше вживав латинську мову. Був композитором і поетом. Любив відвідувати київську академію, промовляти перед академіками (із спогадів Франка) «мовою Тита Лівія та Ціцерона». Мав знамениту бібліотеку. Орлик, сам пристрасний бібліофіл, писав: «Назабуття для мене й досі велична бібліотека небіжчика Мазепа. Дорогоцінні оправи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи! Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було в Україні».

Гетьман скеровує значну частину своїх особистих прибутків на розвиток православної церкви та культурних установ. Не було в усій козацькій Україні більшого фундатора-будівничого, ніж він. Будувати по всій Гетьманщині цілу низку церков, споруджених у пишному стилі, що його називають козацьким барокко. Порівняно з західноєвропейськими церквами в Україні виглядали більш стриманими й елегантними. Засновується багато шкіл і друкарень, щоб «українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти». На добу Мазепа припадає і розквіт славнозвісної Києво-Могилянської академії.

Культурна політика гетьмана, його діяльність на користь освіти, мистецтва і літератури не було висловом тільки приватного зацікавлення, меценатства, а стояли у першу чергу в зв'язку з бажанням державного мужа сконсолідувати свій край, підняти його на вищий культурний щабель. В 1711 році датський посол при російському царі, відвідавши Україну, занотує: «У козацькій країні всі благоденствують і всі живуть у розкоші... У протилежність до росіян, кожний козак ходить до церкви з своїм молитовником. Вони під усіма оглядами незрівняно чистіші й охайніші за росіян... Хати гарні, вулиці чисті. У Росії нічого подібного я не бачив... Влада тут ввічлива, зустрічають хлібом і сіллю, не так, як в Росії».

З болем дивився Мазепа на утиски, що їх зазнавала його Гетьманщина від грубого Петра і його прибічників. Але змушений був брати участь у політиці московського царя і робив це вміло. За участь з козаками у російсько-турецькій війні був нагороджений орденом Андрія Первозванного, а згодом за клопотанням царя дістав від австрійського цісаря титул князя Священної Римської імперії. Цар був під чарами Мазепи, не зважаючи на багаточисленні доноси, не зважаючи на власний проект ще з 1703 року. За цим проектом треба було, або дочекавшись смерті Мазепи, або навіть позбувшись його тим чи іншим способом,— знищити козаччину чи виселенням її на східні кордони Великоросії, чи терором, колонізувати гетьманщину москалями та німцями з чужини, щоб «раз назавжди знищити вогнище ворохобників».

А Мазепа і в зовнішній політиці робив свою справу. Поставивши собі за мету з'єднати Правобережну Україну, що знаходилася в польських руках, з лівобережною Гетьманщиною, він окупував Правобережжя. Змістом далекоглядної політики гетьмана була суверенність та соборність України. Він розумів, що в нинішніх складних умовах тільки союз із шведським королем Карлом, однаково ворогом Москви і Варшави, давав змогу приєднати до України Правобережжя, яке він фактично вже тримав, але як васал царя. Тому захоплення правого берега Дніпра було справжнім політичним маневром, у здійсненні якого Мазепа вклав усі можливості своєї натури. Навтраваючи царя на поляків, вбиваючи в нього недовіря до них, надзвичайно складною грою досяг мети — могутня українська армія перейшла Дніпро й залишилася там. На Швецію гетьман покладав великі надії, які підкріплювались ще й тим, що союз із Карлом не представляв ніякої небезпеки для політичної свободи України.

Багато жінок було у гетьмана, у яких він знаходив спочинок від важкої державної ноші. Але захоплення Мотрею було щось більшим. Вона явилась йому сонцем, святом, його надією, його першим і останнім великим коханням. З ним він пов'язував великий день Воскресіння, коли у всій Україні заграють воскресні дзвони і брат брата обійме і ненавидячі себе зустрінуться словами: «Брате, сестро! Ми вільні, вільні!»

«Вона гарна, молода, енергійна і дуже інтелігентна, може тільки додати йому нових сил і нової охоти ступати наміченим шляхом до великої мети,— мріяв гетьман.— Кращої товаришки в тому поході він не бачить.

Сама доля вибрала Мотрю на те, щоб була добрим генієм».

Батьки Мотрі дізналися про її стосунки з гетьманом. З наполягання деспотичної і гордої Кочубейвни дочку силоміць відправили в монастир. По дорозі вона втекла і добралася до гетьмана в Бахмач.

— Чи мені сниться, чи мені здається, що ясне сонечко крізь хмари засміялося,— сказав зраділий появою несподіваної гості, гетьман.

— А ні тобі сниться, ні тобі здається, з туги за тобою, серце в груди б'ється,— відповіла насилу, чуючи, що ноги вгинаються під нею і що земля западається вглиб.

Гетьман підтримав її і скоріше заніс, ніж провів, до покоїв. Чула, як цілував її зимні руки. Перебувала між сном і уявою, ніби повисла над землею, не доторкуючись її ногами.

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій...

Коли щаслива, час летить непомітно. У гетьманському дворі Мотря почувала себе іншою. Багато читала. Переглядала гетьманські листи й універсали. Довідалася багато чого такого, про що їй і не снилося. Не гадала, що таке тяжке і складне гетьманування. Треба боронити край і перед зовнішніми, і перед внутрішніми ворогами. І цареві годи, і своїх людей не зраджуй. Не легка річ гетьманська булава.

Генеральний суддя посварився з Мазепою з приводу любовного роману гетьмана з його дочкою. Не стільки старий Кочубей, скільки його пишна дружина думали тільки про те, як би помститися на Мазепі. Вони знали про зносини гетьмана із шведами. З цього постала для нього страшна небезпека.

Гетьман ходив понурий, багато думав. Загородили Кочубей йому останній шлях до щастя. Невже він не людина, неже ж він тільки про інших має гадати, а про себе ні, неже ж він не має права на щастя? Чому ж тоді відбирають від нього Мотрю проти її волі? Цього він не простить Кочубеям ніколи!

І гетьман рішився. Відправить він Мотрю назад до батьків. Для загального добра, із-за державної konieczності жертвує своїм власним щастям. Мабуть вистачить думати про себе — і вік, і булава. Тепер йому ніщо не зв'язуватиме руки, і він доб'ється того, що український гетьман не буде приневоленим, не буде оглядатися ні на царя, ні на патріарха, а робитиме так, як йому совість і серце велить.

Бачила Мотря смуток-гетьмана. І теж думала. Якось підійшла до нього і поцілувала в чоло. Тихо похилилася до нього.

— Іване Степановичу! Не сумуй. Тобі треба веселим бути і сильним. Смута висмоктує сили.

Гетьман пригорнув Мотрю до себе.

— Бідна, бідна моя.

— Не бідна я, Іване Степановичу, бо ти обдарував мене нині добрим, найбільшим у світі, довір'ям своїм, ти розпалив переді мною нову зорю-надію. З нею я і найчорнішої ночі не боюся. Поїду, куди повезуть, до мами — так до мами, а хочуть у монастир — хай буде і в монастир, бо з надією поїду. Накажи запрягти коней, я їду геть від тебе, щоб не забирати дорогого часу. Не до жінки тобі нині, не піклуватися тобі, такою химерною дівчиною, як я. Ти увесь посв'ятися ділу.

Пройшов час. У 1708 році Мазепа укладає союзний договір зі шведським королем проти московського царя. 4 листопада того ж року гетьман зі своїм штабом і частиною української армії прибуває до табору шведського короля в Горках. 8 липня 1709 року відбулася полтавська битва, яка скінчилася перемогою російської армії.

Гетьман керував відступом Карла XII і врятував короля. 1 серпня 1709 року змучений Мазепа прибув до Бендер. З ним було 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тисячі запорожців. Ці мазепинці були першою українською політичною еміграцією.

Від моменту прибуття в Бендери гетьман не підводився з ліжка. 21 вересня він втратив пам'ять і маячив майже цілу добу. Ті, що були біля нього, чули, як він кликав Мотрю. Увечері великий гетьман України Іван Мазепа відійшов.

Чи була Катерина II великою?

Після «воз'єднання України з Росією» доля невдовзі трагічно відвернулася від новонародженої в Україні козацької держави. З могутньої войовничої сили при Богдані Хмельницькому через 20 років на його смерть вона перетворилася на безпорадну жертву внутрішніх чвар, чужоземних вторгнень і поділів. А далі Гетьманщину Російська імперія поглинала довго і затижно. Росіяни послідовно намагалися обмежити українське самоврядування. Для цього вони застосовували всі звичайні способи імперських політиків. Найулюбленішим із них був

принцип «поділяй і володарюй», яким заохочувалися чвари між гетьманами і старшиною. Іншим способом було упокорення старшими під страхом підбурювання проти неї селянства. Кожний прорахунок української адміністрації, кожна скарга простого люду на старшину використовувалися центральним урядом як привід для впровадження адміністративних «покращень». Ці нововведення незмінно супроводжувалися благочестивими деклараціями про те, що в їхній основі лежить монарше піклування про суспільний добробут. Здібностями в такій політиці особливо відзначалася імператриця Катерина II.

У другій половині XVIII ст. у Росії стають популярними ідеї французьких енциклопедистів. Вони пропагували новий лад, що стверджував право людини на волю, в якому не було місця релігії. Пропагували такі державні форми, які забезпечили б поставлені ними кінечні цілі у перебудові суспільних порядків. Неабияку роль для просвітителів відіграла надія на широкоосвіченого монарха, що мав би втілити в життя ідею створення щасливого суспільства.

Знаті на чолі з самою Катериною II пишалася обізнаністю з іменами вчених філософів як еталоном освіченості. Імператриця, знаючи, що Дідро бідував, купила його бібліотеку і залишила її у позиттєве користування філософу, навіть виплатила йому жалування як бібліотекареві за 50 років наперед. Вона склала наказ, у якому реалізувалася одна із ідей енциклопедистів, а саме — ідея створити закони, яким мали б підлягати всі громадяни держави, у тому числі й монарх. Але швидко сама відмовилася від нього, заборонивши підлеглим навіть читати його. Захоплення імператриці творами енциклопедистів зовсім не значило, що ідеї філософів-матеріалістів в результаті ставали її переконаннями. Це швидше було даниною моді і бажання виставити себе освіченою і прогресивною правителькою перед Європою. Дідро у свій приїзд до Петербурга, незважаючи на те, що монархія засипала його царськими милостями, пересвідчився в цьому.

Імператриця знала і про українського філософа Григорія Сковороду, дивувалася його життю, поважала його славу й одного разу через свого фаворита Григорія Потьомкіна передала йому запрошення переселитися з України у столицю. Гінець фельдмаршала застав Сковороду із флейтою на узбіччі дороги, де паслася вівця господаря, у якого знайшов пристанище на той час філософ.

Сковорода, вислухавши гінця відповів: «Скажіть матушке-царице, що я не покину родини...»

Мне моя свирель и овца
Дороже царского венца.

Катерина II писала листи вільнодумному Вольтеру, намагалась віршувати, але в той же час розправлялася з доморощеними вільнодумцями — Радищевим і Новиковим. А щодо її елементарної грамотності, то багато хто з дослідників спадщини цариці із здивуванням констатує силу — силенну помилок у рукописах «просвещенного монарха», написаних чи то рідною для неї німецькою, чи «улюбленою» російською, чи міжнародною (на той час) французькою.

Імператриця віддавала перевагу російській мові перед французькою. В листі до Вольтера вона писала: «Ваш язык так учен и так беден, что вам только одним можно сделать из него такое употребление, какое вы делали». У кольоровому фільмі «Молода Катерина» (спільному плоді кіностудій Англії, США, Канади і Ленфільму) Катерина говорить про любов до російського народу, про особисту вірність Росії, але це не помішало їй згодом потопити в крові повстання Пугачова.

Як відомо, утративши законне право кидати пана, багато селян Гетьманщини вдавалися до забороненої законом втечі. Улюбленим місцем притулку для тисяч утікачів були землі запорожців, що давало Катерині II додаткову підставу для знищення Січі, цього острова волі у Європі.

У червні 1775 року, коли більшість запорожців ще перебувала на турецькому фронті, російська армія оточила Січ і зрівняла її з землею. Гетьмана Калнишевського й старшину було заарештовано й заслано до Соловків. Близько половини всіх запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а решта передана німецьким і сербським колоністам. Імператриця намагалася стерти запорожців навіть із пам'яті народної. Оголосивши про їх ліквідацію, вона додала, що «вживання слова «запорозький козак» розглядатиметься нами як образа нашої імператорської величності».

У 1783 році Катерина II зробила останній крок, заборонивши українським селянам за будь-яких обставин лишати своїх феодалів. Відтак через 130 років після свого визволення у 1648 році селянин в Україні знову став кріпаком.

З цього приводу дуже влучно писав О. К. Толстой:

Madame, при вас на диво
порядок расцветает,—
писали ей учтиво
Вольтер и Дидерот.—
Лишь надобно народу,
Которому Вы мать,
Скорее дать свободу,
Скорей свободу дать!»
Она им возразила,—
Monsieur Vous me comblez
И тут же прикрепила
Украинцев к земле.

І не дарма, посперечавшись якось з Дідро, Катерина сказала: «Ви працюєте на папері, який усе терпить. Між тим, як я, бідна імператриця, працюю на людській шкірі (малося на увазі дворянській), яка набагато чутливіша».

Тарас Шевченко вважав Петра I та Катерину II найзапеклішими ворогами України:

Це той Первий, що розпинав
нашу Україну,
а Вторая доконала
вдову сиротину.

Катерина II завершила справу, що її почав в Україні Петро I. Німкеня, котра стала членом династії Романових через шлюб, вона була відданою прибічницею русифікації й централізації, тобто гонителькою волі інших народів. Як і багато інших правителів доби освіченого абсолютизму, Катерина була переконана, що найбільш розумним і ефективним є уряд, заснований на абсолютистських засадах і позбавлений таких «феодальних реліктів», як особливий статус окремих земель. Звідси її негативне ставлення до української, а також лівонської та фінської. «Ці провінції,— казала вона,— слід русифікувати... Це завдання було б легко здійснити, призначивши губернаторами людей розумних. Коли у Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу». І стирали. На стражданнях і крові українського народу. Той час популярний російський співак Ігор Тальков називав у пісні «Росія» «золотим веком Катерини». Можливо, але не для нашого народу, який загубив усе. Навіть свою подобу.

Уряд став розглядати Україну як по суті російський край. Коли б в імперського урядовця хтось запитав, за яким правом управляє Росія великою частиною українських земель, відповідь була б подібною до напису на медалі, викарбуваній у 1793 році на честь Катерини II: «Я повернула те, що було відірване». Тепер, возз'єднавшись із росіянами, українці, або «малороси», повинні

втратити свої відмінні риси й стати «справжніми росіянами».

Характерною для імператриці була нетерпимість до інших віросповідань. Так, вона видала низку наказів про примусове повернення до православ'я уніатів і передачі зрусіфікованим православним їх церков. За короткий час в Україні було передано 2300 церков, ліквідовано уніатські парафії на Волині та Київщині, Кам'янець-Подільській, Луцькій, Володимирській єпархіям; були закриті всі василіанські монастирі, їх школи, конфісковані маєтності уніатської церкви. Самих уніатів вислали в Сибір. Митрополита Теодозія Ростоцького позбавили сану і виїздили до Петербурга на пенсійне утримання. Залишився лише один уніатський єпископ Іраклій Лісовський, якого також оселили в Петербурзі під опікою Потьомкіна.

...Запряжена в тридцятирик карета її величності мчала в Україну. Кабінет, салон на вісім осіб, столик для гри, маленька бібліотека — карета-люкс. Позаду 14 інших карет і 124 підводи везуть почет. На станціях для ночівлі нашвидкоруч побудовані й умебльовані дерев'яні палаци. В критих галереях на столах різноманітні напої. Всюди розкіш і безлад, всюди пишність і незручності.

З цієї подорожі символом окоманювання на довгий час стають так звані потьомкінські села. Саме вони увічнили ім'я катерининського фаворита — графа Потьомкіна. Один з його помічників Чертков писав: «Я був у Тавриді з його високістю за два місяці до приїзду імператриці... і запитував себе, що вона може дати її величності. Тут не було нічого. Коли ж приїхали сюди з її величністю, то бог відає, які тільки дива тут сталися, і біс його знає, звідки з'явилися тут будівлі, армії, поселення, татари в багатих шатах, козаки, кораблі. Я ходив неначе вві сні. Я не вірив очам своїм...»

Та не могли ці тимчасові перетворення статися по щучому велінню, інші сучасники «потьомкінських див» писали про те, що діялося за лаштунками цієї грандіозної вистави. «Все це було досягнуто за допомогою насильства і страху і спричинилося до зруйнування кількох провінцій, — засвідчує Ланжерон. — Із заселених губерній Малоросії, де імператриця не мала проїздити, вигнали все населення, щоб розташувати його на цих пустелях: тисяча сіл була на певний час позбавлена мешканців, яких перевели разом з їхньою худобою на різні тимчасові станції. Для них нашвидкоруч побудували села на

пагорбах поблизу Дніпра. Коли імператриця проїхала, цих нещасних малоросів знову погнали на старі домівки. Багато померло під час перегонів...»

В дніпровській флотилії, що везла імператрицю до Херсона, було 80 суден, які обслуговував екіпаж у 3000 матросів. Три великі розцяцьковані барки під вітрилами плвли попереду на рівній відстані одна від одної — «Дньпръ» віз імператрицю, «Бугъ» — Потьомкіна, «Сновъ» — графа Безбородька, за ними — десятки суден з поштом, іноземними гостями, дипломатами. Золото і шовк саяли на палубах, лунала музика. Кожен з гостей мав на судні кімнату й кабінет з розкішним урядженням. Ціла флотилія човнів безперервно сновигала обабіч ескадри.

Три мільйони коштувала Понятовському зустріч царйці в Каневі. Веселий гомін, музика, пісні, та від того графу Безбородько не стає веселіше: канцлер імперії знає, що замість чотирьох мільйонів, асигнованих на дорожні витрати, вже давно витрачено вісім, а бенкетам немає кінця-краю. Казна виснажена, зате здивована Європа. Український народ заплатить за все.

Може Катерина II була великою в іншому, як це намагаються показати нам творці того ж фільму «Молода Катерина» в мелодраматичній історії кохання майбутньої імператриці і Григорія Орлова? Тут слід пригадати слова Герцена про те, що про життя і царювання Катерини II при жінках не можна читати, настільки все відразливо — гідке. Великий російський демократ мав на увазі те, що за роки правління імператриці через її спальні покої «промарширувало» з півсотні військових та цивільних коханців.

«Чистота любові» гвардійця Григорія Орлова давно спростована багатьма авторами: «Ветренний Орлов к прелестницам никогда равнодушен не был... Отбил у своего начальника — графа Петра Шувалова — любовницю, известную по красоте и развращенности княгиню Елену Куракину». (В. Шишков. Емельян Пугачев., кн. 1, с. 41).

Про це відомо було Катерині II, як і про «зустрічі» свого «жаданого» з дружиною сенатора Муравйова та сестрою невістки — Луїзою...

Глядачів у фільмі розчулює, наприклад, сентиментальна історія народження «спадкоємця престолу». Як що вірити фільму, то царевич Павло народився у цютливої Катерини від милого Григорія. Дійсно, син від нього був до речі, один з трьох позашлюбних Катерининих ді-

8. Жінки...

тей), але то був не Павло, а Олексій, що став згодом графом Бобринським, якому «мать-царица», окрім звання генерал-майора і величезної щорічної «пенсії» (300 тисяч карбованців), подарувала 40 тисяч десятин колишньої козацької землі з тисячами кріпаків-українців.

Що ж до таємниці народження майбутнього царя — Павла I, то досить аргументовано (на основі документів і мемуарів XVIII століття) це висвітлює В. Микитась:

«З боку моралі — дика історія. «Велика княгиня» так називали до коронації Катерину. — РЕД.) певний час не вагітніла. Тоді Єлизавета... звеліла Катерині со- грішити або із «гарним як день» камергером Сергієм Салтиковим, або з придворним блазнем Львом Нарішкіним, що був також «гарним кавалером». Вельми слухняна невістка з обома мала інтимні зв'язки, від чого й вагітніла тричі (перші дві вагітності закінчились передчасно)... Знав про це і Петро III, знав Л. Нарішкін, знав, звичайно, і С. Салтиков... та ніхто з них, як і сама «велика княгиня», не відали, від кого син — бо блудила з обома одночасно» (Микитась Василь. «Бабське століття». Журнал «Київ», 1990, № 8, с. 130).

У фільмі «Молода Катерина» «добра» новоспіла імператриця, здійснивши переворот і ставши до влади, просить своїх прибічників не вбивати свого чоловіка, щоб не починати царювання з крові. Але без її відома цього б не сталося. Катерина почала з крові, яка щедро проливалася всі роки її правління.

ІХ ЗНАЛИ У БАГАТЬОХ КРАЇНАХ СВІТУ

Після смерті Богдана Хмельницького знаходилися гетьмани і інші патріоти України, які намагалися розірвати нерівноправний союз з Росією. Але це їм не вдалося. Довго готувався до священної війни з північним «братом», щоб визволити рідний народ, Іван Мазепа. Не вдалося цього здійснити гетьману. Іван Франко говорив, що коли за правління Мазепи Україна мала відкриті двері в Європу, Петро тільки прорубував вікно в неї. Коли ж він, Петро, це вікно прорубав, то позамикав усі двері України. І найстрашніше те, що Мазепу найкраще зрозумів Петро і зовсім не зрозумів його наш народ! А щоб українці загубили здатність взагалі міркувати, Катерина II їх покріпачила.

Трохи хронології після договору 1654 року

Указ Петра I 1720 р.

— про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення текстів, писаних українською мовою, з церковних книг.

Указ Катерини II 1753 р.

— про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії — першому навчальному закладі східних слов'ян.

Указ Синоду російської церкви 1769 р.

— про вилучення у населення українських букварів.

1775 рік

— знищення Запорозької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях.

1847 рік

— розгром Кирило-Мефодіївського братства і посилення переслідування української мови та культури.

1862 рік

— закриття недільних українських шкіл — безплатних, для навчання дорослих, — які були організовані передовою інтелігенцією України.

Масовий терор проти українського населення, найжорстокіше кріпацьке гноблення, наслідком чого країна суцільної письменності перетворилася на темну затуркану провінцію. Протягом століть перебування в складі російської держави українці почали забувати своє націо-

нальне ім'я і звикати до того, що його дали їм колонізатори — малороси, хохли.

Лиха історична доля поклала на українку важкий камінь і вимагала мужності за право жити. В часи найважчого занепаду життя, в безпросвітніх буднях вона навіть брала верх над чоловіком і свідомо несла головну моральну відповідальність за честь свого роду. Вільна від домостроївських пут, змушена самовиховувати, а то й утримувати дітей, українська жінка бул хранителькою духовної стійкості і здоров'я, традицій та звичаїв — більшою мірою, ніж чоловік, що носив на собі рани та болі поразки; чумакував, бурлакував та блукав по світу.

Відомий поет і літературознавець Євген Олександрович Сверстюк пише: «Від «Наталки Полтавки» і «Запорожця за Дунаєм» — до «Фата моргана» і «Дорогою ціною» Коцюбинського — скрізь світиться захват героїчною постаттю української жінки в негероїчні часи нашої історії, що готувала чоловікам долю перевертнів та пропашої сили».

Суха і чорна від праці, бита, але не зламана долею, у Панаса Мирного вона викazuje людям власного єдиного сина, коли той співається до озвіріння й переступає закони моралі.

Найчастіше саме вона картає покрутів, що пнуться в пани, і зневажає малодушних, що «в лакомстві нещасному» гублять своє обличчя. Зціпивши зуби, вона відвертається від того, чого не заробила: «Ми бідні, але чесні».

Тарас Шевченко, творець найбільших чарівних образів жінок в українській літературі, в той самий час виспівав сльозами їх долю покритки, матері зганьбленої і зневаженої, і на барикадах народного горя створив у них образ України.

Ніде в світовій літературі нема такого трагічного образу! Під іменами Катерини, Оксани, Марини, Наймицьки, Сліпої, Лілеї — він підносить в поемі «Марія» до символу святої — Богоматері Марії, що знесла найбільші страждання і вже в чисто «українському стилі» — під титлом,

Сумуючи, в бур'яні
Умерла з голоду.

І в цих умовах темного мороку, із наглухо закритими вікнами і дверима Україна народжувала титанів, що ними захоплювався увесь світ.

Ясновидиця

Щороку сотні тисяч людей в усьому світі, від Амери-

ки до Індії, урочисто відзначають 18 травня — день смерті Олени Петрівни Блавацької. У 1991 році минуло сто років від дня її смерті, і ЮНЕСКО об'явив його роком пам'яті Блавацької. Це вона, за висловом М. К. Рериха, прийняла на себе «тяжке доручення дати поштовх свідомості людства, яке заплуталося у мертвих тенетах догм і ринулося у глухий кут атеїзма». Вона мала великий вплив на Ціолковського і Едісона, Скрябіна і Чюрленіса, Рерихів і Волошина, Ганді і Неру. Всесвітньо-знану дослідницю східних езотеричних вчень, засновницю Всесвітнього Теозофічного товариства, вчену і оригінальну письменницю називали божою вибраницею, ясновидящою.

Народилася Олена Блавацька у 1831 році в місті Єкатеринославі (Дніпропетровськ) в аристократичній сім'ї. Її матір Олену Андріївну Ган Белінський називав руською Жорж Санд. Незвичайні здібності у її дочки з'явилися раптово для неї самої, які проявилися у контактах із надприродним. І відбулися вони на тлі української народної демонології.

Час народження Оленки припадав в ніч з 30-го на 31 липня, тобто наприкінці сьомого місяця, тому близькі називали її «седмичкою». За народним повір'ям, народжені в цю ніч мають владу над потойбічними силами. Тому її ще малою носили на руках по великому господарству, щоб у цю ніч покропити всі кутки приміщень, аби 30 березня домовик не наробив лиха. Оце були її перші, незвичні вчинки, тому змалку вона привикла до думки, що може контролювати надприродні сили.

Росла дівчинка на березі Дніпра, спілкуючись з природою України, яка була населена багатющою уявою народу. Нянки залучали її до української народної творчості. Образи народних легенд, казок, повір'їв увійшли в дитячу душу. Казкові істоти — грізний водяник, знадливі мавки, підступні русалки і красені — перелесники — ввижалися Оленці на оболоні за містом, де вона любила гуляти. Ось русалки подавали їй знаки й усміхалися до неї з кожної верби. Оленка примушувала дівчат триматися її, лякаючи їх тим, що, коли вони віддаляться, то їх залоскочуть русалки, які до неї не сміють наблизитись. Один селянський хлопчик, на ім'я Павлик, якось її роздратував. Тоді вона у люті закричала: «Нехай тебе русалки залоскочуть!» Переляканий хлопчик втік із села. Його довго шукали, та аж через кілька днів вилунали того хлопчика в Дніпрі. Дівчинка була переконана, що ця загадкова смерть завдячувалася тому, що

русалки виконали її волю. Дорослі не нажарт були сполохані. Вони вважали, що Оленка перебуває під владою нечистого.

У 1844 році Блавацька поїхала разом з батьком до Парижа і Лондона. Навчання її проходило за кордоном. Її натура була жива, невгамовна. Вона кидалася від однієї справи до іншої, не вміючи ні тим, ні іншим, ні третім заповнити свою душу. У сімнадцять років одружилася з єдиною метою — вийти з-під контролю рідних. Через рік вона розвелася і подалася у мандри. Гнало її з місця на місце в першу чергу бажання пізнати нерозгаданий світ, явища незвичні, надприродні. Жила в Індії, Америці, де досліджує різноманітні релігії, міфології, культу, стародавні філософські системи, містериї, символізм, магію, окультизм, природничонаукові уявлення паралельно з досягненням і гіпотезами європейської науки кінця XIX ст. Мабуть, Схід ближчий жіночій душі: на відміну від багатого точними знаннями Заходу менше відірваний від природи, більше зайнятий людиною.

У неї з'явиться Високий Покровитель, який невидимою силою з'являтиметься у хвилини загрози. Вона щиро вірила у свого Учителя із Шамбхали, із земного представництва Вищих Космічних Сил. Деякі люди і зараз вірять, що за нами невидимо спостерігають ці Сили і навіть інколи вмішуються якимсь чином у наші земні справи. Де зосереджена ця таємнича Шамбхала? Мабуть це ще для нас велика таємниця, так як ми ще не підготували себе до сприйняття подібних понять: вони — за межами нашої побутової свідомості.

Олена відчувала призначення і розуміла, що взяти про суть його зможе при зустрічі з Учителем.

Перша зустріч її з Учителем відбулася у Лондоні в 1851 році. Через все життя Олена Петрівна пронесла відданість Учителю. Таємницю, яка огортала цей бік її життя, зрозуміє той, хто знайомий з філософією Сходу і Теософією.

У 70-х роках минулого століття по Америці і Європі прокотилася хвиля захоплення спиритизмом. Не обминула вона і Блавацьку. В одному з листів тієї пори вона пише: «Одержала наказ повідомити публіці правду про спиритичні феномени і їх медіуми. І віднині почнуться мої муки. Всі спирити повстануть проти мене вкупі з християнами і скептиками. Твоя воля, Учителю, та буде виконана!» Цей уривок пояснює її участь у спиритичних сеансах, де вона доводила, що теорії, подані спі-

ритизму, невірні, що заняття це шкідливе і загрозливе, але потойбічний світ безсумнівно існує, хоча і не в такому вигляді, як подавали його учасники сеансів. Олені Петрівні доводилось на доказ своєї правоти демонструвати такі феномени, які не під силу були всім медіумам спиритів.

Поле її інтересів широке. Газети сповіщали, що Блавацька дає в Лондоні і Парижі концерти на фортепіано, потім стає капельмейстром хору у сербського короля Мілана. Її кузен — майбутній прем'єр-міністр С. Ю. Вітте згадує: «У всіх цих перипетях пройшло, мабуть, біля десяти років її життя, і, накінець, вона випрохала дозволу діда приїхати до Тифліса, обіцяючи знову зійтися із своїм справжнім чоловіком — Блавацьким. І хоча я був тоді ще хлопчиком, пам'ятаю її в той час, коли вона приїхала в Тифліс; вона була вже літньою жінкою, і не так обличчям, як бурхливим життям. Обличчя її було надзвичайно виразне; видно було, що вона була у минулому дуже вродливою...»

Через деякий час Блавацька із другим чоловіком з'явилася у Києві. Довго вона тут не жила, так як не поладила з князем Дундуковим-Корсаковим, київським генерал-губернатором, який знавав її в молодості.

Немолода вже пара переїхала до Одеси, де в той час проживала рідня Блавацької. Олена Петрівна спробувала себе і на комерційній ниві: відкриває спочатку фабрику чорнил, а потім магазин штучних квітів. Але обидва ці починання, одно за другим, прогоріли. Навіть їй не під силу було поєднати в собі потяг до високої духовності і занадто приземлену комерційну кар'єру.

І знову Захід. Блавацька знайде застосування своїм незвичайним здібностям: займається розповсюдженням між людьми всіх станів і рас віри у єдність духовних сил людства.

У 1875 році відбулося відкриття Теозофічного Товариства. Це сталося на квартирі Блавацької, де зібралося 17 чоловік, головою якого став полковник Г. С. Олкотт — відданий співробітник Олени Петрівни, а сама вона зайняла посаду «секретаря для зв'язку з кореспондентами». Згодом Товариство було переведено в Індію, де продовжує функціонувати по сьогоднішній день, ставши Всесвітнім Теозофічним Товариством, яке має філіали у всьму світі.

Часом Блавацька сама не розуміла, що з нею відбувається. Так, вона писала статті і книги, які приносили їй світову славу; але писала не від себе, бо сама в цих

питаннях не розбиралась, а навіював їй думки і диктував той, котрий знав усе.

«Скажи мені, мила моя людино,— писала вона тітці,—...Як могло статися, що я, до зрілого віку, як тобі відомо, неуч,— раптом стала феноменом ученості в очах людей дійсно учених?.. Адже це непроглядна містерія!.. Я психологічна задача, ребус і енігма для майбутніх поколінь — сфінкс!.. Подумай тільки, що я, яка рівно нічого не вивчала в житті, я, яка ні про хімію, ні про фізику, ні про зоологію,— не мала поняття,— тепер пишу про все це дисертації. Вхожу з ученими в диспути і виходжу переможницею... Я не жартую, а говорю серйозно: мені страшно, тому що я не розумію, як це робиться?.. Все, що я не читаю, тепер мені здається знайомим... Я знаходжу помилки у статтях учених, в лекціях Тиндала, Герберта Спенсера, Хекслей і ін. ... У мене штовхаються з ранку до вечора професори, доктори наук, теологи. Входять у суперечки — і я виходжу правою... Звідки це все? Підмінили мене, чи що?»

Олена Блавацька — якщо і феномен, то не виключення. В різні періоди розвитку людства знаходились люди, ведені Богом, Розумом, Космосом — можна називати як завгодно,— які виводили його на новий рівень мислення і світорозуміння. Ці люди, які часто не визнавалися сучасниками, полишали свій слід як в суспільній свідомості, так і в світовій культурі. Багато людей володіє незвичайними, непоясними здібностями, які вражають і лякають оточуючих. До цього часу незрозумілий розуму навіть механізм натхнення, яке дало світові безліч відкриттів і геніальних творів. Відомий український учений Вернадський серйозно говорив про існування оболонки навколо Землі — неосфери, в якій знаходиться інформація про минуле і майбутнє нашої планети. Ціолковський, якому зобов'язана сучасна космонавтика, провіщав променеву людину — мов, настануть часи, коли люди перетворюються в єдину енергетичну мислячу істоту і покинуть Землю.

Якраз тим і прославилась на Заході Блавацька, що стверджувала главенство в людському бутті духу і нікчемність плоті, даної, на її думку, лише як засіб для удосконалення безсмертної душі. І що закон карми — це не примхи буддизму, а космічний закон: людина своїми вчинками визначає не тільки своє подальше земне існування, але і своє наступне втілення. В цьому і полягає та вища справедливість, яка в релігіях іменується божим судом.

Олена Петрівна менш як за два роки написала книгу обсягом в 1300 сторінок «Серпанок Ізиди». Ця назва задумана авторкою як відмежування від сучасної їй науки, в якій панував позитивізм, і яка твердила, що основні проблеми духу і духовності поза обрієм її пошуків. Наука зривала серпанок з голови єгипетської богині, мудрішої за всіх богів,— богині магії, вважаючи, що вона ніщо інше як природа і що вивчення природи засобами експерименту і спостереження дасть можливість пізнати усе. Проте, на думку Блавацької, при такому підході душа, яка прихована всередині, залишається непоміченою.

Головний тезис цієї праці полягає в тому, що всі великі релігії, філософські теорії й основи всіх знань про космос і людину походять з Індії, яку, згідно з думкою, що домінувала в тогочасній науці, вона ввчала прабатьківщиною індоєвропейських народів.

На другий же день після здачі до друку своєї праці Олена Петрівна повернулася до Індії для поглиблення знань. Саме під час цього майже дев'ятирічного перебування в Індії вона заявила, що тут мала духовний контакт навіть через листування з так званими Магатмами, засновниками великих релігій світу, які продовжують бути там наявними духовно. Вони нібито доручили їй бути носієм для свого покоління ідеї про те, що всі релігії — це лише різновидності єдиного вчення.

Повернувшись до Англії, Блавацька почала випускати журнал «Луцифер», другий після заснованого в Індії журналу «Теозоф», органу товариства, а також написала кілька книг для роз'яснення основ свого вчення: «Ключ до теозофії», «Таємна Доктрина» і «Голос тиші».

Блавацька так писала про мету своїх досліджень: «Довести, що Природа не є «випадковим сполученням атомів», і вказати людині її законне місце у схемі Всесенної; спасти від спотворення архаїчної істини — основи всіх релігій; відкрити до певної міри основну єдність, звідки все пішло,— а також,— зібрати разом найстародавніші основи і зробити з них одне гармонійне і нерозривне ціле, і,— вияснити деякі таємниці заповітної філософії».

Олені Петрівні докоряли в тому, що вона нібито намагається створити нову релігію. Сама вона твердила, що лише відхилила двері, яким ще передбачається бути відкритими, і що треба чекати, і вже приготуватися до заперечення цих вчень. «Ніхто, хто вважає себе вче-

ним в будь-якій області точної науки, не дозволить собі серйозно розглядати ці учення,— пише вона у вступі до першого тому своєї праці — «Таємної Доктрини». — Вони будуть висміяні і відкинуті у цьому столітті, але тільки в цьому. Бо в двадцятому столітті нашої ери вчені почнуть визнавати, що Таємна Доктрина не була вигадана чи перебільшена, але, навпаки, лише просто надана, і, накінець, що учення ці передують Ведам. Це не претензія на пророцтво, а просто утвердження, обгрунтоване на знанні фактів».

Один із збірників Олени Петрівни поданий словами: присвячується небагатьом. Ці слова можна поставити епіграфом до кожного її твору. Вони все ще складні для людини необізнаної, невтаємниченої.

Ні, не заради нової віри здійснювала свій духовний подвиг ця незвичайна жінка. Адже розуміла, що всяка віра в кінці кінців буде обріхана, невірно тлумачена і використана в кінці кінців в інтересах невеликої групи жерців або чиновників. Інший інтерес рухав нею. Щоб задумалася людина про смисл свого буття. Розбудила дрімаючу думку, стрепенулася, перестала звиряти свій шлях за чужим компасом і кинулася шукати те, що складає якраз її суть. А для пробудження духовних сил, вважала Блавацька, людина повинна працювати кожного дня: «Події повинні відбуватися всередині нас».

Олена Петрівна вибере місця мешкання тихий Вюрцбург і Остенд, а з 1888 року житиме в Лондоні. У травні 1891 року вона піде із життя, сидячи за робочим столом.

Фрагменти із «Практичного вчення» Олени Блавацької.

* * *

— Розум вимагає очищення, як тільки ти відчув гнів або сказав неправду, або без необхідності обговорював недоліки інших, або сказав (зробив) що-небудь заради лукавства, або ввів кого-небудь в оману нещирою мовою чи поступком.

* * *

Людина не може бути врятована ніякою зовнішньою силою — це вічний закон.

В духовному злочини здійснюються в такій же мірі, як і в діяннях тіла. Той, хто з любого приводу ненави-

дить іншого, хто насолоджується помстою, хто не прощає образи,— повний духом вбивства... Якби тільки люди були б чесні перед самими собою і добросердно розположені до інших, то в їхній оцінці і смислі життя, і цінностей того життя стався б великий злам.

Богиня сцени

У книзі «Повернення мадам Баттерфляй в рідне гніздо Торре дель Лаго» Р. Кортопассі пише: «У перші десятиріччя ХХ століття на оперних сценах світу царювали чотири особи чоловічої статі — Баттістіні, Тітта Руффо, Шаляпін і Карузо. І тільки одна жінка спромоглася сягнути їх висот і стати поруч із ними. Нею була Соломія Крушельницька. Однак у порівнянні з уславленими колегами як особистість вона виявилася набагато вищою».

Соломія Амвросіївна Крушельницька народилася 1872 року в селі Білявинцях (тепер Бучацького району Тернопільської області) в родині священика. Вона зрозуміла свій жагучий потяг до пісні, коли їй виповнилось десять років. Здавалося, життя вона любить тільки тому, що в ньому можна було співати. Бере участь у хорах і виставах аматорських театрів у рідному селі, і перший в одинадцять років «прилюдний виступ у хорі «Руської бесіди» в Тернополі.

«У шістнадцять років Соломія була високою, стрункою дівчиною з довгими руськими косами. Її величезні сіро-зелені очі мрійливо дивилися на світ, а характер виробився твердий і спокійний. Завжди зі смаком одягнена, з м'якими неквапливими рухами, лагідна у поведженні, вона справляла враження «добре вихованої, інтелігентної панночки», — такою постає перед нами юна Крушельницька у книзі Валерії Врублевської «Соломія Крушельницька».

У 1893 році Соломія закінчила Львівську консерваторію. Їй було вручено диплом з відзнакою і медаль. В дипломі зазначалося: «...Має всі дані, щоб стати окрасою навіть першорядної сцени. Обширної скалі дзвінкий і дуже симпатичний звук голосу її меццо-сопрано, освіта музична, високе почуття краси, принадна поверхність, сценічна постава, словом, усі прикмети, якими обдарувала її природа, заповідають їй в артистичному світі найкращу будучність».

Львівський оперний театр відразу запрошує молоду співачку на сцену. Цього ж року успішно дебютувала

у Львові в опері «Фаворитка» Г. Доніцетті, а потім у «Сільській честі» Масканьї.

Восени 1893 року Соломія поїздом Львів — Відень — Мілан вирушила до Італії. Їхала тільки вчитися, а насправді зв'язувала довічний вузол між своєю долею і цією країною. Вона вдосконалює своє мистецтво співу у професора Фаусти Креспі в Мілані. Контракт з Львівською оперою продовжується. В наступному році співає там в операх «Фауст», «Аїда», «Трубодур», «Бал-маскарад», «Африканка», «Галька», «Страшний двір». Крушельницька настільки завоювала симпатії львівської публіки, що дирекція повторно запрошує її на гастролі. Успіх швидко приходить до неї і в Італії.

Життя переповнене нервовим напруженням і працею. Працею наполегливою, запеклою. Вправи і репетиції, репетиції і вправи, заучування і переучування текстів, вивчення мов. Вона була вольовою людиною. Мусила нею бути, оскільки воля для неї — джерело і умова творчості. Відмовляла собі багато в чому заради високої мети — нести людям найвитоншене духовне світло.

Крушельницька знову у Львові. Потім тримісячні студії у Відні у професора Генсбахера. Ангажемент у Кракові: співає в операх «Дочка кардинала», «Трубодур», «Бал-маскарад», «Лоенгрін».

Гастролює в Кремоні, Зарі, Кракові, Трієсті. В Одесі виконувала головні партії в операх «Трубодур», «Отелло», «Джоконда», «Донька кардинала», «Тангейзер», співала разом із тенором Ван-Дейком.

П'ять місяців триває в 1897 році триумф української співачки в Південній Америці. Гастролює закінчилися великим бенефісом. За чилійським звичаєм на знак найвищої пошани і пошестей в театрі випустили білих голубів. Критики писали про той період її творчості: «...Її незрівняної краси лірико-драматичне сопрано діапазоном майже в три октави було унікальним явищем в світовому оперному мистецтві».

В історії світового оперного мистецтва Крушельницька посідає особливе місце ще й тому, що вона не тільки була всебічно обдарована й освічена, сповнена артистичного чуття і шляхетності, а розмовляла і співала українською, російською, польською, німецькою, англійською, італійською, іспанською мовами.

У 1898 році співачка запрошена до Варшавського Великого театру. Преса детально інформує глядача про її успіхи, часом дивуючись швидкому здобуттю Соло-

мією такої слави. Увесь її шлях, ту виснажену щоденну працю, якою були заповнені цілі роки, бачили тільки найдосвідченіші, визнання і перемоги були у всіх на очах. Газети захоплено сповіщають: «На очах тисяч глядачів творилося мистецьке чудо. До рідкісних явищ історії опери належить швидке здобуття тріумфів п. Соломією Крушельницькою. Молода артистка, маючи заледве п'ять років праці в театрі, здобула варшавський терен так, що важко знайти подібний приклад в історії. Здобути ці успіхи допомогли їй численні помічники, ім'я яким — талант, висока музикальність, сильний сопрановий голос, сценічний темперамент, жіночий чар...»

За період праці на сцені Варшавського театру Крушельницька не тільки ствердилася як самобутня артистична сила, але й зробила певний вплив на культурне життя варшав'ян. Її поява на польській сцені викликала пожвавлення у всіх його духовних сферах. Видатний польський письменник Болеслав Прус писав: «Крушельницька відкрила нам усе суспільне життя, нашу темноту, нужду та бездіяльність. Будь-що-будь, електроліт не наробив у Варшаві стільки галасу, як панна Крушельницька в ролі Графині» (опера Монюшка).

Між тим, слава Соломії поширилася і на Східну Україну. Микола Лисенко надзвичайно зацікавився особою артистки. Соломія у свою чергу цінувала Лисенка над усіх композиторів. Ще навчаючись в Мілані, вона просить, щоб їй переслали його нові композиції, бо хоче їх співати на концертах, присвячених Т. Шевченкові. Цілком природно, що композитор і співачка почали листуватися. Згодом Микола Віталійович вишле до Варшави в дар Соломії три своїх твори — «Хіба тільки рожам цвісти», «Не забудь юних днів», «Я вірю в красу».

В цей найкращий період своєї діяльності Соломія щороку виїжджала до Петербурга. Знайомство з російською оперою вона почала з «Євгенія Онегіна» Чайковського. Образ Татьяни був їй зрозумілим і близьким. Росіяни визнали інтерпретацію образу Соломією. Редакції газет отримували листи, в котрих глядачі розповідали про ту насолоду, яку вони мали, слідкуючи за «майстерною грою пані Крушельницької в «Євгенії Онегіні». Вона успішно виступала в операх «Пікова дама», «Галька», «Аїда», «Бал-маскарад», «Кармен» та інш. Співає разом з Карузо і Баттістіні.

У 1898 році з нагоди 25-річної літературної діяльності Івана Франка Соломія Крушельницька передає йому через відомого фольклориста й етнографа Володи-

мира Гнатюка рiг достатку. Велика дружба еднеає її з революціонером, ученим і письменником. Франко, який почав розчаровуватися в рухові радикалiв, часом жалiвся їй, що по смерті Маркса і Енгельса соціалній демократії бракує відповідних могутніх мислителiв. Соломiя обережно закидала, що Каутський iнакше тлумачить марксизм. Франко починав сердитися:

— Каутський! Це плоский доктринер! Йому, крім легкості пера і пихатності, властивої усім доктринерам, бракує всього, що мусить мати людина, яка торує дорогу трудящому людові.

Якщо підходити до цієї дискусії з сьогоднішніх позицій, то далі дивилася Соломiя. Серед факторiв, що формували демократичний світогляд артистки, чи не найважливіше місце належить світовій літературі. Шевченко, Ібсен, Гоголь, Короленко, Толстой, Достоевський, Герцен, Саккетті,— останнього вважає за необхідне перекласти на українську мову.

Важко переоцінити в житті Крушельницької роль Михайла Павлика. Він не тільки часто листується з нею, а й висилає книги. Вона ділиться з ним про прочитане. Її оцінки точні і правдиві: «Короленко мені страх до вподоби! Як він кожду річ подає правдиво та викінчує артистично свої твори». Про «Братів Карамазових» вона, як характерно для неї, не розписує, а весь зміст своїх вражень вкладає в одне речення: «Я ту книжку прочитала, і страх як вона мене рознервувала, бо прекрасна».

Соломiя Крушельницька всією душею бажала культурного розвитку своєму народові, мріяла про створення української опери. Заробляла гроші на будівлю українського університету і театру у Львові. В сольних концертах завжди виконувала українські народні пісні і твори українських композиторiв. Була неперевершеною інтерпретаторкою пісень і романсiв М. Лисенка. Майже щороку брала участь у вшануванні пам'яті Т. Шевченка, приїздила для цього до Львова з-за кордону. Українським журналам і газетам надавала матеріальну поміч.

Народ по-справжньому пишався своєю дочкою, як тією музичною силою, яку породила українська земля. Павлик — її палкий прихильник таланту — так писав до Драгоманова: «Та зверніть Ви увагу на ту людину, котра гаряче бажає познайомитися з Вами і служити нашій справі. Окрім величезного артистичного таланту... це дійсно чудо якесь між русинками. В Львові я переконався, що вона вже тепер здобула собі благодатний культурний вплив на русинів загалом, і то в поступо-

вому, майже радикальному напрямку, і чим більше ми попрацюємо над її духовним розвитком, тим більшим той вплив буде. Ось де наш інтерес. Вірте мені, що та молода людина відіграє велику роль між русинами, коли ще не далі. Вона є величезна психологічна сила. Я щось таке бачу вперше в житті».

З кожним роком голос Крушельницької приносив їй гучні перемоги на оперних сценах світу. І не лише голос, а й зворушливе авторське мистецтво, з допомогою якого вона створила низку образiв в операх Ріхарда Вагнера — від Валькірії до інших його героїнь, Альфредо Каталані, Джакомо Пуччіні та багато інших.

З образом Баттерфляй пов'язана широко відома подія. Уперше оперу було поставлено в Мілані, і головну роль виконувала блискуче сопрано Розіна Сторкіо, але вона з тріском провалилася. Це був страшний удар, тим більш жорстокий, що композитор, поглинутий любов'ю до образу ніжної японки, був абсолютно впевнений у перемозі. Пуччіні страждав, тому що для митця нема більших мук, ніж вирок несправедливого суду. А він вірив у свою оперу, він вважав «Мадам Баттерфляй» своїм кращим твором.

Композитор відправився до Крушельницької і сказав: «Тільки ти можеш виконати роль Баттерфляй. Прохаю тебе погодитися». Соломiя була приголомшена. У багатьох глядачiв звучить у вухах незабутній бойовий клич Валькірії, що з дивовижною силою зривався з її уст; в інших вона стояла перед очима в подобі Ельзи Брабантської в пишному вбранні. Чи вдасться їй стати мініатюрною лялькою? Та як сказати «ні» самому Пуччіні, її великому другові, що звернувся до неї.

А відомий композитор знав її здатність до перевтілення, проникнення в суть образу, вірив у її дивовижну майстерність.

Соломiя «відкрила» Баттерфляй. В її інтерпретації страждання маленької жінки виражали біль усіх покривджених жертв. У мелодійному, плинному речитативі відлунням всесвітньої драми відгукнулася скорбота істоти, якій свавілля інших надало сили й величі. Зал бурхливо вітав співачку...

Сто разів Соломiя виконувала роль Баттерфляй, а після сотої вистави прийшла до Пуччіні і повідомила, що припиняє її. Вона мала право зробити це з спокійною совістю, адже в той час увесь світ остаточно визнав шедевр Пуччіні.

Героїчні і трагічні ролі, які грала Соломiя, мали ба-

гато від неї самої. Американський критик Дюваль, згадуючи образи Саломеї і Електри, створені артисткою, і називаючи її найвидатнішим сопрано, писав, що Крушельницька наділила обох цих сумних героїнь своїм невичерпним темпераментом, позначила їх точними рисами власної особи в такій мірі, що обидві вони лишилися до цього часу недосяжними зразками...

Найбільші театри світу сперечаються за право приймати у себе видатну артистку. Дебют і гастролі в Буенос-Айресі, дебют у «Ла Скала», гастролі в Єгипті разом із Пуччіні, знову Мілан...

Різким контрастом у порівнянні з музичними образами, створеними композиторами «італійської школи» — Понкьеллі, Бойто, Каталані, Масканьї та Пуччіні, було виконання Крушельницькою партій в операх Штрауса, і саме після цих останніх ролей вона залишила сцену й оселилася у Віареджо. Після великих, тріумфальних успіхів на обох берегах океану, оповиту легендами і славою, її радісно зустріло це італійське місто. Вона одружилася з мером міста Чезаре Річчіоні.

Але світ не міг примиритися з тим, щоб не бачити і не чути своєї улюбленої співачки. Будуть концертні турне, буде пам'ятний концерт на запрошення королеви Італії, знову концертне турне: Нью-Йорк, Детройт, Чикаго, Філадельфія, Петербург, Клівленд, Монреаль, Вінніпег; прощальний концерт в Академії Санта Цецілія у Римі в 1929 році.

Тим часом коричневий туман фашизму проникає в усі суспільні пори Італії, і найперше погано позначається на долі Соломіїних друзів. Їх уже й так залишалося все менше й менше. Помер на той час у Львові Павлик, роком пізніше — Франко. Соломія присутня на церемонії захоронення труни з тілом Пуччіні в стіні його вілли. В Америці помирає Елеонора Дузе, а через три роки не стане Айседори Дункан.

В 1931 році Соломія приїде спеціально на шістдесятіріччя свого найближчого товариша Василя Стефаника. Вона хотіла співати для нього. Зустрілися як рідні. Змучений хворобою письменник всміхнувся до Соломії.

— А де то тая молодість наша, Солохо?

— У тому краю, де збивали ми собі хрест, — пожалтувала Соломія, — на якому нас розпинає старість...

Вони бачилися востаннє.

Невдовзі після смерті чоловіка Крушельницька у 1939 році повернеться до Львова. Після війни Львівська державна консерваторія імені М. В. Лисенка запросить

її на посаду професора, а у 1950 вона буде удостоєна звання заслуженого діяча мистецтва УРСР.

Холодного листопадового місяця 1952 року Соломію Крушельницьку поховали на львівському цвинтарі, величому і старому Личакові, — поруч із могилою Івана Франка й недалеко від могили Михайла Павлика.

Відомий італійський музикознавець і музичний критик Гвідо Маротті писатиме: «Звістка про смерть Соломії Крушельницької дійшла до нас із Львова через Буенос-Айрес, загостривши у нас біль спогадів. Востаннє бачили ми її в похмурі дні 1939 року, коли вона виїхала від нас і більше не повернулася. Тоді «мила, спокійна й усміхнена» Соломія пішла від наших смертних очей, щоб поглинула її далека зима на землі України, де вона народилася і куди, як вірна дочка, приїжджала кожного літа. Тепер вона поїхала і прирекла нас і себе на те, щоб ми вже більше ніколи не побачились. Вже ніколи!»

ПРОВІСНИЦІ ВОЛІ

Після придушення повстання декабристів у 1825 році в умовах жорстокої миколаївської реакції наростав суспільно-політичний рух, спрямований проти самодержавства й кріпосництва. У той час передова громадська думка у тяжких муках шукала правильної революційної теорії. У визвольному русі намічалися нові тенденції, з'явилися нові риси. Поступово демократизувався склад учасників руху. Хоч переважали дворяни, до руху включалося дедалі більше вихідців з інших станів — різночинної інтелігенції, міщан, селян, які несли з собою дух нетерпимості.

Суспільно-політичний рух в Україні мав такий самий характер, як і в цілому по імперії. Т. Г. Шевченко захищаючи соціальні і національні інтереси свого народу закликав його до революційної боротьби проти російського царського самодержавства. Він писав:

..Добра не жди,
Не жди-сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Імператор Олександр II і його однодумці почали здійснювати програму великих і повільних реформ. Вони хотіли поступово перебудувати Росію до свободи і до розвитку. Але група революціонерів у 1861 році випустила прокламацію. Там було сказано: ми не можемо чекати реформ, ми не хочемо їх чекати, ми хочемо негайного повного звільнення, без поступовості. А оскільки уряд не хоче його дати, то ми розпочинаємо терор. І коли Олександр II у 1861 році провів звільнення селян від кріпосницької залежності, коли він у 1864 році дав країні велику судову реформу, то у відповідь на це — з 1866 року революціонери почали у нього стріляти. І в 1881 році його убили. Після цього почали убивати прем'єр-міністрів, міністрів внутрішніх справ, губернаторів, адміністраторів — так почалася війна між революціонерами і урядом. В цій війні брало участь і немало жінок. Згадаймо, хоча б, знамениту Софію Перовську.

В Україні суспільно-політичний рух (дворянський та різночинний) доповнювався національно-визвольним. Він виявив себе головне в спробах загальноосвітнього виховання мас та утвердження їх національної самосві-

домості. Прогресивні реформи Олександра II, згодом Столипіна зовсім не торкалися національних проблем українського народу. Навіть більше того, Голова Ради Міністрів Столипін активно впроваджував у життя політику російського великодержавного шовінізму. Коли в Київській міській думі вирішувалося питання про спорудження у місті пам'ятника Т. Г. Шевченку, то у розмові з членами ради Київського клубу російських націоналістів у 1911 році Столипін категорично заявив: «Доки я стою на чолі уряду, встановлення цього пам'ятника допущено не буде».

Та що говорити про прогресивних російських державних діячів! Навіть переважна частина представників російського визвольного руху була вихована на багатовіковій ідеології централізму — «єдиної неподільної Росії».

У 1863 році вийшов Валуєвський циркуляр, яким було заборонено видання книг українською мовою в Російській імперії. У 1876 виходить царський емський указ про заборону ввезення українських книг з-за кордону. Заборонено друкувати тексти українських пісень та український театр.

Русифікаторській політиці російського царизму протидіятимуть і кращі представники української аристократії і інтелігенції.

Тітка останнього гетьмана Павла Скоропадського Лисавета Скоропадська була замужем за Левком Милорадовичем, який був з відомого в нашій історії роду. Він володів дібровами на Чернігівщині, Полтавщині та Катеринославі. Приятелював з Миколою Гоголем. Лисавета Іванівна була членом товариства «Українська Громада» в Полтаві, в якому займалася громадською і культурологічною діяльністю. Була меценаткою видань українських книг, багатьох шкіл на Полтавщині, народної бібліотеки і, нарешті, фундаторкою Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові, подарувавши для нього 20 000 австрійських срібних крон. Її друг і соратник Олександр Кониський скаже: «Пам'ять Лисавети Іванівни житиме до віку на Україні — Русі, бо хто ж з чесних русинів по цій Україні від Дону до Тиси не поклониться перед пам'яттю Милорадовички і не скаже укупі з нами: «Спасибі, мамо, спасибі на віки!»

Інша відома жінка — Олена Пчілка, мати Лесі Українки, видала книжку «Український орнамент». Вона мусила видати її російською мовою, але народний орнамент був українським. Дуже часто українській жінці

доводилося говорити саме цим мовчазним словом, говорити фольклором, вишивкою, писанкою.

Дочка Прометея

Як допомгти в безмірнім людським горі?
Як світ новий з старого збудувати?
Як научить байдужих почувати?
Як розбудити розум, що заснув?
Як час вернуть, що марне проминув?
Як певною мету вказати розпачливим?

Автор цих рядків — Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка).

Серед шістьох дітей у сім'ї Косачів Леся була другою дитиною. Малі Косачі дружили з дітьми бідняцькими, бо батьки хотіли, щоб їхні діти зрозуміли, що рідний народ — це трудящий люд, щоб вони передусім навчилися його звичаїв і мови. У дев'ять років Леся написала першого вірша (присвячений засланій у Сибір тітці Олені — батьковій сестрі-революционерці).

У дванадцятирічному віці Лесі в Києві прооперували ліву руку, що позбавило її можливості грати на фортепіано (дівчина мала неабиякі музичні здібності). З цього часу назавжди скінчилося Лесіне навчання з учителями. Вона, самотужки здобувала освіту — джерелом знань для неї були книжки і саме життя. Пізніше в Берліні Лесі прооперували ногу, а туберкульоз прокинувся в легенях, потім у нирках. І все ж вона самотійно вивчала мови — французьку, англійську, італійську, німецьку, польську, болгарську, старогрецьку, латинську. Дуже багато читала в оригіналі на різних мовах. У тринадцять років Леся вже була читачем Київської університетської бібліотеки. У дев'ятнадцятирічному віці вона для своєї молодшої сестри написала підручник «Стародавня історія східних народів».

У 1893 році у Львові виходить перша збірка віршів Лесі Українки — «На крилах пісень», котра засвідчила, що її автор уболіває за долю уярмленої України, поневоленого трудящого люду, що він задумується над призначенням у житті художнього слова. В цю збірку увійшов також вірш «Досвітні огні». Згодом Іван Франко напише: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини... Україна, на наш погляд, нині не має поета, щоб міг силою і різносторонністю свого таланту зрівнятися з Лесею Українкою».

Леся росте як поет з кожним віршем, з кожним роком.. Леся — письменниця — то був безперервний розвій і послідовне становлення, пізніше вже явний для всіх отой вольний «титанічний хід по велетенських уступах» (слова М. Грушевського). Вона росте інтелектом, характером, дисципліною праці і окриленою волею до вершин та досконалості. Згодом та творча праця її сполучатиметься з відчайдушною, справді смертельною боротьбою з жорсткою хворобою.

У 1899 році украї зболену, змучену багаторічним туберкульозом кісток Лесею Українку везуть на операцію в Берлін. Операція пройшла нібито успішно. Однак післяопераційний період був тяжким. І хоч Леся писала: «Але поки я притомна, стогін мій не злунає!», уночі втрачала свідомість, у нестямі, при високій температурі декламувала вірші по-італійськи і по-німецьки і... таки плакала. Той плач країв серце скорботній матері, котра, не стуляючи очей, ночами не відходила від Лесі.

У Ялті Леся зустріла білоруса — журналіста Сергія Мержинського. Ця зустріч відразу ж спалахнула палким коханням. Вибранець Лесі приїздив був до Гадячого (є спільна фотографія на луках річки Псла) до матері вибранки. Здавалося, що щастя буде повним й вічним. Але вже в лютому 1901 року в Мінську Мержинський вмирає на руках Лесі... І протягом однієї ночі вона пише драматичну поему «Одержима». Протягом однієї трагічної ночі і страшною ціною тієї ночі Леся Українка стала драматургом.

Перед революційними подіями 1905—1907 років та в час буржуазно-демократичної революції в Росії поетеса намагалася своїм словом — зброєю прислужитися трудящим. Вона писала твори, в яких агітувала людей різних національностей згуртовано виступати проти спільного ворога — царського самодержавства за своє національне і соціальне визволення.

Розквіт творчості Лесі Українки припав на період, коли бурхливий розвиток соціал-демократичного та взагалі робітничого руху і марксистської ідеології у світовому масштабі, здавалося б, не залишали шансу іншим силам і немовби знаменували переможний поступ людства. Всі, хто хотів бути передовим, шукали благословення в марксизму й соціал-демократії. А проте водночас і в самому марксизмі вже зародилися ересі, соціал-демократія розгалужувалася на рівні теоретично і національно зумовлені модифікації. За умов кризи гуманістичної традиції протидія соціал-демократичному

догматизмові набирає форм ультраіндивідуалізму, ірраціоналізму, інтуїтивізму у філософії й естетиці. Зростає песимістична критика культури й цивілізації.

У специфічній атмосфері Росії деякі характерні для всієї Європи тенденції набирають крайніх форм. Соціал-демократичний рух, почавши з ідейного протистояння традиції змовництва і тероризму, фактично і психологічно перебирає на себе його риси, породжуючи суто російське явище — більшовизм. А традиційна недовіра до європейської цивілізації, найгостріше висловлена у сла-в'янофілів та Достоевського, у пізнього Толстого переростає в критику культури взагалі. Водночас зростають містицизм, ірраціоналізм, пошуки нової релігійної свідомості.

Відомий учений-літературознавець Іван Дзюба пише, що треба відзначити інтелектуальну незалежність Лесі Українки в цій духовній ситуації. Не байдужа до суспільних захоплень своєї доби, а деякими з них і переймаючись, зберігала критицизм, який боронив її від абсолютизації універсальних філософських теорій, модних політичних доктрин чи минулих форм боротьби. І що характерно — її зовсім не торкнулися ірраціоналізм і містицизм, так звана «нова релігійна свідомість», що справили глибокий вплив на частину російської інтелігенції. А з приводу толстовства вона висловлювалася і взагалі саркастично, не сприймаючи ні спроб «відродження примітивно-християнських ідеалів і практики», ні толстовського заперечування культури. Для Лесі Українки була характерною не ідеологічна чи специфічно релігійна свідомість, якої вона не визнавала об'єктивним суддею реальності, а якраз свідомість культурна, а ще більше — етична. Певно, це зумовлено не лише її особистими схильностями, а й традиціями української духовності. Зорієнтованість української психіки на індивідуальне, а не гуртове, не давали простору для абсолютизації ідеологій.

У світлі цього пояснюється її вписаність у вічні світові питання. Власне, розвиток її поезії йде по лінії поступової втрати побутової емпірики і дедалі більшого насаження філософським роздумом та етичним переживанням. Але філософська істина і моральна правда для Лесі Українки дедалі менше залишаються данністю; їх пошукується, і ця потреба пошукування приводить до тієї діалектики думки, що породила поетичну драму Лесі Українки як форму вираження боротьби ідей та характерів.

Вона пише драми «Осінь казка», «В катакомбах», «Три хвилини», «В дому роботи, в країні неволі», остаточно відредагувала «Кассандру», працює над «У пущі», розпочала найбільший свій твір «Руфін і Прісцилла».

Філософські і етичні сперечання в цих творах не є довільними та абстрактними. Вони викликані конкретними українськими ситуаціями, але переключення їх у світові культурні сюжети (античні, біблійні та ін.) допомагає розкрити їхній універсальний характер, побачити співвідношення різних історичних форм життя людства і шукати в історичному досвіді людства «урок» для української людини.

Так, в умовах духовного уярмлення Леся Українка мусила насамперед бути просвітителем. Вона все життя зверталася до свого народу, хотіла розтлумачити йому його. Вона принесла себе йому в жертву. Велика наша сучасниця Ліна Костенко зазначає, що тоді «вже були різні модерністичні течії, символізм, акмеїзм, грав м'язами футуризм, а Леся Українка все піднімала свою брилу на ту гору круту, крем'яную. Історичного часу на експеримент не було». Бо необхідність пояснювати — вже це одне скове уяву, яка завжди притаманна генію. А геній — це сміливість, це прорив, це ламання канонів і традицій, це вихід на нові естетичні орбіти. Але треба просвіщати народ. Потрібна громадянська лірика, а в найглухіші роки реакцій потрібні баласти поезики — зашифрований зміст, ілюзії, аналогії, натяки, алегорії.

У січні 1907 року в Києві на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці в будинку № 97, де жила в той час Леся Українка, жандарми уночі робили обшук. Вони забрали 121 брошуру, 11 листів, ще деякі видання та матеріали; Лесею та її сестру Ольгу тої ж ночі заарештували. Сестер протримали добу, а потім відпустили. Проте «речові докази» їхньої «злочинної діяльності» відправили начальникові Київського губернського жандармського управління.

Тим часом стан здоров'я письменниці погіршується, і вона їздить на лікування в Грузію і Єгипет. Та не дивлячись на важкий фізичний стан, перемагаючи біль силою свого духу, Леся Українка саме в останні чотири-п'ять передсмертних років створила такі геніальні твори, як «Лісова пісня», «Камінний господар», «Оргія», «Триптих».

Виняткове місце у творчості письменниці, як і в усій українській літературі початку ХХ ст., посідає «Лісова пісня». У своєму розвитку як драматург Леся Українка,

як ми знаємо, зверталася до тем з античної і християнської міфології, далеких у часі і просторі від української дійсності. Освоюючи ці нові для української літератури теми, порушуючи з допомогою них нові проблеми, письменниця піднялася над старою школою української драматургії. Але це ще не була вершина її як драматурга. Лише серйозно звернувшись до вічного, невичерпного джерела — фольклору рідного краю, вона сягнула верховин драматичного мистецтва, написавши драму-феєрію «Лісова пісня»

Основна тема «Лісової пісні» — тема відкритості до природи як частини космічного буття і закритості, зрутинності в тимчасових і випадкових життєвських рамках — є модифікацією теми свободи і несвободи духу: основної в усій творчості Лесі Українки.

Сьогодні у нас багато сперечаються про те, що першорядне і первинне: право людини чи право нації, свобода людини чи свобода нації. Як же може реалізувати своє право людина — наприклад, елементарне право бути собою, — якщо безправна її нація? І як же може реалізувати себе нація, якщо не може реалізувати себе людина?

Велика і тяжка правда Шевченкового: «Де нема святої волі, не буде там добра ніколи» — знана нам не з чужої, а з власної долі.

Як і та правда, що її мовила собі й своєму народові Леся Українка:

Ми навіть власної не маєм
хати,
Усе одкрите в нас
тюремним ключарам.
Не нам, обідраним
невільникам, казати
Речення гордее: «Мій дім —
мій храм».

Як виклик ненависним імперським можновладцям, які уполісуджували її материнську землю; вона прибрала до свого літературного псевдоніма питоме й лункоголосе ім'я Українка. Темі поправлення національної гідності, а значить і людської вона присвячує п'єсу «Бояриня».

Біль несвободи зродив не лише гнів і прокляття супроти гнобителів, але й суворий рахунок до своїх земляків і самої себе. Леся Українка продовжила той мужній тон національної самокритики, який задав українській літературі Тарас Шевченко. Як і Шевченко, вона мала право сказати своєму народові:

Народ наш, мов дитя, сліпее
зроду,
Ніколи світа — сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в
воду,
Катам своїх поводитарів
віддає...

Над цими словами був час задуматися нашим предкам, на жаль, буде час і нащадкам...

Творчість Лесі Українки останніх років, років «рвучкої боротьби зі смертю», стає ніби своєрідною формою цієї боротьби і дає й таку вершину, як «Камінний господар».

Більшість драматичних творів Лесі Українки закінчуються трагічно, бо вона переконана, що заради тріумфу ідеї майбутнього більш щасливішого ладу ще буде багато жертв, але вона вірила в такий лад, тому високі ідеї, в ім'я яких гинули герої Лесиних драматичних творів, торжествують.

1 серпня 1913 року Леся Українка померла в Грузії, в містечку Сумарі, а похована в Києві, на Байковому кладовищі. Більшовицька газета «Робоча правда» 3 серпня вмістила некролог «Пам'яті Лесі Українки» з перекладом на російську мову її вірша «Досвітні огні». Стаття закінчувалася словами: «Леся Українка померла, але її бадьорі твори довго будуть будити нас до роботи — боротьби. Добра вічна пам'ять письменниці — друзів робітників!»

З поміж найвищих оцінок, якими означено талант і одержимість Лесі Українки, є й така — Прометейсько-го роду. Бо вона була відважною, як той міфічний герой, що кинув виклик самому Зевсові. Бо її терзав орел, та ще й двоглавий. Вона — це тендітна Лариса Косач, «єдиний на всю тогочасну Україну мужчина», як сказав про неї Іван Франко, зі славним ім'ям — Леся Українка. Лагідність і ніжність в поєднанні з буремністю духу, з усвідомленою потребою вступати щоденно на бій і перемогати, навіть дістаючи смертельні рани — така вона, полум'яна і безсмертна донька Прометей.

Найперша

Наталія Іванівна Кобринська народилася у селі Белеуя (тепер Снятинського району Івано-Франківської області) 8 червня 1855 року. Батько майбутньої письменниці був священиком, згодом депутатом галицького сейму та австрійського парламенту. Своім дочкам Іванович Озаркевич особливої освіти в умовах цесар-

ської Австро-Угорщини забезпечити не міг. В основному вчив їх сам, причому, крім «руської», як тоді називали рідну мову в Галичині, на Буковині і на Закарпатті, ще й російської, польської, німецької та французької мов.

Наталія змалку жагуче тягнулася до книги. Її брати, які вчилися у містах, постачали сестру різноманітною літературою, серед якої були і праці К. Маркса, Ф. Ласся, М. Драгомонова, Б. Лімановського.

Розвиткові самоосвіти і культурного світогляду Наталії активно сприяв її чоловік, Теофіл Кобринський, талановитий співак, піаніст, композитор і збирач фольклору. Разом прожили вони всього п'ять років.

Щоб хоч трохи полегшити свій біль після втрати друга, молода вдова виїжджає з батьком-депутатом у Відень. Тут зустріла прогресивного публіциста, літературознавця і громадського діяча Остапа Терлецького. Саме він, оцінивши майстерність та емоційність усних оповідей Наталії Кобринської, умовив її взятися за перо.

У 1883 році Наталія написала перше оповідання — «Пані Шумінська», перейменоване згодом на «Дух часу». У ньому відображене життя середовища, з якого письменниця вийшла. Попівство в Галичині перестало бути єдиною «руською» інтелігенцією. Священницькі сини — дочки, досягши зрілого віку, залишали патріархальні домашні гнізда і йшли у буремне світське життя.

Старше покоління, яке уособлює попадя Шумінська, не розуміє грядущих змін, поривань молоді. Суспільний лад вважався пані Шумінський недоторканим, як богом даний «віковий порядок». А тут син, якого готувала для семінарії, пішов на юриспруденцію, приїжджає з друзями на вакації й веде не ясні для неї, страшні розмови: «Народ, рівність, свобода, революція французька, експлуатація мужика, сорок восьмий рік!»

Важливою є думка у творі: жінка сама повинна дбати про певне місце в суспільстві, добиватися якоїсь спеціальності, а не бути утриманкою чоловіка. І коли вже онука Шумінської (з дітьми пані Шумінська так і не порозумілася) заявила, що хоче стати вчителькою, «аби мати свій власний хліб», змучена ревнителька попівської династії остаточно збагнула: «Усьому на світі приходить кінець».

Оповідання отримало загальне схвалення читачів. Так само було оцінено нове оповідання Кобринської — «Задля кусника хліба». З нього постає вражаюча безпомічність жіноцтва із священницької сім'ї, котра втра-

тила главу — єдину економічну й духовну опору. Головна постать твору — Галя — одна з шести сиріт по священнику. Світ сприймається її очима. Розумна і вродлива, Галя, проте, глибоко нещасна. Відповідно до свого родинного виховання вона мріє вийти заміж за попа, їй навіть учитель — «не рівня». Але попівські сини віддавали перевагу багатству, а не красі. — а який посаг мала вона, сирота? «В теперішніх часах любов, — міркує дівчина, — то не сама лиш ідеальна стріла Купідона, а потребує більше реальних підстав». Після тяжких розчарувань Галя «задля кусника хліба» погоджується вийти за вчителя, якому не симпатизувала. Життя зайшло в безвихідь.

Про успіх молодої письменниці довідався Іван Франко. Переказав, що рад би познайомитися з її творами. Наталія, не без страху, посилає йому обидва оповідання. Франко дав схвальну оцінку їм і 1884 році опублікував у «Зорі» оповідання «Задля кусника хліба». Це додало Кобринській відваги, і вона цілковито стає на літературний шлях.

Особисте знайомство письменниці з І. Франком і М. Павликом відбулося в Коломиї 1883 року на організованому віденськими і львівськими студентами вічі.

Якщо Терлецький розбудив літературний талант Кобринської, то Франко відповідно спрямував його — на служіння народові. Домашня освіта не прищепила їй особливого національного чуття: батько, старший брат симпатизували модному тоді серед західноукраїнського попівства «москвофільству». «Майже неймовірно, — відзначає письменниця, — що на дійсні національні інтереси навів мене Іван Франко». В результаті вона «стала пізнавати, що лиш на національних підставах може піднятися маса до загальної культури і цивілізації».

У Відні Кобринська слухала окремі лекції в університеті. Тут поглибила свої знання з європейської літератури. «Я через літературу, — наголошувала, — дійшла до зрозуміння жінки в суспільстві — тож хотіла — і других повести за собою».

Повернувшись у 1884 році з Відня у Болехів, Кобринська відразу налагоджує широкі культурно-політичні зв'язки. Організовує в Станіславі «Товариство руських жінок». На першому його засіданні був Франко.

З 1885 року письменниця веде інтенсивне листування з метою видавати український жіночий альманах. «Якби-м зібрала усі написані в тій справі листи, — повідомляла вона Ганну Барвінок, — то чи не більшу вчинило би

книжку, як тота, що гадаю видати». Від самого початку альманахом займався Франко: постачав Кобринський «адреси українок», рекомендував їхні твори, був редактором видання, опікувався його друком.

Альманах вийшов у Львові 1887 року під назвою «Перший вінок». На титулі стояли прізвища двох упорядників: Наталія Кобринська та Олена Пчілка.

Із публікаціями в «Першому вінку», крім Кобринської та Пчілки, виступили Ганна Барвінок, Олена Грицай, Дніпрова Чайка, Уляна Кравченко, Софія Окуневська, Анна Павлик, Климентина Попович, Михайлина Рошкевич, Людмила Старицька, молода Леся Українка, Ольга Франко та інші авторки. Такої письменницько-жіночої антології в Україні ще не було. Історична важливість «Першого вінка», писала письменниця, у тім, що «інтелігентна жінка наша почулася рівночасно русинкою і чоловіком, упінула о свої права національні і громадські».

Відразу після виходу альманаху Кобринська їде з Софією Окуневською до Цюриха. Софія була двоюрідною сестрою письменниці, яка стала першою вітчизняною жінкою-вченим, славетним лікарем. Наділена тонким природним розумом, музично-літературним хистом (чудово грала на фортепіано, писала нишком літературні твори, захоплювалась феміністичним рухом), вона, хоч і на десять років молодша від Наталії, була для неї найпершою повірницею дум і поривань.

У Цюриху разом із Софією Кобринська відвідувала в університеті лекції німецького економіста, автора праці «Демократія і соціалізм» Ю. Пляттера, «котрий тоді якраз викладав прокомуністичні ідеї». Познайомилася з одним із зачинателів польського соціалістичного руху Б. Лімановським. Їздила до Женеви на зустріч з М. Драгомановим.

У 1896 році в третій і останній книзі «Наша доля» письменниця надрукує свої некрологи «Фрідріх Енгельс» і «Михайло Драгоманов», а в 1905 році М. Павлик видасть книжку «Переписка Михайла Драгоманова з Наталією Кобринською». Листовно зв'язавшись із відомим німецьким марксистом Августом Бабелем, вона домоглася згоди на український переклад його праці «Жінка і соціалізм».

Клара Цеткін була ініціаторкою заснування «інтернаціонального свята жінки» — Восьме березня. Як і решта соціалісток Центральної і Західної Європи, вона твердила, що не слід відокремлювати жіночого питання,

бо й немає такого окремого питання, — другорядна роль жінки у суспільстві є лише віддзеркаленням від капіталістичної системи, тож варто змінити систему й автоматично зміниться становище жінки в суспільстві.

В полеміку з Кларою Цеткін заходила Наталія Кобринська. Вона запитувала: в чому ви бачите гарантію того, що цей патріархальний визисник, патер фаміліас, одразу змінить своє ставлення до дружини лише через те, що настав соціалізм?.. Письменниця була першою жінкою в світі, яка наголошувала, що вирішення соціальних проблем, запровадження соціалізму як такого не розв'яже жіночого питання, що другорядна роль жінок і особливо подвійний визиск їх (праця в хаті й поза хатою) триватиме й тоді, коли буде повний соціалізм.

Життя показало, що Кобринська не помилилася. Подвійне навантаження завдало великого лиха жінкам у Радянському Союзі. В жодному суспільстві ще не було таких перепрацьованих, змучених і незадоволених жителям представниць «прекрасної статі», як в нашому.

Культурним взаєминам письменниці з провінційного Болехова, де вона жила, може позаздрити не один столичний літератор. У її хаті днями, тижнями гостювали Ольга Кобилянська і Євгенія Ярошинська, Іван Франко і його сім'я, Михайло Павлик та Олександр Кониський, Денис Лукінович і чеський етнограф та фольклорист Францішек Ржегорж. В серпні 1899 року Кобринська разом з Кобилянською побувала на XI археологічному з'їзді в Києві. Була гостею Олени Пчілки, з якою вперше зустрілася в 1891 році у Львові, коли та везла на лікування у Відень дочку (Лесю Українку), побувала дома у Михайла Старицького, Івана Нечуя-Левицького. З Києва навідалася до Чернігова, де склала візити Михайлові Коцюбинському та Борисові Грінченку. З усіма названими вище наддніпрянцями письменниця веде ділове листування.

Відповідаючи в 1886 році на запитання Елізи Ожешко, хто з сучасних українських письменників вартий уваги, Іван Франко називає Панаса Мирного, а з західного регіону — Ю. Федьковича і Н. Кобринську.

Восени 1902 року Кобринська разом з І. Франком, В. Гнатюком, О. Кобилянською, М. Павликом, В. Стефаником, М. Яцковим та іншими українськими культурними діячами висилає в Париж телеграму-співчуття в зв'язку зі смертю Е. Золя, навесні 1906 року від імені галицького жіноцтва вітає М. Заньковецьку і М. Садовського на їх прощальній виставі у Львові.

Письменниця багато читає з новітньої європейської літератури. Пише критичні студії «Про «Нору» Ібсена», «Август Стріндберг». Перекладає з французької мови, зокрема п'єсу-казку М. Метерлінка «Аріана і Синя Бо-рода».

Перша світова війна безпосередньо втрутилася в її життя. В 1915 році письменницю звинуватили в шпигунстві на користь Росії й арештували. Якби не зусилля адвоката, відомого українського письменника А. Чайковського, закінчила б вона свій шлях у якомусь австрійському концтаборі. Того ж 1915 року з'явилися три новели Кобринської про війну: «Кінь», «Полишений», «Свічка горить».

Разом з військовими новелами О. Кобилянської, В. Стефаника, Марка Черемшини мала проза Н. Кобринської 1914—1917 років створює вражаючу художньо-психологічну панораму розв'язаної імперіалістами злочинної, кривавої бойні і є свідченням того, як тяжко ця бойня відбилася на долі простих людей західноукраїнських земель.

У «казці» «Брати» бабуся-зима дивується злobie і люті людей, але водночас тішить себе, що війна буде недовгою, бо, мовляв, «при теперішніх винаходах, технічних знаряддях, удосконаленнях цілий світ хіба пустинею став би, якби таке убивання і різня мали довше тривати». Це переживання письменниці, кожної чесноі людини. Ще тривожніше звучить цей антивоєнний мотив сьогодні.

Твір «Брати» написаний у березні 1917 року, коли до Галичини докотилася звістка про Лютневу революцію в Росії. Тут змальовано образ червоного прапора, на який покладалося стільки надій: «Піднісся червоний прапор... Хвиля людей підноситься за хвилиною... Зірвалися вікові кайдани, зломилась людська мука, визволилась народна душа».

Знала б письменниця, до чого все це приведе...

Померла Наталія Кобринська 22 січня 1920 року в Болехові. На хресті над її могилою найкоротший «твір»: «Мене вже серце не болить».

Згодом письменники видадуть цілу збірку присвят під назвою «Першому українському борцеві за права жінок».

Віце-президент

Напровесні буремного 1920-го Харків прощався зі своєю почесною громадянкою, народною вчителькою Христиною Данилівною Алчевською. Тут вона починала свою просвітительську діяльність на зорі 60-х років минулого століття. Тут вона зустрічала революцію. Тут і скінчила своє подвижницьке життя.

Численні учні Христини Данилівни спорудили на свіжій могилі скромний пам'ятник. А на ньому робітничая рука, не зовсім ще здолавши правопис, але відчувши на собі тепло і щедрість серця того, хто навчив грамоти і світлом осяяв душу, викарбувала: Просвітителька народу Алчевська Х. Д. 1841—1920.

Народилася Христина Данилівна 4 (16) квітня 1841 р. в Борзні — повітовому містечку Чернігівської губернії у дворянській освіченій сім'ї.

З раннього дитинства Христя захоплювалася читанням. Дуже скоро вона перечитала з батькової бібліотеки майже всі книжки, які живили її дитячу уяву. Вона ділилася з іншими своїми враженнями від прочитаного, нерідко влаштовувала читання на кухні селянам. «І ось, коли батька й матері не було вдома, — пише Христина Данилівна у щоденнику, — або ж вони були зайняті гостями, я пробиралася... на кухню зі своєю улюбленою книжкою... і починалося голосне читання. Певно, в це читання вкладала багато почуттів і виразності, оскільки аудиторія моя слухала мене, затаївши подих, і на кухні чулися то голосний сміх, то стримані зітхання жінок. Уже тоді між мною і народом встановився якийсь невликовий зв'язок, що зблизив нас навіки».

Юність Христі пройшла в Курську, куди разом з батьком, якого перевели туди на роботу, переїхала вся сім'я. Тут, у маєтку знайомих, вона вперше пробує свої сили на ниві народної освіти — вчить грамоти селянських дітей. Тут вона ближче знайомиться з життям селян.

Пізніше, під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., допомагаючи пораненим солдатам у госпіталях Харкова, народна просвітителька, узагальнюючи спостереження, впевнена у правоті своїх висновків, писала: «...Якщо існує теплота сердечна, чесність, поезія, задушевність, щирість, сердечність, то це саме серед простого народу. Якщо вірити в майбутнє Росії, то тільки покладаючи всі надії на цей дивовижний, великодушний, самовідданий народ. Якщо чекати месії, який врятує нас, то тільки від нього».

Юна Христя листувалася з О. І. Герценом під псевдонімом «Українка»:

«Іскандере!.. Журнал Ваш жадібно читають по всій Росії... ми чекаємо від Вас заповіді, з якої і ми б навчилися бути посилено корисними нашому народові, що так довго страждав і тепер ще страждає від нещастя. Говоріть! Ми слухаємо Вас, ми чекаємо від Вас слова, як в посуху чекають дощу, як кораблі, що стоять на якорі, чекають вітру... Говоріть Іскандере! До Вас прислухається вся Росія, за винятком хіба що кількох старих душею, закостенілих у своїх вікових забобонах і які нізачо не згоджуються відступити від них; але боротьба з ними не страшить нас; боротися можна лише з рівним собі ворогом, а у цих панів немає переконань, у них є тільки впертість; чого варта вона перед величезною силою нашого переконання? Залиште мертвим ховати своїх мерців... Пишіть, Вас слухають, кожне Ваше слово відгукнеться своєю безсумнівною правдою, яскраво, як світ сонця у нас на Сході...»

А відозва Алчевської «До російських жінок» за тим же псевдонімом була вміщена в «Колоколе» 8 березня 1863 р. Авторка відозви гаряче закликала жінок усієї Росії виступити на захист повстання за національне і соціальне визволення польського народу.

У 1862 році Алчевська заснувала Харківську жіночу недільну школу. Вона існувала вісім років як нелегальна домашня. Вечорами до будинку Христини Данилівни збирались учениці групами по десять-двадцять чоловік, з якими вела заняття вона одна, бо інші боялися: «Небезпека інколи здавалась такою реальною, що заняття доводилось тимчасово припиняти з тим, щоб знову поновити їх, коли мине загроза», — згадувала господарка.

Згодом у домашній школі почали працювати ще три вчительки, заняття відвідувало близько п'ятдесяти учениць. В останній рік нелегального існування школи в ній працювало вже десять викладачів.

Недільна школа намагалася дати своїм вихованцям більше, ніж звичайна початкова школа, до якої за «Положенням...» 1864 року прирівнювались недільні школи. У школі Алчевської, крім викладання офіційно дозволених предметів, широко подавали відомості з української історії, географії, фізики, природознавства, літератури, гігієни. Потяг учнів до недільної школи пояснювався ще й тим, що в ній панувала добра, дружня атмосфера, так не схожа на формальні стосунки у казенній школі. Школа Алчевської вносила в життя своїх вихованців світле,

радісне почуття, тут вони почували себе людьми, за якими визнавалися права особистості.

З великими труднощами все ж вдалося добитися офіційного визнання школи, про що свідчить лист голови Харківського міського відділу внутрішніх справ до штатного доглядача повітових училищ від такого-то березня 1870 року. В листі також зазначалося, що школі дозволялось проводити заняття по неділях та у святкові дні з 10 до 14 години у приміщенні 1-го повітового училища. Уже в перший навчальний рік (1870/71) офіційного існування школи в ній навчалось понад сто учениць і працювало двадцять два викладачі. Почесним попечителем школи стала А. П. Вернадська (мати великого українського ученого), щоб усунути офіційні формальності, які стояли на шляху відкриття школи.

Учителі Харківської недільної школи працювали не тільки без будь-якої винагороди, а ще й вносили щоріку певну суму на утримання школи. Російський педагог Д. Д. Семенов, відвідавши школу в 1871 року, висловив сумнів з приводу того, чи зможе існувати школа, якщо праця вчителів не буде оплачуватися. Він застерігав, що «справа розпадеться без грошових ресурсів, які б забезпечували оплату робочої сили в школі».

Це питання обговорювалось на педагогічних зборах школи: було вирішено працювати й далі без оплати. Алчевська у листі до Семенова з цього приводу писала: «...Невже все можна купити й продати за гроші?.. Де ж після цього віра в подвиг, у непідкупність... Школа наша існує ще мало часу, але я вірю, твердо вірю, що вона існуватиме багато років, зростатиме, розвиватиметься, і час відповість Вам на запитання: «Чи можливі неоплачувані вчителі?»

Передбачення народної просвітительки збулося. Вчителі її школи, яка існувала понад півстоліття, весь час працювали без будь-якої винагороди.

На другому революційно-демократичному етапі визвольного руху, ця школа, в якій здобули освіту більше 17 тисяч жінок, відігравала провідну роль у розвитку недільних шкіл всієї Росії. З школою Алчевської пов'язана не лише історія вітчизняної недільної школи. Саме в ній розроблено досить чітку методику навчання дорослих, вироблено програми з усіх предметів навчання, створено перші навчальні посібники. З кожним роком збагачуючи свій досвід, Харківська школа поступово перетворювалась у своєрідний методичний центр початкової освіти дорослого населення в імперії

Про це свідчила і тогочасна преса: «Від Фінляндії до Владивостока і від Архангельська до Ашхабада, із сіл та міст надходили до неї (Харківської школи) листи з проханням про настанови... щодо влаштування та ведення недільних шкіл...»

Створена під керівництвом Христини Данилівни спільними зусиллями вчителів Харківської та інших недільних шкіл, учених і фахівців різних галузей знань «Книга дорослих» (у трьох випусках) була першим в історії народної освіти посібником, складеним з урахуванням специфіки навчання дорослих. Понад два десятиліття цей посібник перевидавався майже щороку, його використовували не тільки в недільних школах і недільно-вечірніх класах робітників, а й у багатьох інших навчальних закладах Росії, а також у народних бібліотеках і читальнях.

А три томи покажчика «Що читати народові?», основу яких складали рецензії і анотації на видані книжки та численні відгуки про них, сприяли з'ясуванню духовного світу і літературних смаків читачів з народу, були вагомим внеском в історію культури народів Росії.

Все свідоме життя народної просвітительки, її багатогранна громадсько-освітня і педагогічна діяльність були пов'язані з образом полум'яного революціонера-демократа, геніального поета Т. Г. Шевченка. У посібниках «Книга дорослих» і «Що читати народові?», Шевченку, його творам відведено чільне місце. Зокрема, у третьому випуску «Книги дорослих» вміщена біографічна стаття про «знаменитого малоросійського поета»: «На Україні ім'я Шевченка стало дорогим ім'ям, його пісні заучували напам'ять, над ним плакали... він сам знав горе народне, і його вірші, як у дзеркалі, відображали народне життя... він усією душею любив народ, горе народне вважав своїм горем».

Знаменно те, що з ініціативи Христини Данилівни і на кошти її сім'ї перший у світі пам'ятник Кобзареві було поставлено в садибі Алчевських поблизу недільної школи у 1898 р. У ті часи царизм забороняв споруджувати пам'ятники Т. Г. Шевченку, і тому Алчевській доводилося пояснювати, що пам'ятник поставлено не на території громадського закладу — недільної школи, а у власному садку, а це вже справа приватна.

Друге Харківське повітове міське училище, попечителем якого стала Алчевська, теж з її ініціативи стало першим навчальним закладом у Росії, якому присвоїли ім'я Т. Г. Шевченка. З цього приводу вона писала, що

мріє про те, коли в училищі, як і в її недільній школі, будуть лунати рідна пісня і поезія.

Вихована на творах революційних демократів, перебуваючи в колі прогресивних діячів, підтримуючи тісні контакти з передовою інтелігенцією Христина Данилівна намагалася їхні ідеї втілити у своїй діяльності. Вона була і невтомним ученим-педагогом, і талановитим письменником-просвітителем, і практиком, організатором-ентузіастом. І навіть тоді, коли письменники, зокрема, Ф. М. Достоевський, визнаючи її великі творчі здібності, радили народній просвітительці зайнятися суто літературною діяльністю, вона не зрадила мрії своєї юності.

Алчевська була відома не лише в Російській імперії, а й далеко за її межами. Вона була віце-президентом Міжнародної ліги освіти, почесним членом багатьох освітніх товариств, нагороджена золотими медалями Московського і Петербурзького комітетів грамотності. На виставках в Антверпені, Парижі, Чикаго покажчику «Що читати народові?» були присуджені найвищі нагороди.

В одному з привітань Х. Д. Алчевській з нагоди 50-річчя педагогічної діяльності підкреслювалося: «Вам випала завидна доля справді прислужитися батьківщині, закласти один з наріжних каменів у побудову освіти рідного народу. Ваше ім'я тісно пов'язане з розвитком недільних шкіл, назавжди вписане в історію російської освіти».

Велика просвітителька

В серпні 1990 року київський Союз українок (відроджена жіноча організація) присвятив наукову конференцію видатному педагогу, громадській діячці, одній з піонерок жіночого руху в Україні Софії Русовій.

Доповіді, що прозвучали того дня з уст союзниць Києва, Львова, Тернополя, Івано-Франківська в залі республіканського Будинку кіно, змалювали дивовижну постать жінки. Вона за обсягом і рівнем просвітянської роботи в Україні стоїть на одному щаблі з Оленою Пчілкою і Христиною Алчевською. А за силою і пристрасністю, з якими звучали її виступи на захист української культури, духовності, рідного слова, ім'я Софії Русової можна зрівняти з Лесею Українкою. Видатний діяч національно-визвольного руху, великий педагог, автор підручників (географії та французької мови), письменник, літературознавець, перекладач, автор багатьох досліджень з пе-

дагогіки, історії, географії, співзасновник педагогічної академії в Україні (17 листопада 1917 р.), співробітник численних журналів («Літературно-науковий вісник», «Світло», «Українська жизнь», «Наша доля», «Пчілка» та ін.) і передусім великий патріот України. Ось далеко не повний перелік штрихів до портрета Софії Русової.

Народилася Софія (дівоче прізвище — Ліндфорс) в селі Олешні на Чернігівщині 18 лютого 1856 року. З дев'яти літ жила в Києві, закінчила гімназію з золотою медаллю. 1871 року разом із сестрою Марією створила перший український дитячий садок.

Згодом Софія Русова писала: «В Києві перший садок організували дві сестри Ліндфорс, і діти почували себе в ньому дуже гарно, весело і вільно». Було тіснувато. І сестри наступного 1872 року взяли більше помешкання з великою залогою напроти театру в будинку Марковських. (Нині це будинок 21 на вулиці Леніна).

Ще дуже молодою Софія широко дбала про «найдорожчий скарб» свого народу — його дітей. Вона вважала, що український дитячий садок має бути проіннятий національним духом нашого народу; що «національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а навпаки — дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюдського поступу; воно через пошану і любов до свого народу виховає в дітях пошану і любов до других народів і тим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями»; що «міцнішою нацією в наші часи виявляє себе та, яка краще від інших вичерпала в своєму вихованні свої глибокі національні скарби й національній психології дала вільний розвиток: Німеччина, Англія, Японія. Національне виховання виробляє у дитини не подвійну хистку моральність, а міцну, цільну особу».

Софія ще вела у Києві позашкільну освіту для дорослих. Стан українського шкільництва тоді був катастрофічний. Колишні середні школи з українською мовою навчання переводилися на духовні семінарії. Нові школи були російські. Вони були чужими для українського народу не тільки мовою, але і програмою, бо в усіх читанках і підручниках говорилось тільки про російський народ, його звичаї, життя, історію. Про свою батьківщину українська дитина в російській школі нічого не довідувалась. Вона виходила зі школи, не маючи підготовки

зі своєї мови і культури, не маючи перспективи. Російській імперії потрібні були глухонімі послухники без роду і племені.

«Як часто серед сміху, жартів, — згадувала Русова про 1871—72 роки, — усіх охоплювала безсила злоба на переслідування (українського слова), на ту непотрібну силу (утисків) адміністрації. Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідомість праця майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже мріяли про літні подорожі в «Європу», мріяли увійти там у зносини з галичанами, з слов'янами».

Софія бере діяльну частку в Київській Громаді. «Того року ми вже цілком увійшли в українське громадянство, — пише вона. — Невелике воно було своєю кількістю, цілком могло вміститися в нашій залі, але які то все видатні люди були в цій, так званій пізніше Старій Громаді, — і на полі науки, і на полі мистецтва».

Освітня діяльність Русова продовжує в українському земляцтві в Петербурзі, допомагає Олександрові Русову в підготовці повного празького видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1876). Згодом була повитухою на хуторі, вчителювала, 1881 року — ув'язнена, після чого була під постійним поліцейним наглядом. Але ніщо не могло стримати її громадської діяльності. Київська Громада, Одеська українська Громада, Харківське товариство грамотності, голова Національного комітету вчителів, прилюдні читання, таємні школи... А з 1909 року — викладач і професор на Вищих Жіночих Курсах А. Жекуліної та у Фребелівському педінституті в Києві.

На Наддніпрянській Україні виходить перший педагогічний журнал «Світло». Головний редактор — Григорій Шерстюк, найближчі співробітники — С. Русова, С. Черкасенко, О. Єфремов, Ю. Сірий. Вони борються за українську школу, організовують українське вчителство, розробляють питання організаційної народної школи, беруться за написання підручників. С. Черкасенко створює буквар «Початок» і читанку для чотирьох класів народної школи, Я. Чепіга — повний курс арифметики, С. Русова — географію, Ю. Сірий — природознавство.

Товариство «Український учитель», до якого входить Русова, бореться за українську школу, пропагує ідеї рідної школи через «Світло». А вони полягали в тому, що форми дошкільної та шкільної освіти повинні бути якнайрізноманітніші. Мета всіх форм — «українськими засобами виховати розумну працювиту дитину, не відірвану од свого рідного народу, а навпаки — пов'язану з ним

пошаною до усього свого, знанням усього того, серед чого вона виростає.

З таких дітей Україна справді мала б рідних синів — щирих, робітників на ниві народній, творців її майбутньої ліпшої долі».

Перша світова війна порушила цей уже налагоджений процес. Але з 1917 року колишні фундатори товариства поновили свою роботу при видавництві «Рідна школа», яке було організовано під редакцією С. Русової, Ю. Сірого, С. Черкасенка і Я. Чепіги, і працювало на автономних засадах при видавництві «Дзвін». Софія Федорівна була членом Української Центральної Ради, за гетьманату в Міністерстві освіти очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти. Вона була активна у дерусифікації шкіл, у влаштуванні курсів українознавства, підготовці українських шкільних підручників і в укладанні плану й програми єдиної діяльної (трудової) школи, яка мала мати національний характер і базуватися на теорії Кершенштайнера (державно-громадське виховання).

У 1920 році Софія Русова переходить на викладацьку роботу. Вона лектор педагогіки Кам'янець-Подільського університету. З 1922 в еміграції. З 1923 р. у Празі, професор педагогіки Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова. Одночасно голова Української Національної Жіночої Ради (до 1938).

Ось лише кілька найважливіших її праць: «Дошкільне виховання», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання», «Єдина діяльна (трудова) школа», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Роль жінки в дошкільному вихованні», «Моральні завдання сучасної школи», «Мої спомини», «Наші визначні жінки» і т. ін. А ще огляд творчості Г. Квітки-Основ'яненка, дослідження творчості Шевченка, Стефаника, Черкасенка, Олеса, Лисенка, статті про дитячу літературу, власні казки.

«Сучасна українська школа не дає дітям освіти, бо суперечить усім вимогам педагогічної науки, всім потребам народного життя, вона калічить розум і душу дитини, одриває дитину від родини й, несвідому, кидає на розпутьтя без усякого виховання, без певної освіти, вона не відповідає національному духовному складові українського народу, й народ зневірився в цій школі й не надає їй такої вартості, яку мусить мати справді народна школа», — так писала Софія Федорівна понад сто років

тому — з болем писала й зі сподіваннями, що настане благословенний час, коли народна школа займе чільне місце у вихованні дітей, яке їй і належить зайняти.

Минуло сто років. І через сто, наче вчора, ті ж проблеми і обпечені болем слова вчительки з Тернополя Романи Гречківської: «Сучасна школа нагадує занедбаний, сплюндрований храм, поганьблену святиню, куди крізь розтрощені шибки ілюзій вривається вітер зневіри, калічить дітей, студить гарячі голови і палкі серця поодиноких диваків — учителів-ентузіастів, вкриває інеєм байдужості душі більшості педагогів зі стажем, що за мізерну плату працювали в школі довгі роки «у світлі постанов, пленумів і реформ».

А Софія Русова жила надією: «Хай на стіні нашої майбутньої рідної школи висить портрет великого апостола правди й науки Тараса Шевченка, на вінках стоять квітки, на стінах рушники з рідним вишиванням, хай сама школа нагадує колишні українські історичні будівлі, хай у вікнах тішать погляд рідні дерева й квіти.

В такій веселій, новій українській школі виростуть дітки на радість і на користь Україні...»

А ще народна просвітителька вважала, що тілки набуті знання і культура допоможуть народові стати справді вільним і досягти кращого майбутнього. Але не всі так думали.

У ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ЗОВСІМ НЕ ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ

У російських революціонерів, радикальних по своєму світовідчуженню, довгі десятиріччя панувала ідея неминучої історичної значимості диктатури пролетаріату. Безсуперечно вважалося, що і в селянській країні, де пролетаріат складає абсолютну меншість, тільки його диктатура здатна повернути колесо історії в потрібний бік і ошасливити народ. Безапеляційна історична праця, якою нібито володіла диктатура пролетаріату, автоматично виправдовувала необмежене застосування насилля по відношенню до її противників. В суспільній революційній свідомості на місце традиційної релігії з її культом вічних істин прийшла політизована ідеологія пріорітету класових інтересів. Вічні заповіді, вони ж загальнолюдські цінності — не убий, не вкради, полюби ближнього, — опинилися в лещатах «іспанського чобота» класового підходу і були поставлені в залежність від соціального походження суб'єктів історичної драми.

Революцію 1917 року здійснили також і неординарні люди, піднесені високими ідеалами справедливості, свободи, мрії про світле майбутнє. Але мало хто з них усвідомлював, що «світле майбутнє» завоювати через насилля неможливо.

Правда, вдатися до насилля більшовиків в неабиякій мірі змусили їхні класові антиподи, які не бажали примиритись із ситуацією, що склалася не на їхню користь. Тому насилля протягом ряду років, яке послідувало після Жовтневої революції, правило бал. Ніхто не хотів замислюватись, що величезні жертви не виправдовують майбутнього «щастя». Тому безпощадність і жорстокість в громадянській війні не випадковість, а закономірність. Співвітчизники в боротьбі між собою особливо непримиримі.

Час — вічно цікава категорія. Він здатний змінювати не тільки нас і наше майбутнє, він змінює і наше ставлення до того, що вже минуло, що вже було. Саме зараз цей момент переоцінки цінностей ми зараз переживаємо. І тому хотілося б спитати: жінки-революціонерки, жінки-комісари, жінки-командири — якими вони здаються тепер нам із нашого сьогодення: героями чи жертвами?

Шкірянки замість кофт

Цю історію розповів Натану Альтману В. Д. Бонч-Бруевич, а він, у свою чергу, переповідав оповідання

М. І. Калініна. Справа була так. Повстання в Орлі. Ллється кров. Вішають комуністів і активістів. Володимир Ілліч вирішив послати на утихомирення повстання Михайла Івановича Калініна, який хоч і не відзначався великим розумом, але мав селянську кмітливість і добре вмів спілкуватися з народом.

Через декілька днів Калінін повертається і, оскільки час був вечірній, відправляється з повідомленням до Леніна додому.

Ленін п'є чай. Запрошує до столу і Калініна.

— Ну-с, батечку, сідайте. Не бажаете чайку? Розповідайте, як же вам за такий короткий час вдалося ліквідувати контрреволюційний заколот?

— Так це ж, Володимире Іллічу, діло просте: ці дурні позакривали всі церкви. Молитися немає де, відправляти похорон — немає де, вінчатися — немає де. Тому-то народець і піднявся.

— Ну і що, ну і що?

— Ну, я приїхав, розібрався, відкрив чотири церкви, і все заспокоїлося.

І тут до розмови втручається Надія Костянтинівна Крупська, дружина і соратниця вождя.

— Ось ваша політична неосвіченість! Ви навіть не в змозі зрозуміти, що дякуючи вашим нерозумним діям, за ці декілька днів революція в Орлі зробила два величезних кроки назад!

— Надійко, принеси нам, будь-ласка, ще чайку, — попросив Ленін і, змовницьки озирнувшись, прошепотів, коли вона вийшла.

— Ніколи не одружуйтесь з революціонерками. Змії. І нас з'їдять! Це я по собі знаю!

Те, чим поділився «вождь всесвітнього пролетаріату», було небезпідставним.

Ті жінки, які були втягнуті у вир революції, громадянської війни, служили не сім'ї, а ідеї. Червона хустка, шкірянка і маузер стають модними атрибутами жіночого вбрання. Моральні традиції, які склалися тисячоліттями, безапеляційно відкидаються рішучими жінками. В п'єсі К. Треньова «Любов Ярова» дружина зраджує чоловіку за ідейними переконаннями. В оповіданні Б. Лавреньова «Сорок перший» Марютка з тих же міркувань вбиває коханого.

Матрос у чорному бушлаті з червоним бантом! Без нього не уявлялася жодна картина чи ілюстрація про буремні події 1917 року. Він уособлював собою роман-

тику революції. Всі ми читали п'єсу Корнійчука «Загибель ескадри», в якій навіть матросів затьмарила комісар Оксана. В одному з посібників для вчителя говориться: «За принциповість і доброзичливість, риси справжнього більшовика Оксана користується великим авторитетом і любов'ю в моряків ескадри. В її особі вітають «всіх революційних жінок» знамениті кочегари Фрегат і Паллада... Зовсім не випадкове таке ставлення до цієї жінки, адже вона представниця народних інтересів, уособлення революційного духу, більшовицької витримки». І далі: «вона, як і весь комітет, не знає виходу із скрутного становища. Їй також, як і іншим, здається неймовірним запропонований Москвою захід — топити бойові кораблі, щоб їх не захопили німці. Але вона вміє підпорядкувати свої емоції й дії партійній дисципліні й готова виконати наказ партії. Революційна витримка, партійна дисципліна й організованість — такі риси характеризують Оксану».

А як насправді розгорталися тоді події? Ленін, Троцький і іже з ними панічно боялися, що Чорноморський флот стане власністю молоді Української держави, а не того, що він потрапить до рук німців. І для цього були підстави.

З вибухом революції в Росії, у березні 1917 року, українці, яких дуже багато служило в Російському імператорському флоті, почали об'єднуватися. Найсприятливіші щодо цього умови склалися на Чорноморському флоті, де відсоток українців у його персональному складі сягав 75. Таке об'єднання вилилося у повстанні українських корабельних рад майже на всіх кораблях ескадри. Їх очолила Рада Української Чорноморської Громади, ядром якої став український гурток «Кобзар», що існував у Севастополі ще з 1905 року. На всіх кораблях почалася культурно-просвітницька праця, особливо з малосвідомими українцями-матросами, а також із зросійщеними офіцерами флоту, які у великому відсотку були давнього українського походження, — зі славних українських козацько-шляхетських родин.

Відбулися аж три — у квітні, травні і червні 1917 року — величезні українські маніфестації в самому Севастополі, що продемонстрували українську силу Чорноморського флоту: Далі почали піднімати українські національні прапори окремі кораблі. І вже у листопаді того ж самого року український прапор майорів майже над половиною кораблів.

Командуючий Чорноморським флотом, надзвичайно

популярний і улюблений всіма чорноморцями, хоробрий, розумний і дуже енергійний адмірал Олександр Колчак (згодом буде оголошений верховним правителем Росії) ставився прихильно до українських справ на флоті. Дружина адмірала, за походженням українка, була обрачена почесним головою Ради Української Чорноморської Громади.

Певна річ, стихійний розвиток українського руху на Чорноморському флоті не подобався росіянам іншої політичної орієнтації, а особливо більшовикам.

І все-таки Чорноморський флот був винятком серед інших російських флотів, а особливо Балтійського. Ця відмінність ще більше посилилася після більшовицького перевороту у жовтні 1917-го. Тими флотами прокотилася страшна хвиля роззброєнь, знущань і масових розстрілів офіцерів і навіть молодших офіцерських чинів. Але чорноморці вистояли.

І ось тоді більшовики посилають на Чорноморський флот цілі відділи агітаторів, уже цілком обільшовичених матросів Балтійського флоту. Вони повели дику агітацію на флоті, підсиливши надзвичайно місцевих більшовиків. І першими наслідками її було роззброєння морських офіцерів. А потім потоплено їх у Корабельній та Стрілецькій бухтах Севастопольського порту понад 100 чоловік. А в них були і матері, і дружини, і діти. І все то були переважно українські сім'ї.

Був реальний прототип образу більшовички Оксани. У листі до учнів і вчителів середньої школи робітничої молоді м. Кривого Рога Корнійчук писав: «Мені розповіли, що вчителька-комуністка була одним з керівників більшовицької організації у Севастополі. Вона загинула від рук білогвардійців. На жаль, ніхто нічого мені більше про неї не міг розповісти. Я створив образ Оксани, щоб хоч в якійсь мірі показати велич душі безстрашних революціонерок-комуністок, які боролися за Радянську владу в найскладніших умовах. І хоч її ім'я справжнє не збереглося у пам'яті тих, хто мені розповідав, вона житиме як Оксана. А не збереглося тому, що у вирі боротьби вчителька і її друзі комітетчики усі загинули». Пізніше, в іншому листі, драматург повідомляв: «В основу образу Оксани я взяв бойову революціонерку-комуністку т. Островську Н.».

Професійна революціонерка Землячка (Залкід Розалія Самойлівна) очолювала політвідділ Південного фронту, займала високий партійний пост у Криму. Одна із головних ініціаторів фізичного винищення офіцерського

і молодшого командного складу врангелівської армії, який повірив обіцянкам більшовицького керівництва про помилування і здався у полон.

Багато крові, особливо української інтелігенції, на совісті у незламної більшовички Євгенії Бош, яка очолювала наркомат внутрішніх справ в Україні.

А збільшовичені українки! Це постаті трагічні, які глибоко і щиро відчували, їхні серця були розпалені часом, вони жертви свого вибору. Прийшовши в революцію з міркувань вищого порядку, із жалю до простого народу, жінка стає немилосердною, «бійцем революції».

1959 року в Москві була видана книга «Жінки в революції». У передмові до неї говорилося: «Першою серед героїнь більшовицького підпілля України ми повинні назвати Сою Соколовську (Олену)».

Безстрашні, віддані, безкомпромісні...

Про Софію Соколовську (Олена Кирилівна — партійний псевдонім) склалися легенди ще за життя. У роки громадянської війни в газетах з'являлися некрологи. Всеукраїнський староста Г. І. Петровський виголосив про неї посмертне слово, уряд Радянської України на своєму засіданні вшанував її пам'ять, а вона — «оживала» і знову серед революційних борців готова була йти на боротьбу за владу Рад.

Джерелом революційних ідей у дитинстві Соні була її сім'я, високоосвічена й інтелігентна. Батьки замолоду брали участь в народовольчому русі. Їхні розповіді про революційну діяльність глибоко западали в дитячу душу.

У Чернігові формувався світогляд Соні. Навчаючись у гімназії, вона вже активний член молодіжного революційного гуртка. Гуртківці — під великим впливом сім'ї відомого українського письменника і громадського діяча, революційного демократа Михайла Михайловича Коцюбинського. Безсмертні твори Тараса Шевченка, Миколи Некрасова, Лесі Українки навіки полонили юну душу. «Маніфест Комуністичної партії» став настільною книгою. Її найближчі друзі — Юрій і Оксана Коцюбинські, Віталій Примаков, Оксана Листопад, Олексій Стецький. Пізніше вони стануть визначними партійними і державними дічима Країни Рад. Дружбу між собою берегти будуть до кінця життя.

1915 року Петербурзький об'єднаний комітет соціал-демократичних фракцій вищих учбових закладів приймає Сою Соколову в члени більшовицької партії. Йшов дів-

чині 20-й рік, але її вважали досвідченим товаришем, зрілим пропагандистом. На одному з підпільних диспутів вона схвилювано доводила:

— Тут нам говорили про «виривання представників царизму» і звинувачували більшовиків у схилинні перед ідейністю або, як висловився доповідач від соціалістично-революціонерів, в «підміні бойової роботи мислелів'ям». І пісня стара, і співається на старий лад. Ми стоїмо на іншій позиції. Знешкодити самодержавство і буржуазію можна тільки зброєю і в переносному, і в прямому розумінні слова. Не так страшна буржуазія, як страшні дрібнобуржуазні партії. Вони — найрішуча частина буржуазії, авангард дрібної буржуазії. Ідеї дрібнобуржуазної ідеології можуть бути знешкоджені тільки ідеями, а в ідею із гвинтівки не стріляють.

Після встановлення Радянської влади у Чернігові в січні 1918 року першим головою більшовицької Чернігівської Ради робітничих депутатів була обрана Софія Іванівна Соколовська. Однак у березні Чернігів окупували німецькі війська. Більшовики перейшли на нелегальне становище.

Рапорт, направлений 5 липня 1918 року міністру внутрішніх справ гетьманського уряду: «Найбільшим впливом і авторитетом у партійному середовищі м. Чернігова користується Софія Іванівна Соколовська, яка є керівником групи більшовиків... Коли під натиском українських і німецьких військ більшовики змушені були очистити Чернігів, то Соколовська продовжує служити центром, навколо якого групується найбільш активний і непримиренний більшовицький елемент, і навіть, не соромлячись, афішує своє становище...»

Німецька охранка, оцінивши її голову в 5000 золотих карбованців, поставила на ноги всіх шпигунів. У критичний період Соколовська уникає арешту. Вона їде на Перший з'їзд Комуністичної партії України. ЦК КП(б)У направляє її на керівну партійну роботу в Київ. Працює секретарем губревкому, а незабаром і секретарем Київського обкому КП(б)У. А йшов тоді Софії 24-й рік. За її безпосередньої участі була створена підпільна газета «Комуніст».

...Кінець серпня. Вечоріє. Квартира інтелігентної сім'ї. Тендітна чарівна дівчина спокійно розмовляє із жандармським ротмістром німецькою мовою. Вона дуже здивована, що в її квартирі робитимуть обшук. Але якщо це необхідно, — то будь ласка. Дівчина з гідністю розкриває шафи, чемодани. І тут же, буквально на очах у

жандармів, ховає печатку губревкому в банку з борошном.

Ротмістр вибачається:

— Я сам не вірив у доцільність обшуку, але служба, мила панночко...

Жандарми залишають квартиру. А наступного дня ротмістр дізнається, як уміло його обдурила «мила панночка», що якраз вона була тим «небезпечним більшовиком», за яким уже два місяці полює австро-німецька жандармерія.

І цього разу Соколовська уникає арешту. Вона серед делегатів від Київської партійної підпільної організації виїхала на II з'їзд КП(б)У, який проходив у Москві.

У президію для Соколовської була передана записка. Я. М. Свердлов просив зайти до нього після засідання. На нараді, де були В. Затонський, Ф. Сергеев (Артем) та інші відомі діячі партії, ухвалюється рішення про те, що І. Смирнов (Ласточкин), О. Соколовська та І. Клименко після роботи з'їзду у свої партійні організації не повертатимуться, а виїдуть для підпільної партійної роботи до Одеси. Обстановка там вкрай важка і складна.

Не раз Соколовська потрапляла, здавалося б, у безвихідь і завжди благополучно виходила із становища. В Одесі двічі заарештована, але двічі втікала від білогвардійської розправи. Це не просто везіння. Соколовська володіла неабияким талантом революціонера-професіонала. «Безстрашною», «загадковою», «невловимою» називали її одеські підпільники.

На вигляд Олені не давали більше 18 років. У ній вражало незвичайне поєднання жіночості, зовнішньої безтурботності з глибокою вдумливістю, радості буття із неймовірним заглибленням у роботу, внутрішньої теплоти із незламним характером.

«Маленька, граціозна, тендітна, — писав Я. А. Яковлев, — завжди із сміхотливими, лукавими зеленувато-карими очима, зовні так несхожа на стійкого революціонера. Але яке мужнє, яке героїчно-самовіддане серце крилося під цією зовнішністю. Завжди на посту, завжди спокійна, в будь-який момент готова взяти на себе найважчу, найнебезпечнішу роботу».

Навесні 1919 року в Одесі лютували білогвардійці і контррозвідки іноземних інтервентів. Кількість контррозвідок позначалася двозначним числом. Всі вони займались терором. Уже загинули керівник комуністичного

підпілля Одеси І. Ф. Смирнов (Ласточкин), Жанна Лябурб, Яків Елін (Жак) та інші бойові товариші.

І ось на початку квітня секретар Одеського підпільного обласного комітету партії Олена Соколовська із групою робітничих депутатів поки ще нелегальної Ради з'являється до командуючого військами Антанти генерала д'Ансельма і пред'являє ультиматум.

— Ваші війська небоездатні. Солдати і матроси не будуть стріляти в одеських робітників, вимагаємо роззброєння «добровольчих» офіцерів. Владу в місті із 3 квітня візьме в свої руки Рада.

Генерал спантеличений словами Соколовської, розгублений, не знає, що відповісти і як вчинити. Нарешті, заціпеніння минає, і д'Ансельм запитує, скільки років Олені. А дізнавшись, що всього 24, із роздратуванням каже:

— Ви ще дуже молоді. Чи розумієте смисл нинішніх подій? Я знаю, що ви розклали половину моєї армії, але я ще маю сили, щоб за півгодини знести всю Одесу.

— Якщо ви знесете Одесу, — заявляє Соколовська, — то революційний пролетаріат Франції потопить вас біля ваших берегів.

Розмова ця проходила о 2-й годині ночі в готелі «Лондонський», де містився штаб д'Ансельма. Поки генералові прийшла в голову думка затримати комуністів-підпільників, вони вже зникли в темряві весняної ночі.

У 20-ті — на початку 30-х років С. Соколовська залишалася на партійній роботі, обіймаючи найвідповідальніші посади. На XVI з'їзді партії була обрана членом ЦКК ВКП(б).

Людина освічена, інтелігентна, вона мала широкі знання в галузі культури. З 1935 року успішно (про це свідчать стрічки тих років) працювала на кіностудії «Мосфільм». А 1938 року вона була репресована і загинула.

Багато жінок показали зразки героїзму безпосередньо на фронтах громадянської війни. Серед них — перша в Червоній Армії жінка-командир бронепоезда Людмила Мокієвська-Зубок.

Зовсім юною включилася вона в революційну боротьбу. Дочка професійного революціонера, вона після закінчення Чернігівської гімназії продовжила навчання в Петрограді, засвоюючи психіатрію і психологію. Але заняття довелося залишити — йшла громадянська війна. З лютого 1918 року Людмила в рядах Червоної Армії. Її послужний список включає місця найбільш жорстоких битв. Йшла у штикові атаки на білогвардійців під Ца-

рициним, брала участь у придушенні заколоту в Ярославлі, захищала Харків.

У листопаді 1918 року Людмила Мокієвська на чолі великого загону прибула в Катеринослав. Губернському продовольчому комісару була невідома втома в прагненні забезпечити пітерських робітників продовольством. Про якусь людяність не було і мови. День і ніч на ногах. Забирали все. Вільного часу ні хвилини. І все таки його вистачало для того, щоб подумати над ідеєю побудови бронепоезда.

Мокієвська йде до робітників Брянського заводу. Справа нова, але панцирний поїзд будувати вирішено. Закінчення його будівництва співпало з прибуттям в Катеринослав надзвичайного комісара України Серго Орджонікідзе. Він знав Людмилу ще по роботі в Петрограді і був цілком впевненим у її відданості революції, умінню все поставити їй на службу. Мокієвська призначається командиром і комісаром бронепоезду.

В даній надзвичайним комісаром характеристики значалося: розумна, вольова, смілива. Щоб було зрозумілішим, наскільки відповідальний пост займала ця двадцятирічна дівчина, процитуємо один із документів того часу: «Командирів броньованих поїздів підпорядкувати інспектору броньованих частин армії на правах начальника дивізії».

Революційну переконаність, військовий талент Мокієвської так розкриває учасник громадянської війни Антонова-Чала: «Ніякі втрати не затримували Мокієвську і її доблесний екіпаж у виконанні бойових завдань. Ми, піхота, дивилися на цих людей, як на лицарів. Вона і сама була дійсним лицарем по благородству, чистоті душі і безмежній мужності у боротьбі за вищі ідеали трудящих. Разом із завзятістю, захопленням у хвилини бою Люда не втрачала ні тверезого розуму, ні ясності думки, ні точності бойового орієнтування».

Звичайно, все це не прийшло само собою. Мокієвська не тільки водила своїх бійців на смертельний бій із своїми співвітчизниками. Вона продовжувала вчитися військовій справі, вела велику виховну роботу в екіпажі.

Останній бій легендарного командира і комісара відбувся під станцією Дебальцеве 9 березня 1919 року. Загинула вона від розриву денікінського снаряду, ведучи в атаку бронепоезд «Влада — Радам». «Якось не віриться, що вона вмерла, — писав В. Антонов-Овсієнко. — Товариш Мокієвська була найнадійнішим, найвідданішим революції борцем».

ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ДО ДУХОВНОСТІ

Якою вийшла людина із громадянської війни? У що вірила? Чого хотіла? Михайло Шолохов у «Піднятій цілині» показує нам, до чого призвів розгул безконтрольного насилля, який відбиток він наклав на особистість людини. Ось як висловлюється про свої ідеали Макар Нагульнов:

— Гад! — з ненавистю процідив, стиснувши кулаки. — Як служиш революції? Жалі-е-ш? Так я... тисячі став зараз дідів, дітлахів, баб... та скажи мені, що треба їх в розпил... Для революції треба... Я їх із кулемету... всіх поріжу!

Створювалася нова бюрократія, набагато страшніша за минулу. Бо була напівосвічена, яка пройшла єдину школу — воюючу армію з її безжально наказними методами, з недовір'ям до всього, що незрозуміле.

Нова влада відмінила «стару мораль». На зміну заповідям: не убий, шануй батька і матір — прийшли інші. «Мораль — це те, що служить руйнуванню старого експлуататорського суспільства і об'єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, який створює суспільство комуністів». Таке визначення не було дуже оригінальним. Дещо пізніше інша людина, в іншій країні скаже приблизно те ж саме: «Я звільняю вас від химери совісті».

На такому моральному фундаменті і вирішено було будувати нове життя. Створювати нову людину. Якою вона повинна була бути? Борцем. Непримиримим. Завжди готовим. Пильним. Будівником. Не було тільки вимоги бути людиною.

«Інтернаціональні» жінки в червоній імперії

Новій тоталітарній системі потрібно було населення вимуштрованих людей, в тому числі і жінок. Але створити комуністичного робота заважала сім'я. Вона по традиції вчила добру, любові, чесності, гідності. Але як основоположники вчення про комунізм ще у дев'ятнадцятому віці передбачили відмирання сім'ї і вітчизни, то і було вирішено з цим буржуазним пережитком покінчити.

Найближча подруга вождя Інесса Арманд політику партії відносно сім'ї визначила так: «Перед робітницею, таким чином, два найближчі завдання: вона повинна стати солдатом революції, готовою віддати всі сили для торжества комунізму; по-друге, вона повинна, будуючи нові

Але на практиці було не все так просто, як в теорії. Розпалася російська імперія, руйнувалася культура, знищені мільйони. А сім'я трималася. Справа в тому, що її цементує людське почуття. Любов стала перешкодою на шляху партійної номенклатури.

В Україні, з її тисячолітніми моральними традиціями, проповідь вільної любові не допомагала. Сім'я не розпадалася. Люди не бажали перетворюватися у череду.

Дим-димок од машин,
Мов дівочі літа.

114

Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та.

Згадає М. Меженков із міста Уральська: «З весни 1942 року я став членом тракторної бригади Паші Ангеліної, евакуйованої з України в Казахстан. Не знаю, як було в Україні, а тут, я можу підтвердити: бригада була не жіночо-молодіжна, як про це сурмили на всю країну. В ній були три сестри-трактористки: Паша, Валя і Марксина, а також три трактористи: Юрій, Антоша, а ім'я третього вже забув. Причіплювачами працювали я, ще один юнак призовного віку і жінка, евакуйована з Білорусії. Особливо треба сказати про помічника бригадира. Це був тракторист високого класу. Тому не дивно, що він успішно забезпечував безперебійну роботу техніки в бригаді. Добрим спеціалістом був і інший тракторист — змінник Валі. А бригадир Паша Ангеліна як адміністратор і «комісар» організовувала побут, провадила збори, діставала запчастини, пальне і т. д. і т. п. Паша була депутатом Верховної Ради СРСР і вміло користувалася цим становищем перед місцевим начальством. Для неї скрізь двері були відкритими. Але що дивно, в колгоспі ім. Будьонного місцеві жінки і дівчата-трактористки, комбайнери успішно справлялися зі своєю роботою без всяких дублерів і помічників-чоловіків, але вони героями не стали».

Я ж тебе, вірная, аж до хатиноньки
Сам на руках однесу.

115

дова жінка — Марія Матвіївна. Весь Ніжин знав її гострий розум і бурхливу, веселу й водночас круту вдачу. Ще б пак — адже ми за тодішнім суспільним поділом належали до козаків. І не тільки на папері. Колись були на Січі Запорізькій такі славні козаки — Фурси. Один з них навіть ходив у осавулах. Числились в реєстрі Січі Москаленки та Лазаренки. Все то — мої діди та прадіди. Як істинні лицарі, вони показували свою хоробрість та силу на полі бою і в походах, а от удома всю владу віддавали жінкам. Скільки пам'ятаю і наскільки знаю з переказів, у нашому роду панував матриархат. Коли щось запитували в мого батька, він казав: «Спитайте матері. Як вона скаже, так і буде!»

Партійне і державне керівництво проявило дивовижну принциповість і вірність марксистсько-ленінським ідеям. На порядку денному продовжувало стояти питання найстародавнішого інституту — сім'ї і гідності людини в ній. Тоталітарному режиму потрібні були люди, готові на все. Вони не повинні були мати якісь індивідуальні (наприклад, національні) якості характеру. А сім'я, і жінка в ній, вчили іншому. Окрім цього, сім'я була місцем, де людина могла захватитися від всевидящего зору держави, висловити свої істинні погляди, одержати підтримку. Знищи її — і вона залишиться голою перед «волею класу». І тоді більшовики пішли на крайній крок — на штучний голодомор. У 1933 р. вимирали цілі села, і живі не встигали ховати мертвих. На шістнадцятому році революції, при владі, яка називала себе народною, на родючій землі, без війни, моровиці чи стихійного лиха помирали хлібороби. То був геноцид щодо українського селянства — акція, за жорстокістю й розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства.

Посеред тої долини печалі, того вселенського лиха стояла Жінка. Самою долею їй покладено було на віку бути щасливою, засівати свою ниву і колисати своїх дітей, зазнавати втоми і втоми, продовжувати хліборобський рід і берегти правічні заповіді. Тому не її провина, що цей жорстокий світ, породжений більшовицькою системою, розпорядився інакше.

Розповідає К. Бондар із Вінницької області.

«У мене була сусідка — Мороз Євгенія, жила поряд. Вона на костурах ходила. Сусідка як сусідка, звичайна, і хлопчик у неї був маленький, і сестра була, жила в іншій хаті.

Заходжу я до сусідки одного разу, а хлопчик її, йому вже років зо два було, їсть кусень м'яса, білого такого.

Вона це м'ясо швиденько загорнула, кинула на піч і говорить — це я у Верховенці гаряченького купила. Мені і в голову не прийшло — хіба здогадаєшся про таке? Вона різала дітей, сама їла і на базарі продавала.

Одного разу заманила вона до себе Марусю. Йди сюди, говорить, донечко, я тобі косички змию, я тебе пригощу. Йди, йди... Відрізала їй голову, почала вже їсти цю дівчинку Марусю, а дід порався в городі, все це чув і бачить, не виходить Маруся. Нема й нема. Покликав людей, голову, пішли до Євгенії, а там лише кісточки та м'ясо, та стрічки кольорові на волоссі. Зібрали все в коробочку. Євгенію і її сестру, яка допомагала їй, теж людоїдкою була, відвезли до сільради. Там Катерина, мати тої дівчинки загубленої, пухла. Ледве прийшла. Та давай цю Євгенію палицею, тільки сил немає, щоб вдари-ти. А у сестри людоїдки теж недавно дитини не стало. Так потягли її на кладовище, могилку розрили, щоб пере-свідчитися, чи не з'їла вона й свою дитину. О господи, боже ти мій... Відвезли їх в район і там закопали, говорять, живими закопали, ще земля ворухилася, кричали вони, звали, а хлопчика, їхнього, дворічного, з ними закопали. Говорять, якщо м'ясо пробував... Ох, стара я, лежу, згадую, нібито вчора було. З 1910 року народження я. А здається, років триста прожила, така мука була. Увесь білий світ — мука тяжка...».

Паралельно йшло винищення носіїв національної культури — інтелігентів. Бурхливі процеси відродження і розвитку української культури, що розпочалися у 20-ті роки, трагічно закінчилися у наступному десятилітті. Під гаслом «боротьби з націоналізмом» було знищено і заборонено у табори значну частину української інтелігенції, викорчовані цілі пласти української культури. Централізація й уніфікація усіх сторін життя суспільства призвели до русифікації культурних процесів в Україні. При цьому зберігалась показна турбота про національну культуру українців. Але все ж сталінізм не зміг остаточно зламати інтелігенцію. Серед них були ті, і жінки в тому числі, які залишилися самі собою, для котрих суд власної совісті був найвищим. Жінка, як дерево, хилилася, але не ламалась моральна сила і талант. Вона допомагала забувати про труднощі, принизливу залежність. Вона через несприятливі, а то і жахливі умови зуміла нам передати у спадок духовне світло.

Перша народна

У 1893 році в український театр, що виступав в Одесі, прийшов уже прославлений на той час композитор П. І. Чайковський з величезним букетом квітів. На стрічці, яка його обвивала, було зроблено напис: «М. К. Заньковецький — безсмертний від смертного».

Інша велика людина — корифей російської і світової літератури Л. М. Толстой, як реліквію, зберігав хустинку Марії Костянтинівни Заньковецької, яку артистка подарувала йому після спектаклю «Наймичка», поставленого за п'єсою І. К. Карпенка-Карого. Ця хустинка і тепер зберігається в московському музеї письменника.

Справити сильне враження на Толстого, що вмів бачити справжню суть речей і явищ, було нелегко. Найбільше в житті Лев Миколайович цінував правду, якою б вона не була гіркою і тяжкою. Саме ця правда вразила його в грі артистки.

Тернистим і нелегким був шлях Марії Заньковецької на сцену. Дуже вразлива від природи, наділена глибоким даром співпереживання, вона постійно шукала можливість висловити думки і почуття, які сповнювали її. Маючи красиве, звучне меццо-сопрано, майбутня актриса з юних років виступала в любительських спектаклях і концертах. Спочатку у себе на батьківщині — в Чернігові і Ніжині, а пізніше в Бандерах і Свеаборгу, куди виїжджала з чоловіком — артилерійським офіцером.

Чоловік не схвалював захоплення своєї дружини, вважав театр заняттям недостойним. Хтозна як склалася б сценічна доля вхожої до царських салонів велико-світської дами, потомственої дворянки, коли б не одержала вона листа від М. К. Садовського, котрий запропонував їй від імені М. Л. Кропивницького влитися до першої української драматичної групи. І вона кидає розпущене дворянське життя, залишає чоловіка і, переслідуювана церквою та проклята батьком за розірваний шлюб, іде на поневіряння мандрівної актриси.

«Я кохалася в мистецтві, любов до сцени стала моїм життям. Я не могла більше боротись зі своїм коханням. І, порвавши зо всіма своїми, поступила на сцену», — зізнавалася артистка вже пізніше.

Геніально обдарована сценічно, вокально й пластично, вся мовби зіткана з найтонших нервових волокон, чутливих до ледь уловлюваних порухів жіночої душі, незбагненої мінливості її психологічного стану, а головне — до соціальної несправедливості, Марія Заньковець-

ка сорок років владарювала на кону, сіючи захват, хвилюючи уми. Усе працювало в неї на образ: міміка блідавого нервового, напрочуд рухливого обличчя, що тонко передавало найскладніші гами душевних мук і переживань, сплески відчаю й радощів її героїнь, погляд очей — то жагучо променистих, спопеляючих, то благальних, задумливих, то широко розкритих від страху й подиву, то звужених від зневаги й осуду, то переповнених слізьми від розпачу й розпуки, голос — несильний, грудний, ласкавий, тембрально багатий, емоційно збудливий, підвладний волі артистки, від зойку якого публіка крижаніла, від ніжності якого хмеліла, від щасливого окрику якого — раділа, промовисті жести рук, психологічно виправдана і по-народному проста й невимушена пластика тіла — усе це в неї було незбагненим одкровенням, загадковою таїною творення.

Марія Костянтинівна створила на сцені цілу плеяду хвилюючих образів українських жінок, показуючи тяжкі страждання бідних і знедолених. Одночасно підкреслювала їх духовну красу, життєстійкість і оптимізм, прагнення до розкріпачення, знань, щастя. Героїні Заньковецької не тільки сумують над своєю тяжкою долею, а й протестують, гнівно викривають соціальну несправедливість. Відзначаючи це, видатний російський художник І. Ю. Рєпін говорив: «Коли б можна було кинути все, щоб відобразити на полотнах сценічні образи М. К. Заньковецької, вийшла б найдорогоцінніша галерея, присвячена жінці з народу, яка закута в кайдани громадського і сімейного рабства і вимагає права на вільне духовне життя, на людську радість».

Вершинами вершин були в неї Харитина й Софія в п'єсах «Наймичка», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, створені в співдружбі з найулюбленішим режисером Марком Лукичем Кропивницьким, Олена, Оксана й Зінька в його ж драмах «Глитай, або ж Павук», Наталя в «Лимерівні» Панаса Мирного, Катря, Аза в «Не судись», «Циганка Аза» М. Старицького. Глядачам і критикам здавалося, що долі всіх покривджених, поганьблених, понівечених і кинутих на поталу світові українських дівчат і жінок вона акумулювала в собі й продемонструвала їх перед усією громадою.

Але не тільки в ролях трагедійних, гостродраматичних сягала велика артистка вершин майстерності. З піднесенням і святістю грала вона поетично-романтичну Галю в Шевченковому «Назарі Стодолі». Життєрадісність іскрився її таланти у п'єсах комедійного амплуа. Як-

равими в неї були Цвіркунка (оперета «Чорноморці» М. Старицького з музикою М. Лисенка), Проня «За двома зайцями» М. Старицького, Хвеська («Кум-мірошник» В. Дмитренка), Пріська в «По ревізії» М. Кропивницького.... Героїкою народних історичних дум і пісень дихали в неї образи Тетяни в «Бондарівні» І. Карпенка-Карого, Марусі в «Марусі Богуславці», Марусі в «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького...

Багато і російських, і західноєвропейських артисток, знаменитостей того часу, грали на сцені селянок свого народу. Але, як наголошують театрознавці, жодна з них не підняла їх на такий п'єдестал величчя, як своїх українських Марія Заньковецька. Таїну всепроникнення в жіночу душу слід шукати не тільки в блискучому природному артистичному й співочому обдарованні Марії Заньковецької, а й в її високому інтелекті, жадобі до знань і пошуку (вона прекрасно зналася на світовій літературі, бачила все далеко й глибоко, тому, будучи палкою патріоткою, ніколи не опускалася до хуторянських поглядів, бо вміла вичерпно оцінити своє і чуже), у винятковій народності її таланту, а передусім — у нерозривному зв'язку з народом.

Велика заслуга Заньковецької, як і інших корифеїв нашого театру, і в тому, що вона винесла українське театральне мистецтво за національні рамки, на всеросійську сцену. Згадуючи про паломництво петербурзької публіки на «Наймичку» І. Карпенка-Карого, Микола Садовський зазначав: «Щось невимовно дивне, неописане трапилось. Це був триумф українського слова... М. К. Заньковецька, цей велетень і талант, розгорнула перед публікою такі дивні риси простоти й мистецтва, в яких ця столична публіка, звикла до штучного і через те блискучого виконання імператорських артистів, потонула в тій божественній художній простоті гри артистки».

На вистави за участю Заньковецької у Петербурзі і інших російських містах люди йшли, як у храм мистецтва. Навіть ворожий українській культурі театрал О. Суворін писав про українську актрису: «Ніколи нічого подібного я не бачив на сцені. Цього не можна описати... Іншої такої артистки я ніколи не бачив».

Не раз і не два від імені царя всія Русі Марію Костянтинівну запрошували перейти на імператорську сцену. Та, щоб не дратувати «люб'язних» до неї царських вельмож, артистка-патріотка то віджартовувалася, то м'яко ухилялася від прямої відповіді, а на крутих поворотах розмови — делікатно відмовляла. В автобіографії,

датованій 27 січня 1921 року, читаємо: «На всі намагання залишити мене на імператорській сцені, на запросини, примусові навіть пп. Суворіна — до свого театру, Корша — до свого і ще багатьох других, не дивлячись на всі корисні запропонування і надзвичайні ставки, яких до того часу ніхто майже не одержував, незважаючи на положення високостоящого в той час російського театру, незважаючи на все це, — я залишилась на своїй милій, хоч і тоді зовсім бідній і репертуаром, і положенням, і ставленням до неї з боку уряду, українській сцені, на якій працюю і до цього часу».

Марія Заньковецька, як і її побратими-однодумці, знала, що працює не тільки на сучасність, а й для прийдешності рідного народу. В ім'я цієї будучності 1912 року разом з Панасом Саксаганським актриса клопочеться про заснування Українського Художнього театру, який творчим засадами, принципами, орієнтаціями був би близький до МХАТу: «Наше завдання — показати українській публіці на її рідній мові в художньому виконанні зразкові твори української, російської і світової драматичної літератури і заснувати для неї гарну ідейну трупку». Але в тодішніх умовах здійснити цей задум Марії Костянтинівні не вдалося.

Після 1917-го року Заньковецька брала активну участь у будівництві українського театру, очолила народний театр у Ніжині, разом з П. К. Саксаганським організувала народний театр у Києві, на базі якого в 1922 році було створено театр імені Заньковецької (нині Львівський академічний український драматичний театр, який продовжує носити її ім'я).

Останні роки життя Марія Заньковецька багато хворіла і не могла виступати в театрі. Майже безвиїздно вона жила в Києві, у тихому затишному будиночку, де тепер розташований її музей. Актрису часто відвідували численні шанувальники її таланту — студенти, діячі літератури і мистецтва, вчені, робітники, селяни. Не раз в її квартирі звучав голос майбутньої зірки оперної сцени Івана Семеновича Козловського. Молодий співак часто бував в гостях у великої актриси і годинами співав спеціально для неї.

Видатні заслуги Заньковецької в розвитку театрального мистецтва дістали високу урядову оцінку. В 1922 році у зв'язку з 40-річчям сценічної діяльності першою в Україні вона була удостоєна звання народної артистки республіки. Здавалося б, що й казати: по-царськи та

влада нагородила артистку — почесним званням увінчала, театру дала її ім'я, музей створила.

В Київському музеї славетної артистки є один знімок: Марія Костянтинівна зображена на схилі літ — сива, у картатій кофтині, а в очах, великих, на пів-обличчя, стільки страждання, горя, суму, що й не вимовити! Один спостережливий автор писав: «...Вона здається реальним втіленням ідеї страждання. Здається, останнє обібрало її жертвою своєю, обібрало її вразливу, ніжну організацію психічну для того, щоб показати всю силу, яку воно поки що має ще в нашому житті, обібрало ніжну, як мімоза, душу артистки, щоб понівечити її і в сценічній інтерпретації на очі кожному виявити всю глибину того руйнуючого впливу, який воно має на людей». І далі: «Вона — артистичний символ цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації...»

То чому ж так страждала й мучилася Марія Костянтинівна, у соціалістичному «раю» живучи? Бо була безнадійно хворою на сухоти, майже сліпою, немічною? Мабуть, не лише через це. Не могла вона не страждати від того, що коїлося в улюбленій Україні наприкінці двадцятих — початку тридцятих років. Страшна машина тоталітарного ладу не щадила ні живих, ні мертвих.

Одна з великої родини

Поруч з іменами Лесі Українки, Олени Пчілки, Ольги Кобилянської стоїть й ім'я однієї з українських письменниць — Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської, творчість котрої була багатогранною, оригінальною і глибоко національною.

Народилася Людмила Старицька 29 серпня 1868 року в Києві в сім'ї відомого письменника, драматурга і громадського діяча Михайла Петровича Старицького та Софії Віталіївни Лисенко — рідної сестри композитора Миколи Лисенка.

Знаменно, що не лише музики, а й рідного слова навчав Люду великий композитор Микола Лисенко. Знаменно й те, що в умовах суцільної русифікації Лисенки, Старицькі, Косачі навчали своїх дітей рідної мови вдома. Тому з повним правом Людмила Михайлівна могла сказати: «Наше покоління — виключне покоління: ми були першими українськими дітьми. Не тільки дітьми, що виростають в селі, в рідній сфері стихійними українцями, — ми були дітьми городянськими, яких батьки вихо-

вували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями з сповитку».

Ще в дитинстві розпочалися її вправи в красному письменстві — складала вірші і казочки для молодшої сестри. В п'ятнадцять років Людмила вже складала для домашнього театру містерії віршем, музику до яких писав Лисенко, а в рукописному журналі гімазисток вмістила нарис «За Україну». Людмила Старицька розповідала, що в їхній родині «панував особливий літературний дух. Тому, хто мав хоч іскру таланту, не писати тут було цілком неможливо».

Навчалася вона в одній з кращих київських гімназій Віри Ващенко-Захарченко, закінчила 1886 року разом з родичкою, потім письменницею Валерією О'Коннор-Вілінською. У спілці з нею писала численні твори.

Родина дівчини була тим осередком українського духу на Наддніпрянщині, де підтримувався вогонь боротьби за культуру. Валерія О'Коннор своїми споминами доповнює цей факт: «У Старицьких завжди було повно людей: гостей і всяких спільників їхнього громадського життя. Кого тільки не було в них!.. Тут стрічалися всякі інтереси: мистецькі, наукові, політичні, але щодалі, то все виразніше забарвлені українською національною за красою».

Бували тут діячі Громади — Русов, Рильський, Чубинський, Драгоманов. Разом з М. Лисенком Людмила постійно була на репетиціях та гастрольях його хору, П. Г. Житецький допомагав штудіювати давню українську літературу, про минуле України розповідав В. Б. Антонович. Театр для Людмили тоді був однією із найсолодших мрій, тому особливо раділа вона, коли у них бували М. Кропивницький, М. Садовський, І. Карпенко-Карий та Марія Заньковецька.

Ось у такій атмосфері зростала Людмила Старицька. Хоча й рано почала вона писати, проте перші друковані твори, зокрема, поезія «Панахида», присвячена пам'яті Т. Шевченка, вийшла щойно 1887 року в альманасі «Перший вінок» у Львові. В ньому вперше опублікувала свої вірші і Леся Українка.

Познайомившись в раннім дитинстві, поетеси стали близькими подругами на все життя. Єднали їх палкі вболівання за долю рідного народу, його минуле й майбутнє, роздуми над сьогоденням. Поезія Людмили Старицької привернула до себе увагу критики, передусім Івана Франка. На його думку, вони визначалися «силою слова, гарячим настроєм і гарною формою», а ліричну драму

«Сафо» Франко вважав однією «з перлин нашої літератури». Про оповідання молодого письменника «Мрії» Пантелеймон Куліш у листі до Михайла Старицького висловився так: «Читали ми з великою вподобою в «Зорі» твір Вашої доні, під назвою «Мрії». Довівши до такого діток, не подоба Вам ні про що інше журитись». Важливо, що молодого письменника привітав маститий класик з далекої вже навіть на той час доби.

Людмила Старицька друкувала оповідання й статті російською мовою в «Русском богатстве», «Русской мысли», «Киевской старине». У цих виданнях вона знайомила російського читача з творчістю Лесі Українки, Кримського, Стешенка.

Людмила була ученицею театру корифеїв, театру самого Старицького, була серед організаторів, учасників і натхненників театрального аматорства на Наддніпрянщині. Разом зі старшою сестрою Марією, молодшою Оксаною та її чоловіком І. Стешенком вона організовує аматорські гуртки, пише для них водевілі, комедійні сценки, а згодом і серйозні речі, такі як драми «Сафо», «Апій Клавдій» та інші.

Як відомо, Старицька-Черняхівська — визначний театрознавець. Їй належить чи не перший нарис з історії нового українського театру «Двадцять п'ять років українського театру».

Коли на сцені вперше з'явився «Камінний господар» Лесі Українки, письменниця привітала його статтею «Історичний момент», де пояснила свій захват такими висловлюваннями: «18 січня 1914 року український театр вступив в нову фазу свого існування... Відбувалась велика подія: український театр, лишаючись суто українським, набирав силу загальнолюдської вартості».

Разом з батьком Людмила Михайлівна створила трилогію «Богдан Хмельницький», великі історичні полотна «Останні шуліки», «Червоний диявол»; такі широко відомі речі, як «Розбійник Кармалюк», «Останні орли», і мало відомі — «Молодість Мазепи», «Руїна». Свідченням цієї співпраці є рукописи, видання, підписані двома іменами, а також заповіт Михайла Старицького, де сказано: «Оскільки всі історичні романи російською мовою писав я у спілці з дочкою моєю Людмилою, половина цієї літературної власності незаперечно належить їй...»

Перша чверть ХХ століття була часом найвищого творчого піднесення літераторки. Крім згаданих творів у ці роки вона пише проблемно-сімейну драму «Крила», п'єсу «Останній сніп», драму «Милість Божа», створює

драму на п'ять дій «Іван Мазепа», п'єси «Декабристи», «Червоний півень», «Тихий вечір», — про Шевченка та його товаришів Куліша, Костомарова, Білозерського. Поема «Діамантовий перстень» написана в кращих традиціях історико-пригодницького жанру, йдеться про польське повстання 1830—31 років. П'єси письменниці ідуть на сценах багатьох театрів, їх беруть в репертуар як українські, так і російські трупи.

П'єса «Гетьман Дорошенко» з великим успіхом йшла на дореволюційній сцені. Крім головної дійової особи Петра Дорошенка, тут фігурують козацька старшина, прості козаки, посполитий люд. Географія драми широка, показано великий рух народних мас, переселення зі сплюндрованого найманцями різних мастей Правобережжя на лівий берег Дніпра. Петро Дорошенко — постать трагічна. Розумний, але запальний і часом необачний, він намагається об'єднати розірвану Андрусівським перемир'ям Україну. Та марно: його заходи в спілці з турками зазнають краху, він зрікається гетьманства.

Людмила Старицька-Черняхівська була, ясна річ, близька до театру корифеїв. Тут ішли її п'єси, і наші корифеї в них грали. Скажімо, в ролі Андрія Нещадими (п'єса «Останній сніп») глядачі вітали Миколу Садовського. З письменницею співробітничали Лесь Курбас, З. Мар'яненко, Г. Юра.

На її лібретто Микола Лисенко написав дві опери («Ноктюрн» і «Сафо»). Йому належить також музика до драми «Гетьман Дорошенко», зокрема популярний свого часу марш гетьмана Дорошенка. А Кирило Стеценко написав музику до п'єси «Милість Божа».

Величезної ваги набули спогади Людмили Михайлівни. Їх письменниця свідомо адресувала в майбутнє. У фрагменті «Перша хвилина» вона говорить: «Коли сонце життя схиляється на захід, — тіні минулого витягуються довше. Те, що я тут пишу, пишу вже не для себе, — для тих, кому, як писалося в наших старих актах, «про се відати належить, або хто колись на те питає, гляне...» Писання її містять силу — силенну точних вказівок і відтворюють саму атмосферу минулих часів.

Численні праці письменниці розпочинають собою літературу про Коцюбинського, Лесю Українку, Ганну Барвінок, Миколу Садовського. Вона систематично рецензувала прикметніші видання з красного письменства. Серед них твори Б. Грінченка, С. Черкасенка, Л. Яновської, Олени Пчілки, І. Франка, Миколи Вороного, Ореста Левицького. Одна з перших привітала вона талант Макси-

ма Рильського, прорецензувавши його першу збірку «На білих островах».

Поряд із літературною роботою Старицька вела велику й активну громадсько-політичну діяльність. Вона була незмінним організатором і учасником Літературно-артистичного товариства, Українського Клубу та Наукового товариства в Києві, «Просвіти», київської Громади.

Під час першої світової війни Людмила Михайлівна працює сестрою милосердя у військовому шпиталі, організовує дитячі притулки для сиріт. У період громадянської, намагаючись налагодити театральну справу, вона засновує нові театри. Згодом працює в «Дніпросоюзі» — кооперативній спілці споживчих товариств — установі, котра дбала й про культурне життя народу. Але в нове радянське життя письменниця не втягується. Її діяльність головним чином зводиться до того, що вона опрацьовує й перемагає старі мотиви. Написала бурлеск-ну п'єсу «За двома зайцями», дія якої відбувається уже в час непу. Цей спектакль ішов у «Березолі». Написала сценарій про руйнування Січі.

Але зловісна тінь «вождя всіх часів і народів» уже впала на народи... Починаються політичні процеси — розправи. По Україні 1929—30 років прошумів так званий «процес Спілки визволення України». Він був сфабрикований із метою знекровлення української інтелігенції. До слідства притягалися Людмила Старицька і її чоловік професор Черняхівський. Вони просиділи в харківській в'язниці на Холодній горі мало не півроку, чекаючи суду й вироку. В червні 1930-го їх, безвинних, випустили, засудивши «умовно».

Але, як і багато інших українських письменників, Людмила Старицька-Черняхівська повною мірою зазнала утисків ще царської охорони. Дореволюційна періодика рясніє повідомленнями про заборону вистав за її п'єсами. А в Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді зберігаються справи про заборону її творів «Дві казочки», «Три бажання», «Ледащо». Близько 200 примірників однієї з її книжок у вересні 1919 року конфіскувала й знищила денікінська комісія в числі 40543 томів «антидержавної літератури». Забороняли її твори в панській Польщі, а в жовтні 1941 року вже гестапо зняло з генеральної проби її «Гетьмана Дорошенка» й закрило театр, що надумав його ставити.

На початку тридцять восьмого заарештовано єдину доньку Старицької Вероніку Черняхівську, цікаву поетесу, перекладачку з англійської, французької, іспанської,

німецької мов. Яку ж вину інкримінували молодій жінці в НКВС? Створення контрреволюційної організації — не менше. Бо, побувавши разом із батьком, професором медицини, в закордонному відрядженні за десять років до арешту, вона там вийшла заміж за німецького підданого, з яким потім розлучилася, не проживши року, і повернулася до Радянського Союзу. Але то був тяжкий гріх, як на той час...

Даремно пішли численні заяви і прохання до всіх керівників країни, у тому числі й до Берії та Сталіна. Нічого не дали поїздки на розшуки Вероніки в Томськ та Маріїнські табори. ГУЛАГ поглинув свою жертву. Донька пропала без сліду. Єдине, що вдалося з'ясувати напевно: від катування та знущань вона збожеволіла.

З туги вмирає чоловік. Людмила Михайлівна сама ледь жива від горя, продовжує клопотання. Це не ходить для неї безслідно. У заграбованих кабінетах їй пригадують і «процес Спілки визволення України», і дошукування правди в справі доньки, і незалежність чеського літератора, яка не вихваляла «вождя всіх часів і народів» в своїх творах.

20 липня 1941 року, коли вже почалася війна, лилася кров і точилися жорстокі бої, коли знекровлені частини Червоної Армії відступали і потрапляли в оточення і полон, а під Києвом стояли німецькі дивізії, 73-річну письменницю знову арештовують. Разом із сестрою Оксаною Стещенко, академіком-сходознавцем Агатангелом Кримським та ще кількома київськими інтелігентами вивозять у Харків. Звідти етапом пішки гонять у Валуйки. Там, вкинувши в товарняк «телятник», арештантів повезли за Волгу.

Ніхто й ніколи не довідається, якою мученицькою видалася та подорож для закайданого суцвіття української інтелігенції під німецькими бомбами, осінніми хвищами в промерзлому телячому вагоні без води і крихти їжі. Десь на казахській землі сконала Людмила Михайлівна, і її задубіле тіло чекісти викинули на безіменному степовому полустанку.

«Людолови» проти людоловів

Відома українська письменниця, авторка історичних романів «Людолови», «В степу безкраїм за Уралом», Зінаїда Павлівна Тулуб народилася 29 листопада 1890 року в Києві у досить відомій на той час інтелігентній родині. Закінчивши Київську жіночу гімназію, Зінаїда стала слухачкою слов'яно-російського відділення істо-

рико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів. За ґрунтовне дослідження «Погляди М. В. Гоголя на проблеми мистецтва в світлі західноєвропейських та російських філософських теорій першої половини 19-го століття» З. Тулуб отримала ступінь кандидата філологічних наук і була залишена при Київському університеті для підготовки до професури. Окрім наукової роботи, вона пише вірші, які публікуються. Друкує поеми: «Саломей» (1914), «Пифагорейцы» (1917), віршовану п'єсу «Илья Муромец» (1919—1920).

Однак поетична стихія не захопила художницю. Вона переходить до прози. Її неабиякі здібності аналітичного письма проявилися в повістях «На перепутьє» (1916) та «В порту» (1917—1918). Важливу роль в зростанні творчої майстерності Зінаїди Тулуб зіграла згодом перекладацька праця, написання сценаріїв для ВУФКу: «Гайдамаки», «Сагайдачний» та інші. Поряд з перекладами французьких авторів, вона перекладає на російську мову прозу Я. Качури, Г. Епіка, І. Сенченка, В. Кузьмича, Г. Косинки, Ю. Яновського. Звертання до образу Сагайдачного — славетного гетьмана запорозького козацтва, було одним із поштовхів до створення майбутнього роману «Людолови».

Українська історія для Зінаїди Тулуб була чітко прописана в родовій генетичній пам'яті. Дід — кириломефодіївський братчик; ще древніший предок — із тих запорожців — гайдамаків, чийм завзяттям творилася Коліївщина... Незважаючи на те, що письменниця виховувалася в російськомовному середовищі і свої перші твори писала мовою тільки російською, оволодівши українською лиш на початку 30-х років, запорозькі корені все ж міцно тримали її. Цей своєрідний «феномен», несподіваний певною мірою і для самої художниці, проявиться згодом у тому, що перший значний твір в її творчій біографії (один з найвизначніших в історії української романтики по жовтневої доби) — роман «Людолови» — буде присвячено саме подіям Запорозької Січі. Зінаїда Тулуб розповідала так: «Ідучи до Харкова, я взяла з собою переклад з французької оповідання «Мері з Корка», із життя ірландських партизанів у їхній боротьбі за національну незалежність. Хотіла хоча б як перекладачка випробувати свої сили в українській мові. Зайшла на Пушкінську вулицю в редакцію грубого журналу-щомісячника, заголовок якого не пам'ятаю, де редактором були Павло Григорович Тичина та Іван Кулик. Оповідання обом сподобалося і було незабаром надруковане.

Це був мій український дебют. Але цей незначний факт привів до несподіваних і значних наслідків. Якось в редакції нікого не було, окрім Тичини. Я розговорила-ся з ним і раптом несподівано для себе відкрила йому свою таємну рану — тугу за творчістю. Тичина, людина дуже тонка і чуйна, відразу зрозумів мене й почав радити взятися за український роман. Довелося пояснювати, що для мене все це нездійсненно, бо мені й самій треба харчуватися й утримувати маму й брата. Тичина розповів мені, що багато українських письменників теж народ небагатий і в допомогу їм існують так звані контракції, за якою авторові протягом року виплачують щомісячно певну суму, яка дає йому можливість спокійно працювати, а після здачі рукопису ця сума відраховується від належного йому гонорару. Я висловила сумнів, чи дадуть мені таку контракцію, бо й письменники старшого покоління, котрі знають мене з кращих журналів Москви і Петербурга, не при ділі, а молодь, яка сидить у видавничому апараті, ще не вміла читати, коли я друкувалася. Тичина подумав й сказав, що моя продукція піде до друку, і просив зайти днів через два за відповіддю, він прозондує ґрунт, чи можлива така контракція.

Днів через два він направив мене у «Держлітвидав». Котрий був тоді в Харкові, на Сергіївській площі. Я переговорила з Пилипенком та іншими, дала заявку на роман з життя металургійного заводу та роман історичного минулого з життя України і Криму на початку 17 століття. Перша заявка-анотація сподобалася, і угоду було укладено. Це було приблизно взимку 1928—1929 року. Я почала отримувати щомісячно чи то сто п'ятдесять, чи то сто двадцять карбованців й взялася до роботи. І сталося так, що історія мене захопила, а сучасна тема відійшла в сторону. А історія, це як ліс: більше заглиблюєшся в неї — більше знаходиш матеріалів, а оскільки я свідомо обходила загальновідомі матеріали і шукала нового, свіжого, ніким не використаного, то через роки півтора перший том «Людоловів» був готовий.

Важко переоцінити ті великі зусилля по виявленню, систематизації, дослідженню зібраних матеріалів, котрі лягли в основу цього твору, блискучу мову, стрімкість, філософічну заглибленість сюжету, панорамність відтворення соціальних процесів в Україні в першій половині XVII століття.

Цим романом вона повернула українському читачеві забуті сторінки трагічної і водночас героїчної історії України. Тієї історії, на яку український народ уже не

В. Жінки...

мав права. Зінаїда Тулуб створила масштабне художнє полотно саме в часи сталінського лихоліття, коли будь-який спогад про те, що існує така велика, колись горда і волелюбна нація, вважався за злочин. Тому, доторкнувшись живодайних джерел свого народу, його історії, авторка лишалася під ідеологічним тиском тоталітарної більшовицької системи. Талант її і хист були міцно за-тиснуті в лабетах соціалістичного реалізму.

Не завжди і не в усьому вдавалося письменниці вирватися з-під тиску пануючих стереотипів, але вона настирливо пробивалася. І терпіла, бо запопадливі місцеві ідеологи інкримінували їй усі можливі гріхи, грізно називали роман шкідницьким. Що ж, вони не дуже грішили проти істини. Об'єктивно це було справді так. Роман руйнував свідомо і активно створюваний системою стереотип нашої національної ущербності, за яким всі українці провінціальні і продажні, і яких вивести у світ зможе тільки «старший брат». Росія, супроти якої не один раз сукупно з польським військом ходив Сагайдачний, постає в романі як дика, розорена країна, неспроможна навіть на дійовий самозахист.

Як це не в'язалося з офіційною історіографією, за якою Україна возз'єдналася із великою православною, цивілізованою країною. Але письменниця намагалася не відходити від історичної правди. Адже описував «цивілізовану» Росію і великий Гоголь в «Мертвих душах»: «Чичиков понесся нарешті по мягкой земле. Едва только ушел назад город, как уже пошли писать, по нашему обычаю, чушь и дичь по обеим сторонам дороги: кочки, ельнички, низенькие жидкие кусты молодых сосен, обгорелые стволы старых, диких вереск и тому подобный вздор. Попадались вытянутые по шнурку деревни, постройкою похожие на старые складенные дрова, покрытые серыми крышами с резными деревянными под ними украшениями в виде всяких шитых узорами утиральников. Не сколько мужиков, по обыкновению, зевали, сидя на лавках перед воротами в своих овчинных тулупах. Бабы с толстыми лицами и перевязанными грудями смотрели из верхних окон; из нижних глядел теленок или высовывала слепую морду свинья. Словом, виды известные».

Іще одне нищівне судження відданого партії літературознавця Якова Савченка: «Не зважаючи на всі убогі, вульгарно-соціологічні заслонки, дуже легко розшифрувати справжнє ставлення Тулуб до трудящого народу: вона обмовляє його... Він лише — жалюгідний об'єкт ви-

зиску і знущання, істота без дум, без обличчя, без волі і гідності».

Так, автору вдається вирватися за вузькі рамки догматичної схеми. По своєму, неординарно, як для радянської літератури, розкриває Зінаїда Тулуб роль народних мас. «А люди!.. Сволота вони — ось що! Гірше художини. Бджоли навіть всім роєм захищають свій вулик». Ці жорстокі і болючі слова старого пасічника Чмеля — це стільки звинувачення, скільки викриття причин, сві-де невірності духу, егоїзм (лиш би мене не чіпали) — ось де невірні пута посполитого люду та бідного козацтва.

Введення в канву роману такого роду історичних свідчень — неабияка сміливість художника. Згадаймо інший момент, коли Зінаїда Тулуб змушує замислитися над історичною значущістю вождя на противагу сталінській концепції. У руках гетьмана Сагайдачного часом і влада, і доля народу, та він не вождь, а народний обранець. Його влада не безмежна. Сила Сагайдачного — у довірі, порозумінні з козацьким загальном, у бажанні козаків сприяти спільному зачину. З другого боку, письменниця показує, як можна, маніпулюючи благородними, зовні цілком пристойними закликами, вести народні маси, керуючись своєкорисливими цілями.

«Людолови» стали і творчою перемогою, і романом-розп'яттям Зінаїди Тулуб.

Через тринадцять місяців після здачі в друкарню набір першого тому «Людоловів» розсіпано і тільки після схвальних відгуків у Москві, зокрема, Максима Горького, а також укладеної Тулуб угоди з московським видавництвом, перший і другий томи роману українською мовою вийшли у світ. Другий том російською мовою мав з'явитися у серпні 1937-го, але вже в липні письменниця була заарештована й на дев'ятнадцять років позбавлена всього того, що визначало смисл її життя.

Ця високоосвічена, інтелігентна, в дитинстві випестувана жінка пережила й витримала те, що не завжди було під силу чоловікам. Спочатку допитував її вже відомий Хват (той самий, який довів до смерті академіка М. І. Вавілова), згодом їй довелося пройти всіма етапами «великого шляху», наміченого «вождем усіх народів». Десять років минули у таборах Севлагу (система Північно-Східних таборів на Колимі), решта в Узун-Агачі і Чкалово в Алма-Атинській області.

Протягом усіх цих років Зінаїда Тулуб не раз звер-

талася до високих інстанцій із розпачливими заявами — проханнями про реабілітацію: «Не дайте мені загинути на чужині». Але тільки у вересні 1956 року вона повертається у рідний Київ. Знесилена і хвора, з тяжким багажем пережитого, передуманого та переосмисленого. Однак відразу береться за перо, звертається знову до своїх «Людоловів». Доскіпливе редагування твору призводить до вироблення того тексту, який було покладено в основу видання 1957 року та двох наступних прижиттєвих видань 1958 і 1961 років.

У кінці 50-х на початку 60-х років було завершено роман «В степу безкраїм за Уралом», який охоплює перший період заслання Тараса Шевченка — від 9 липня 1847 року до 29 квітня 1850 року. Робота над ним була започаткована у засланні. Під враженням принизливих, одноманітно сірих «казематних» буднів народився задум цього твору. Його першоназва — «За бортом життя» — свідчить сама про себе. Багато виявилось спільного і в помислах, і в душах двох письменників, долі яких трагічно перегукнулися більш як через століття.

Зінаїда Павлівна Тулуб померла 26 вересня 1964 року. Вона сповна використала останній відведений для творчості час. Тісно врісши своїми коренями в долю, історію рідної землі, твори письменниці стали і її життям.

Дві вершини народного мистецтва

Є дві яскраві постаті в українському музичному й образотворчому мистецтві, дві самотні індивідуальності: це Оксана Петрусенко й Катерина Білокур. У кожної з них були нелегкі стежки і дороги, але кожна мала «в серці те, що не вмирає», а тому в найскрутніші хвилини життя не дозволила зневажати «душі своєї цвіту». І обидві перемогли.

Коротким було життя Оксани Андріївни Петрусенко. Народилася вона 3 (18 за новим стилем) лютого 1900 року в селищі Балаклії, тепер районному центрі Харківської області. З дитинства не знала батьківської ласки (помер, коли їй усього було рік). Уже з десяти літ дівчинка допомагала родині заробітками в церковно-польської гімназії, починає самостійне життя. І хоч як нелегко жилося, а про пісню ніколи не забувала.

У вісімнадцять літ Ксенія Бородавкіна (таке справжнє прізвище співачки) — артистки Херсонського державного українського музично-драматичного театру, де

її вчителями стають знамі майстри сцени Катерина Луцицька, Іван Сагатовський і композитор-диригент Петро Бойченко. Її дебют відбувся в лютому 1919 року в партії Одарки в «Запорожці за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. І з цієї пам'ятної прем'єри вона вписується в історію музичного театру як Оксана Петрусенко.

Саме на херсонській сцені почув Оксану Андріївну і навечно зачарувався її голосом Панас Карпович Саксганський. Він став її хрещеним батьком по мистецтву, познайомив із геніальною Марією Заньковецькою, котра також підтримала молоду артистку, напроорокувавши їй славне майбутнє.

А поки Оксана Петрусенко гастролює в музично-драматичних українських трупах по Україні, Поволжі, Запалжі, здобуваючи славу талановитої співачки. Буде переїжджати з міста до міста з малим сином Володею на руках, тяжко заробляючи на хліб і вбрання, бо роки то були важкі. І все ж вона серцем відчувала, що її спів потрібен людям. Народні пісні, що стали окрасою її репертуару, викликали і в росіян, і в татар, і в туркменів справжній захват і подив.

У грудні 1927 року вона дебютує в партії Оксани в опері «Черевички» П. Чайковського на казанській оперній сцені. Виступ її пройшов тріумфально. Із тої пам'ятної прем'єри вона назавжди розлучається з музично-драматичними трупами і пірнає в стихію музики Чайковського, Бородіна, Даргомижського, Римського-Корсакова, Глінки, Верді, Пуччіні, Леонкавалло, Гуно, Оффенбаха...

За шість років роботи на сценах Казанського, Бакинського, Свердловського, Самарського оперних театрів Оксана Андріївна проспівала найскладніші сопранові партії в операх російських, західноєвропейських композиторів, сучасних вітчизняних авторів, здобуваючи великі перемоги. Оснь висловлювання авторитетного майстра вокалу, солістки московського Великого театру Наталі Шпіллер, яка разом з Оксаною Петрусенко співала в Самарській опері: «Мені випало слухати багато вистав за кордоном, однак такої насолоди, як від голосу Петрусенко в сцені на майдані, я не діставала більше ніколи. Її самотня натура в цій партії розкривалася повністю в усьому її розмаху».

А ще артистка полонила тутешніх слухачів українськими народними піснями, дуже часто їх виконуючи в національному вбранні власного шиття. В засніжених

Свердловську, Самарі від них віяло степовими травами, козацькою вольністю й Дніпровую силою. Арії з «Наталки Полтавки», пісня Одарки «Ой казала мені мати», народні перлини «Ой, не світи, місяченьку», «Там, де Ятрань круто в'ється», «Зелененький барвіночку», «Ган-дзя», «Спать мені не хочеться» тут були такі ж популярні, як й ім'я співачки.

1934 рік. Оксани Андріївни пропонують вигідні умови кілька провідних театрів Союзу, але вона з нетерпінням чекає виклику до Києва, бо усвідомлює, що вона — представниця українського народу. В ній нуртує рідна пісня — і йому, своєму народові, має віддати свій талант. І довгоочікуване запрошення на пробу в Київський столичний театр опери і балету приймає з невимовною радістю.

На сцені стольного Київського оперного театру Оксана Андріївна здобула всесоюзне, а згодом і світове визнання. І це до того, що під його склепінням був зібраний цвіт вокалу: протягом короткого буття співачки в храмі мистецтва (1934—1940) тут працювали Марія Литвиненко-Вольгемут, Зоя Гайдай, Олександра Ропська, Михайло Донець, Іван Паторжинський, Микола Частій, Михайло Гришко, Юрій Кипоренко-Даманський — неповторні особистості, співуча слава України.

Оксана Петрусенко першими ж виступами не тільки гідно вписується в цей колектив титанів вокалу, а й посидає в ньому своє особливе місце. Народний артист СРСР Михайло Гришко писав:

«Оксана Петрусенко не просто виходила на сцену співати: вона йшла сказати людям щось найзаповітніше, найдорожче — йшла віддати їм своє серце, свої палкі почуття. Вона жила піснею і вміла передати її першозданну красу і силу. Часом здавалося, що то не голос людський звучить, а вирує нездоланна стихія, яка заволодіває вашими думками, обіймає душу і кудись нестримно несе на своїх крилах. Ця стихія наче роздирає горіння, натхнення великого художника завжди полонили в ній. У її безмежно чарівному голосі було стільки життя з усіма його барвами, стільки сили і мужності, що не піддатися його своєрідній красі було неможливо. Я часто задумувався, настільки могутньою в ній була природа».

Однією з перших на шляху безсмертя співачки була партія Одарки в «Занорожці за Дунаєм». Цим образом вона перекреслила всі хуторянські традиції, відобразив-

ши не сварливу огрядну жінку (а це часто робилося і свідомо, щоб звести українську культуру до рівня провінційної), а вогнисту, певну своїх чарів і принад моголду дружину одважного задунайського козака Івана Карася. Коронною в опері була пісня Одарки «Ой казала мені мати», якою виконавиця мов би символізувала життєрадісність і вроду всіх українських козачок.

Патріотизм і новаторство Оксани Петрусенко не могли не бути поміченими. То був час, коли погром інтелігенції республіки відбувався під прапором «боротьби з націоналізмом» й призводив до згортання українізації. У музичному мистецтві теж не минулося без «націоналістів». Більшовицький терор в Україні зовсім позбавляв творчу інтелігенцію таких якостей, споконвіку при-таманних їй, як свобода думки, самостійність, почуття власної гідності, сіяв у її свідомості страх, сковував ініціативу. Непоодинокими явищами в її середовищі ставали доноси, наклепи, політична і духовна аморальність. Тому власна дорога Оксани Петрусенко була хоч і тріумфальна, зате не позбавлена драм. Не раз була у відчаї, на грані життя й смерті.

Успіх, який мала Оксана Андріївна під час першої декади українського мистецтва й літератури в Москві в березні 1936 року в партіях Наталки, Одарки, Купави, під час концертів, ні з чим не порівнюваний. Вона стала для москвичів несподіваним відкриттям.

«Артистка Петрусенко, яка стала улюбленицею московської аудиторії, має не тільки надзвичайної краси голос, а й справжній сценічний талант, вогненний темперамент, багату експресію, жест і рух, вміння перборювати вокальні труднощі (до речі, дуже складні в партії Купави) так, що публіка їх не чує і непомічає, — все це створює справді гармонійний образ, — писав відомий московський музикознавець В. Городинський. — Я ко-мий московський музикознавець В. Городинський. — Я користуюся правом критика, щоб пророкувати артистці блискуче майбутнє...»

Оксана Петрусенко стає всенародною улюбленицею. Виступи в Москві, Ленінграді, Гомелі, Курську, по містах України проходять тріумфально. Музичні рецензенти її голосу надзвичайної краси й сили порівнюють до голосів всесвітньовідомих італійських вокалісток Амелі-Галлі-Курчі, Марії Галовані. Максим Рильський мистецьку діяльність співачки визначив у місткій, але багатозначній фразі: «Голос Оксани Андріївни мала першорядний. Але та глибина, та зворушливість, та теплота, а якими співала вона, з якими жила на сцені, виділяли її

з-поміж інших товаришок на сцені, вирізняли серед усіх, сіяли захват і ніжність».

Привітна, позбавлена артистичного марнославства, готова завжди прийти на допомогу, вона як людина, палка патріотка рідного краю була втіленням кращих моральних якостей артистки в житті й на сцені. Тому до неї горнулися люди.

Саме тоді, коли Оксана Андріївна Петрусенко була в zenіті слави і визнання, в селі Богданівці Пирятинського району Полтавської (нині Київської) області її голос почула Катерина Василівна Білокур. Вона була ровесницею співачки, заповненою жагучою любов'ю до «святого малярства», котре з дитинства стало її покликанням, її долею. Заради нього вона відмовилася від заміжжя, щоб не стало перешкодою до мети, заради нього терпіла насміхи й глузування односельців, зносила прокльони батьків, та не відцуралася від нього, не зрадила його навіть тоді, коли життя ставало для неї нестерпним...

Ось рядки її зізнань: «...коли я взнала за існування того святого малярства, стала дещо й собі спробувати. А коли мої рідні побачили, то й сказали мені: «Не бери ти собі цього в голову, бо на те треба розумної голови і великої школи, а куди тобі за сее велике діло братися?..» — і багато спльовували з таким презирством, що я думала: «А може, й справді я дурна?» — і кидала своє гірке малювання. Та де вже то покинеш? Як найде на мене, як то старі люди кажуть, той штих, — куди я не йду, що я не роблю, а те, що я надумала малювати, слідом за мною. Та й спати я ляжу, а воно мені вчувається, а воно мені ввижається, та нібито щось до мене промовляє, щоб я його не кидала, щоб його не цуралась, щоб я його малювала та чи на папір, чи на полотно виливала. То було вкраду в матері білого полотна, та візьму вуглинку, та залізу куди-небудь у затінок, щоб мене ніхто не бачив і не чув, та й почну виводити чорним по білому і хати, і млини, і дерева. А іноді таке на мене найде, що почну малювати щось таке, як ото кажуть, фантастичне, — то смішне, то страшне, а іноді таке дивовижне, таке привабливе, що й надивитись не можна. І розвішаю я ті твори свої в тім затінку, і дивуюся з них, і плачу над ними, і регочусь, як божевільна, що зуміла таке витіять...

Чи в 1923, чи в 1924 році я десь прочитала, що в Миргороді є художня школа. Ну, думаю, поїду в цю школу, бо дома мені не можна малювати...»

Та не вступила Катря до художньо-промислового тех-

нікуму в Миргороді, бо не мала навіть початкової освіти, оскільки батьки не дозволили їй учитися в школі. В іншій сповіді її читаємо:

«Ну, ще один вибрик був з мого боку: ще з'їздила в Київ, в театральний технікум, — думала ще й артисткою стати. Ну, і там те, що в Миргороді. Кидалась я в усі кінці, як тигра в клітці. Ну, а на кінець моїх мандрівок по школах їздила ще й на могилу Т. Г. Шевченка. Зійшла по тих кам'яних східцях, поклонилась його великій могилі та й гірко заплакала: «Тарасе Григоровичу, батечку, голубчику, соколику, ви самі це гарно знаєте, теж колись по світу блукали та людей шукали. Хоч ви мертвий допоможіть мені стати художником!».

І знов я працюю по різних сільськогосподарських роботах аж до 1933 року. А в 1933 році восени кажу своєму батькові та матері: «Оце я вже далше відкладати не можу, а буду вчитись малювати». А батько подивився на мене такими очима, наче я їм сказала, що поставлю драбину і полізу на Місяця: «Чи ти, Катре, наслідуйся, чи дороги питаєшся?..»

Із таким благословенням, з таким напутством я стала вчитись малювати. Пряла, ткала, білила, мила, копала, садила, полола, збирала і все діло робила. А в прогалинах поміж цим ділом училась малювати...»

«Квіти малювала з натури — читаємо в одному з листів художниці — але я не думала, що з того полотна вийде картина, а так просто малювала, де містинка зайва є, так і малюю...»

На початку 1936 року, коли готували Республіканську виставку українського народного мистецтва, яка потім з величезним успіхом експонувалася в Києві, Москві, Ленінграді, хтось з її організаторів разом з «корячками» і різьбленими з дерева композиціями Якова Халабудного та Василя Гарбуза привіз з Полтави два натюрморти на домотканому полотні. Напрочуд тонкий, пластичний живопис контрастував з густим темним тлом. Одразу пролунали голоси: «Це роботи художника-самоука, а не нашого майстра, їх місце не на цій виставці». Тільки Іван Іванович Падалка, який захоплювався наївним мистецтвом, зачудовано вдивляючись у них, повторював: «Що ви? Хіба так можна? Це ж справжнє народне малярство, та ще й яке!..» На жаль, до його голосу не прислухались: ці квіти в експозицію не потрапили. Їх автором була Катерина Білокур.

Наприкінці 1938 чи на початку 1939 року Катерина Василівна почула по радіо у виконанні Оксани Петру-

сенко українську народну пісню «Чи я в лузі не калина була?» Голос артистки, безмежно чарівний і схвильований, промовляв до серця, і здавалося — та пісня про неї, про її нещасну долю, що та співачка все про неї знає, що вона здатна розуміти її душу. Тоді ж поклатла Катря висповідати своє серце незнайомій співачці. І вона сіла писати листа. Писала довго, схвильовано, не втаюючи про себе нічого, — і про свої митарства заради святого малярства, і про непорозуміння між нею і батьками, між нею і односельцями, і про свої картини, яких уже зібралось чимало. А наприкінці — палке прохання: допомогти їй, неписьменній жінці, стати художником.

Разом з листом, адресованим на Київський оперний театр, вона надіслала співачці шмат полотна із кетягом калини — на згадку про пісню, яка так збентежила її душу.

Все це Оксана Андріївна одержала. І вражена артистка була не менше, ніж адресатка її пісню. І довго не могла заснути, думаючи про ту поетично-мрійливу жінку — художницю, жінку, одержиму жагучою любов'ю до малярства... І, гортаючи сторінки свого життя, знаходила в ній багато спільного з Катерининим: її мати теж не хотіла бачити дочку артисткою. Згадала й про те, як утекла з дому з мандрівною трупю, як поневірялася довгі роки, поки не стала справжньою професійною співачкою, як стрічала на шляху не тільки добрих людей...

І ось Оксана Петрусенко уже в Павла Григоровича Тичини, показує йому листа, шмат полотна з калиною, не відаючи того, що мине кілька років — і він стане Катерині Білокур добрим другом на довгі роки, не раз згадуватиме з нею схвильований прихід до нього співачки. Од Павла Григоровича Оксана Петрусенко завітала до Центрального будинку народної творчості. Ці відвідини мали для подальшої творчості Катерини Білокур винятково важливе значення.

Ось що пише Володимир Васильович Хитько в листі від 7 травня 1971 року до Василя Георгійовича Нагая, довгорічного директора Київського державного музею декоративно-прикладного мистецтва УРСР: «Справді, будучи заступником директора Полтавського обласного будинку народної творчості, десь в кінці 1939 року я одержав листа від Оксани Петрусенко і лист за Вашим підписом з прикладеним до них малюнком з зображенням калини. Ми любовувалися тонкими нюансами живопису,

виконаного на полотні. В листі Ви прохали зв'язатися з Катериною Білокур.

Приїхавши в Богданівку, відрекомендувався Катерині Василівні, хто я та за чим приїхав, і показав її листи та малюнок. Вона на якусь мить здивувалась, а згодом зацікавилась, а потім все мовчала та слухала, нахиливши голову. Відповідала коротко, і не все доказувала, а потім винесла свої роботи з кімнати. Безумовно, на мене її твори справили велике враження своєю казковою фантазією, дійсно по-народному вираженою мовою декоративного живопису...»

Навесні 1940 року в Полтавському будинку народної творчості була влаштована персональна виставка, на якій експонувалося близько тридцяти творів невідомої художниці. Так прийшло до Катерини Білокур визнання.

Після Полтави персональна виставка творів народної художниці з успіхом експонувалася у Києві. Та не побачила Оксана Петрусенко робіт художниці: несподівано зупинилося її серце. Це сталося 15 липня 1940 року.

Горе й біль усього народу з приводу непоправної втрати найглибше висловив друг співачки Павло Григорович Тичина в епітафії «Пам'яті Оксани Петрусенко»:

Ій од природи стільки було дано!
Як велетень вона росла й росла.
Ой рано, рано, дуже рано,
Оксана, ти від нас пішла...
Й народ, яким жила ти, — вічна сила —
Носитиме твій образ на руках!
Що смерть? Сьогодні хай скосяла,
Але не скосять у віках!

У 1951 році у Москві відбулася Декада української літератури та мистецтва. Справжньою скарбницею стала виставка народного декоративного мистецтва України, розгорнута у павільйоні Центрального парку культури та відпочинку імені Горького. На другому поверсі павільйону в окремий розділ розмістили картини Катерини Білокур. Біля квітчастих полотен збиралися цілі натовпи. Милуватися її роботами приходили видатні художники, письменники.

На Всесвітній виставці 1954 року в Парижі успіх її творів приголомшив французів. Одну її картину «Цар-кокос» викрали.

1956 року Катерині Білокур присвоїли звання народної художниці УРСР.

Коли ім'я цієї селянської жінки стало відомим, вона не мала як і раніше матеріальної допомоги від Худож-

нього фонду, од відомих художників та письменників, котрим дарувала свої картини. Ніхто про неї не дбав. Ось один з її листів.

«Шановні! Дорогі товариші! Щиро вам дякую, що ви вітаєте мою працю, шануете її і милуєте нею. І посилаю велику подяку тому товаришеві з управління художньої самодіяльності, що написала мені листа. Ой як же б мені вам, шановний товаришу, і написати, щоб було правдиво і негрубо, а то, боюсь, що, прочитавши такого листа, ви мені не будете відповідати.

Ну, відносно семінару дякую вам, шановні товариші, що ви звете й мене і горжуся цією пошаною. Але приїхати не приїду. Ви якби побачили в яких я обставинах живу, то сам біс на моєму місці сказився. А я якось приміряюсь і живу. Перше те, що в мене вже 6 рік як хворі ноги і нікуди не хожу, ні їзду. А друге, хоч це мені і прикро ця правду говорити, та щоб ви не подумали, що я починаю вже чванитися моєю роботою, щоб куди поїхати в мене на те нема в що ні обутися, ні вдягнутися, а ні запнутись. Старчиха жебрачка краще вдягається, аніж я, творець тих чудових картин, які проšli перед вами, і ще чудовіших, які в мене залишились дома, тільки що вони не закінчені...»

Знайшлась добра душа, що відгукнулася. Звичайно, це була жінка, і яка не належала до високопоставлених. Скільки писанини йшло з її боку на те, щоб вибити для художниці паливо на зиму, скільки обіцянок з боку колгоспу, районних, обласних (тоді полтавських) організацій повіялось за вітром. А від Катерини Василівни надходили й надходили листи — немає палива, не дали дров, торфу, знову мерзнутиме...

Згадує Юлія Белякова, заслужений працівник культури УРСР: «Ми вже й тоді розуміли, що в селі й належних умов не створять. Та й сама Катерина Василівна часто просила допомогти перебраться чи до Києва, чи то в передмістя, щоб тільки був будинок з пристойним опаленням, щоб не морочитися щодень із брикетам ми та попелом. Як допомогти художниці, через кого? З найвищого керівництва більш-менш доступний був М. С. Гречуха, до 1954 року — Голова Президії Верховної Ради УРСР, відповідальний за культуру. Коли готували виставки до відкриття, він приїздив на попередні огляди.

Під час одного з таких оглядів вирішила спробувати. До того ж, поруч була й Катерина Василівна. Ось Гречуха підійшов до картини художниці, запитав, хто ав-

тор. Кажу: це наша гордість, відома в світі художниця Катерина Білокур, ось і вона сама. Мовчання. У всіх нас, і в художниці, ведуть далі, є прохання допомогти переселити її до Києва, бо тяжко жити хворій людині в старій хаті. Навіть не обернувшись, відповів:

— Хай сидить, де сидить. Ото поки живе у Богданівці, то вона Білокур...

І все. Катерина Василівна пополотніла. Її встигли підхопити під руки, а оглядова процесія рушила далі... Через кілька днів отримала від неї листа: «Не маю зла на того чоловіка. Але бодай йому хоч раз у страшному сні приснилось те, як я живу...»

Всесвітньовідома художниця пішла з життя непоміченою. Чомусь згадується вмираючий Ван-Гог на горіщі. Білокур вмирала в своїй хаті, де навіть не було електричного світла. А надворі був 1961 рік...

Навколо картин народної художниці досі точаться дискусії: одні схильні вважати її твори космогонічними, інші їх відносять до декоративно-прикладних, треті кваліфікують як високохудожні професійні самотворіння.

Постать Катерини Білокур загадкова лише тією мірою, як — це слушно підкреслив у есе Микола Бажан — загадкове народження і кристалізація таланту; про що так просто, навіть найвно розповіла художниця в своїх листах. Що ж до живопису, то, незважаючи на дивовижне поєднання по-дитячому найвного замилювання світом природи і справді філософським осягненням його, неєважаючи на магічну дію, найретельніше, з майже ботанічною точністю зображених і водночас осяяних безмежною фантазією квітів, плодів, дерев, він не загадковий, а навпаки, гранично ясний.

Як не дивно, ми самі робимо Катерину Білокур «загадковою», називаючи її «неосвіченою селянкою», навіть коли йдеться про її найкращий творчий злет, розквіт хисту, майстерності, інтелекту. А ця «неосвічена селянка» цитує з пам'яті не лише поезію Шевченка, яка пройняла усе її єство, відколи одержала «Кобзар» від учителя — Івана Григоровича і Ніни Василівни Калит, а й Пушкіна, Лермонтова, Тургенева, О. Толстого; посилається на Гоголя, Горького... До того ж, вона носій багатовікових художніх традицій нашого народу, виразник його високого інтелекту, благородного характеру, потягу до краси, добра, працелюбності.

Від робіт таких знаменитих її посестер в українському мистецтві, як Ганна Собачко, Марія Примачен-

ко, Параска Хома, її відрізняє, при спільності буйної фантазії, особлива реалістична поетизація світу природи. У своїх полотнах вона проста й по-філософському мудра. Дивлячись на картини Катерини Білокур, ми п'яніємо від аромату м'якої пористої поверхні зрізаного окірайця щойно спеченого житнього хліба (натюрморт «Сніданок», 1950), майже натуралістично споглядаємо прозорінь важких достиглих грон винограду, звідусюма смак соковитого яблука, червоного кавуна, свіжу твердь викопаної з городу моркви (натюрморти «Квіти, яблука, помідори», 1950; «Кавун, морква, квіти», 1951; картина «Привіт урожаю», 1946; «Виноград з лозою», 1950-ті роки).

Матеріальність зображуваного доведена у творах до надзвичайних тонкощів та достовірності. Але не просте натуралістичне зображення предметів живої природи, не копіювання їх. Ні, це по-народному мудре, філософічне осягнення і втілення поетичного світу. І нічого в цьому дивного немає, що берізки, жоржини мовби проростають і плывуть на тлі води, а чи синього неба. Закономірне у її полотнах і те, що квіти польові, лісові, лугові, городні, різні за порою квітнування, опиняються раптом поряд або в одному букеті... Це народнопоетичне бачення світу, доволі колишньої дійсності. Подиву гідне інше: як вона, не посвячена в таїни професійного мистецтва, зуміла самотужки збагнути його канони? Адже кожен листочок, кожна пелюсточка, кожна квітка, гілочка в неї трепетно дихає, мов жива. Втім, великий талант — завжди загадка. Хоча...

Катерина Білокур увійшла в історію як майстер, що малював квіти. При всьому багатстві барв, домінуючим у неї є темно-синій тон. Це тому, що вона відчувала космос, як ніхто. І всі її квіти нагадують спіральні галактики на чорному тлі. Бо існує ноосфера, а значить певна інформація, яка доходить до людини в якийсь спосіб, нам, ординарним людям, невідомий. Адже з погляду композиції колористики картини Катерини Білокур довершені абсолютно, хоча академії мистецтва не кінчала, навіть не мала середньої освіти. Та вона пильно дивилася на квіти, в яких закладена інформація про всесвіт. Вони — справді космічна велич. Але сама квітка несе в собі ще й інший величезний зміст. Національний! Тому Катерина Білокур художниця і національна, і художниця світового значення. Втім це поєднано. Бо з космосом її пов'язували квіти батькового саду, селищних полів, рідної землі. Через це генії завжди глибоконаціональні.

Великий талант — це дар природи, помножений на щоденну працю. Щоб замалювати потрібну їй для полотна квітку, вона за двадцять кілометрів ішла хворими ногами від дому. Чи це не фанатична любов?

Чи не такою ж фанатичною любов'ю до пісні був освячений весь творчий шлях і Оксани Петрусенко? Чи не таке ж свято вона творила в душах співом, як і Катерина Білокур своїми полотнами? І чи не символічно, що пісня Оксани Петрусенко стала першопіштовхом до світової слави Катерини Білокур?

Лідія Петрівна Тичина розповідала: «Кожного разу, приїжджаючи в Київ, Катерина Василівна йшла на Байкове кладовище до могили Оксани Андріївни й уклякала біля надгробного пам'ятника співачки годинами. Це було зворушливо».

Про що вона думала тоді, про що говорила зі своєю посестрою, з якою так і не вдалося побачитись? Ніхто не розкаже.

КОЛИ НЕ ВИСТАЧАЛО ЧОЛОВІКІВ

В червні 1941 року на СРСР віроломно напала фашистська Німеччина. Із зіткненням між собою двох тоталітарних систем розпочалася війна титанічних масштабів і небаченої жорстокості. Мільйони людей змінили цивільний одяг на військовий. Плеч-о-пліч з чоловіками стали жінки. Радянська тоталітарна система спробувала примусовим порядком, з допомогою палиці викликати войовничий дух в народі. Звідси беруть витoki і грубі прорахунки, допущені «великим стратегом» на початку війни: Сталін занадто звик до того, що людські ресурси в його країні необмежені і тому ними можна затулити будь-який пролом, варто тільки кинути туди мільйони своєю залізною рукою. Тільки коли зовнішній ворог за декілька місяців докотився до Москви і Ленінграда, він, нарешті, протверезився. Він зрозумів, що тут вже не можна покладатися тільки на власну нічим не обмежену волю і «зверхцінні ідеї», слід прислухатися до військових спеціалістів, яких він ще не встиг всіх винищити.

Але «великий стратег», коли диктував свої директиви, часто додавав: «Виконати завдання, не рахуючись з жертвами».

Система, переконавшись в бездумності і неефективності «палиці», рятуючи себе, послабила на визначений час «сталевий обруч». Хори заспівали: «Іде війна народна з проклятою ордою». Згодом — ордени Невського, Хмельницького, Суворова і Кутузова, погони офіцерські і генеральські звання; з тієї ж серії відмова від гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» у військовій пресі, введення замість нього лозунгу «Смерть німецьким окупантам!»; в гаслі ж «Вбий німця!», висунутого Іллею Еренбургом, звучала і взагалі дивна музика. Щоб врятувати систему, грали і на інших почуттях.

І тільки тоді, розігнувшись, народ показав справжній патріотизм і незвичайний героїзм. Всупереч страшній і бездарній феодально-командній системі солдати, партизани і підпільники, робітники на сибірських підприємствах, кинуті напризволяще в тилу у німців жінки і старі люди винесли на своїх плечах увесь тягар війни.

Україні судилося перший спізнати всі жахи гітлерівської навали. У сорок першому найчисленніше і найбоєздатніше на всьому Східному фронті німецьке армійське угруповання «Південь» ринулося до Дніпра. Проте переможного маршу німецьких полків на українській

землі не вийшло. Фашисти зіткнулися з відчайдушним опором наших людей і зав'язли в кровопролитних боях. Однією із найзапекліших у початковий період війни стала битва під Києвом. Під стінами «матері міст руських» вперше за час європейських походів були зупинені й знекровлені кращі дивізії вермахту. Як згодом засвідчив у службовому щоденнику начальник генерального штабу сухопутних сил вермахту генерал-полковник Франц Гальдер, «київська битва була найбільшою, найфатальнішою стратегічною помилкою усієї Східної кампанії».

Чарівна месниця

«Смілива, безстрашна комсомолка Тетяна Маркус (кличка — Маркусідзе), активна учасниця винищувально-підпільної організації, особисто знищила десятки німецьких солдатів і офіцерів, зрадників... Виконувала найвідповідальніші завдання організації з підготовки диверсій...»

(Із звіту Київського міськкому КП(б)У про роботу підпільних партійних організацій в м Києві.

Вересень 1941 р. — січень 1942 р.).

Коли розпочалася війна, Тетяна Маркус приймає рішення — залишитися в Києві. Разом із залізничниками Георгієм Левицьким та Іваном Сікорським її включають до бойової групи з проведення диверсійних акцій, на чолі якої стоїть член підпільного міськкому партії Володимир Кудряшов, теж залізничник.

...Перші дні фашистської окупації Києва. На Хрещатику парад фашистських військ. На балконі другого поверху з'являється Тетяна зі своїм супутником. Це Георгій Левицький. У саму групу «визволителів» летить букет айстр — лунає вибух. У Тетяниному букеті було сховано кілька саморобних гранат. А через деякий час окупаційна газета пише про численні жертви цієї антигітлерівської акції.

Тим часом у місто вповзала фашистська техніка. Вулицею Артема йдуть німецькі танки. Разом зі своїми товаришами Тетяна кидає з вікна найближчого будинку пляшки з запальною сумішшю. Фашистський танк загорівся. Наступної хвилини до будинку під'їжджає другий танк, щоб помститися, розстрілює дім зі своєї гармати. Тоді знову летить пляшка із сумішшю — вже з сусіднього будинку підпільники знищують і цей танк.

Керівник підпільної групи не в змозі був приховати свого захвату. Досвідчений розвідник, він уже вірив у

Тетяну і був невимовно радий своїй знахідці. Якраз такі люди йому були потрібні.

— Вам доведеться грати, грати на повну силу свого таланту, але не на сцені... Вам прийдеться видавати себе за веселу і безжурну дівчину, коли ваше серце буде розриватися від горя, безтурботність — у хвилину смертельної небезпеки, смуток і скорботу, коли б вам хотілося танцювати від радості.

Підпільники складають Тетяні легенду, згідно з якою вона — грузинка Маркусідзе — «дочка князя, розстріляного більшовиками», прагне працювати на вермахт, і забезпечують її документами.

Карі очі, чорні брови та вії, темне волосся, ніжний-ніжний рум'янець на щоках. Відкрите обличчя... Вона була вродливою. Трохи розмовляла німецькою. На «княжну Маркусідзе» задивлялося багато німецьких офіцерів. Завдяки документам і привабливості їй вдається влаштуватися офіціанткою до офіцерської їдальні.

З офіцерами у Тетяни склалися цілком терпимі відносини. Але були й такі, які дозволяли собі непристойні жарти. Раптом хто-небудь хваťав її цупкими пальцями за голий лікоть і безцеремонно притягував до себе. Тетяна не виривалася. Привітний вираз на її обличчі змінявся на холодну гордовитість. Зжавши губи, вона дивилася в нахабно-веселі очі грубіяна з таким презирством, що пальці ображальника розжималися як би самі собою. Жартуйте, жартуйте, панове офіцери, та тільки знайте, з ким і як жартувати!

Частішають випадки смертельних отруєнь німецьких офіцерів від їжі. За допомогою підпільників офіціантка знищує високопоставлених німецьких чиновників, есесівців, які залицяються до «грузинської княжни», одночасно добуваючи для бойових друзів документи, німецьку форму, зброю.

Якось підпільники одержали завдання знищити представника гітлерівської ставки, який прибув з Берліна. Однак секретність його місії, посилена охороною ускладнювали завдання. Операція видавалася дуже небезпечною та ризикованою. Поміркувавши, зваживши все за і проти, цю справу доручили Тетяні.

...Вона з подругою прогулюється навпроти ошатного особняка, обнесеного високим парканом. Та, схилившись до Тетяни, розповідає щось веселе. У дівчини скачуть пустотливі бісики в очах, з комічним неспокоєм вона поглядає по бокам і частіше всього на хвіртку у паркані.

Побачивши її у вікно, високопоставлений чиновник забуває про секретність своєї місії. Він з'явився біля відкритої німецьким автоматником хвіртки. Примружив очі, і на худорлявому сухому обличчі з піджатими тонкими губами з'явилося щось подібно до посмішки.

Тетяна мовби у стрімкому танці різко повернулася на одному каблучці. Поділ її плаття нап'явся дзвоном і в ту ж мить згорнувся навскісними зборками навколо струнних ніг.

Очі Тетяни сміялися.

Це були безпечні, безпричинні веселощі вродливої, щасливої, життєрадісної дівчини, яка підсвідомо насолоджувалася кожним рухом свого молодого, здорового тіла. З тим же виразом щастя і радості вона повернулася вбік німця, і недбалим, кокетливим жестом поправила зачіску.

Німець швидко підійшов до дівчат. Він ламався, загравав і, мабуть, дуже хотів сподобатися «княжні Маркусідзе». Подруга, раптом згадавши про невідкладні справи, хутко попрощалася і швидко попрямувала в бік центральної вулиці. Галантний, сяючий посмішкою новий кавалер запросив Тетяну до свого помешкання. Вона для годиться трохи покомизилася і прийняла запрошення.

Біля вхідних дверей будинку також стояв вартовий. З недоброю цікавістю дивився він на дамочку, яку супроводжував високий чин.

— Пропустити! — сказав той.

Вартовий відступив на один крок.

В цей особняк Тетяна приходила ще кілька разів, поступово розширюючи для себе свободу дій. Тепер вже охорона випускала її з дому саму, без господаря. В останній раз вона йшла туди з браунінгом. Перший номер — найменший пістолет, вбити з якого можна тільки з близької відстані.

Тетяна сіла і подивилася уважно на фашистського сановника. Тепер вона розгледіла його добре. Світле із жовтуватим відтінком волосся розчесане на косий проділ. Худорляве обличчя, очі прозоро-блакитні, майже сірі. Від них віяло холодом, коли він не всміхався, особливо біля телефонного апарату, дзвінки якого інколи перебивали їхню розмову. Зараз в очах німця була радість від присутності біля нього Тетяни. «Ближче, стріляти тільки впритул», — подумала вона, не спускаючи очей з німця і намагаючи рукоятку браунінга.

Той від несподіванки відсахнувся. Перший же постріл обірвав його здивований вигук. Тетяна вистрілила ще раз.

Німець був мертвий. Дівчина перевела подих. Сховала в сумочку свій браунінг, підбрала упущену на підлогу носову хустку.

Нерви були напружені до краю. Зібравши всі свої сили, з невимушеним виглядом Тетяна пройшла повз охорону і вийшла на вулицю. Хотілося бігти чимдуж від цього німця — щомиті могла бути піднята тривога. Але розум підказував, що цим приверне до себе увагу. І тому йшла спокійно, як княжна: вродлива, самозакохана, задоволена життям... Перехожі мимоволі сторонились, вона проходила мимо з гордо піднятою головою, не помічаючи нікого.

Три дні недалеко від цього будинку підпільники тримали «жебрак» — підпільника, інваліда. На третій день «жебрак» поздоровив своїх бойових друзів: відбувся пишний похорон.

Діяльність Тетяни не залишалася непоміченою — із ставки Гітлера летить наказ: «Спіймати і стратити. Про виконання доповісти». Генерал Ебергарт, військовий комендант Києва, незабаром повідомляє: «Напали на слід чорнявої дівчини. Але вона зникла».

А вона знову з'явилася. Одного разу, виконуючи завдання підпільного центру, Таня поманила за собою німецького офіцера і, провівши завулками до руїн, застреляла. Вона залишила після себе записку, але не близьким, а ворогам: «Всіх, вас, фашистських гадів, чекає така ж доля. Тетяна Маркусідзе». — І поклала до кітеля німецькому офіцерові.

А невидиме кільце змикалося навколо Тетяни, звужувалося. По дорозі на одній з вулиць вона помітила хвіст. Тільки через декілька годин їй вдалося відірватися від нього. Опинившись у своїй чистій кімнаті, Тетяна сіла за стіл і задумалася. Серце билося сильніше звичайного. Здавалося, саме повітря насичене загрозою. І Тетяна зрозуміла, що довго не зможе витримати такого нервового напруження. Вона віддавала перевагу зустрічатися з несподіваною обличчям до обличчя. Невідомість, чекання несподіваного удару втомлювали, вимотували її.

Коло замкнулося. Керівництво підпіллям наказало їй негайно покинути місто, шукати партизанів.

При переправі через Дніпро Тетяну схопили. І хоча на руках у неї були документи на нове ім'я, гестапівці

упізнали її — надто вже багато лиха їм завдала ця красуня.

Коли скривавлену, скалічену Тетяну кинули до лазні гестапівської тюрми для залякування інших в'язнів, вона ледь чутно прошепотіла: «Я — Тетяна. Дуже прошу, якщо хто-небудь з вас вийде звідси живим, передайте, що я нікого не видала і не видам. Помру, як личить...» Ні, її не розстріляли. Гестапівці не могли відмовити собі в насолоді по-звірячому замучити відважну дівчину. До її тіла прикладали розпечене залізо, а вона мовчала.

Після смерті Маркус-Маркусідзе не постраждав жоден підпільник, якого вона знала, німці навіть не дізналися її справжнього прізвища.

Таран у небі

Перед самою війною Катерині Іванівні Зеленко вручав у Кремлі орден Червоного Прапора Михайло Іванович Калінін. Він шепнув їй на вухо: «Будемо фотографуватись, сідай поряд зі мною». Адже вона була єдиною дівчиною-льотчиком, яка воювала з білофінами. За бойові подвиги у цій війні вона була нагороджена орденом.

У сорок першому Катя була єдиною жінкою-льотчиком і в бойовій частині, яка дислокувалась в Україні. Більше сорока разів вилітала бомбити фашистські війська, одинадцять разів виходила переможницею з повітряних боїв.

У політ її в той день (12 березня 1941 року) не посіла. Її машина була пошкоджена. Катя підійшла до заступника командира полку.

— Товаришу капітан, дозвольте мені вилетіти у розвідку.

— Добре. Політ твій був би дуже важливим. Але на чому ж ти полетиш?

— На вашому літаку, — відповіла вона.

Рука звичним рухом намагає тумблери на приборній дошці кабіни. Гвинт рвонувся з місця, почулося знайоме гуркотіння мотора, яке почало переростати в потужний гул. Велично, нібито гігантські литаври, грохочуть двигуни бомбардувальників. Стартер змахнув білим прапорцем. Літак зривається з місця, мчить уперед, і відштовхнувшись, піднімається вгору. Слідом за нею злітає капітан Лебедев.

Катя сидить вільно, поклавши руку на штурвал. На повні груди вдихає через відчинену «кватирку» повітря, трохи нагріте від двигуна.

Над Полтавщиною клубчаста пара зібралася у великі купи, між якими летиш, як між сніговими вершинами гір. Почали з'являтися «вікна», які все більшали і більшали. Вже окремі хмари плавали, немов яхти з білими вітрилами. Ось пробігли під крилами літака хмарки кучеряві, немов отара білих овечок. Ось... Скільки уже налітала, а не може позбутися дитинної уяви про казкові дивосвіти. З досади крутнула головою. Зосередилась. Стала вдивлятися униз, де пропливали масиви підпалених осінню лісів, квадрати полів, села, між якими поснували тоненькі нитки доріг. Гостро відчула живу злигність з цим світом...

Бачилося їй поле, соняшники, калина, казкове дитинство і бабуся з її вишиваними рушниками. З них дивилися величаві птиці і зорі сипалися їм на крила золотим зерном. Одним крилом вони торкалися сонця, а іншим — місяця. Бабуся знала ціну радощам і смутку, і тому в очах птахів нуртувала зелена радість барвінку і печаль осінніх чорнобривців. У гуєтому садку кучеряві вишні були покриті гірляндами червоних ягід. На городі цвіла картопля, поміж нею пломеніли червоні маки. Катя вставала рано і бігла за село зустрічати сонце. Воно випливало з жита і росяних трав. А вдень по високій драбині, приставленій до хатньої стріхи, здійснювалася до самого вершечка, щоб торкнутися сонця. Бабуся лякалася і погрожувала лозиною.

— Виросту, стану пілотом, — відповідала на погрози онука.

З молодістю країною Рад росла і Катя. Аероклуб, Оренбурзьке льотне училище військових льотчиків, небо Фінляндії, орден Червоного Прапора...

Катя вдивляється у невиразні обриси виднокраю. Лінії фронту позаду, хоча вона вже не була лінією. Розібратися, де наші, а де ворог, майже неможливо. Все змішалося. Місцевість була застелена закіптюженою пеленою. Катерина почала знижуватися. В груди війнуло холодом: перед очима обпалена земля, знівечена і потоптана. Потяглися знищені селища, які ще куріли після пожеж. Міцно стиснула ручку штурвала, відвела від себе. Знизилася майже до бриючого, перехопилася через лісок, ледве не торкаючись крилами верховіть дерев.

Попереду розстилався лісовий масив і битий шлях, що сіро-попелястою стрічкою розтинав ліс. Велика колона військ, схожа на довгу чорну змію, розтягнулася по долинці на багато кілометрів. Вона рухалася на схід. Щільним потоком по дві-три машини в ряд, вісь до осі руха-

лася сталевая армада танків, самоходів, бронемашин, артилерії. «Ех, немає бомб!» Катя уявила, як приводить в безлад їхні бойові порядки, змішуючи з землею автоколонни, поливаючи вогнем гітлерівську солдатню. Але наказ був один — розвідка. Розвернула літак вправо і пролетіла зовсім небагато, як побачила таку ж картину. Сумніву не було: наступ німецьких військ розвивався з двох боків.

Захопилася спостереженнями і відразу не помітила, як почали бити зенітки. Навколо з'явилися багряні спалахи. Численними плямами вони забруднили все небо. Катя знаходила повітряні стежки подалі від небезпечних сіл, де стояли зенітки. То летіла на бриючому, то раптом здіймалася вгору і крізь розриви у хмарах, немов у вікна, роздивлялась навкруги. Лебедев робив те ж саме, ніби прив'язався до її літака. Дві машини востаннє шугонували вгору і взяли курс на свій аеродром.

Чим ближче до своїх, тим більше ставало «вікон», які все ширшали і ширшали. Через розірвані прогалини голубіло небо. Коли зовсім вирвалися із хмар, засіяло сонце, і Катя мимоволі зажмурилася. Розплющила очі і від несподіванки відсахнулася: прямо перед нею зависла чимала група «месерів». Все сталося несподівано.

Частина «месерів» ринулася на Лебедева, і той, різко розвернувшись, намагався відірватися від них. З землі бачили, як літак капітана проскочив на повній швидкості над лісом — його гнали «месери», і зник в напрямку м. Лебедина. Пізніше вияснилося, що Лебедев з великими труднощами посадив літак — машина була понівечена кулями, площини відвалювалися.

«Месери», які накинулися на його бомбардувальник, вернулися до тих, які взяли в кільце літак Каті. Їх було семеро. Вона — одна.

До тям її повернув стурбований голос льотчика-спостерігача лейтенанта Павлика:

— Командире, на хвості два «месери»!

— Не підпускай їх на прицільну відстань!

Катя набирає обертів — літак зависає, завалюється на крило. Далі кидає його то в один, то в інший бік. Машина, здається, не витримає і розвалиться від несподіваних маневрових прийомів. Мозок працював блискавично. Подавшись вперед, Катя ніби злилася зі своїм СУ-2, відчувуючи кожний його рух як свій власний, підкорила мотузку підій його металевого серця своїй волі. Фашистські льотчики розраховували швидко розправитися з її літаком, але він виявився недосяжним. Різкий маневр,

і він з великим креном вийшов в бік сонця. Осліплені його проміннями, німці на якусь мить втратили із поля зору СУ-2, а самі стали мішенню. Один з них закрив скло для огляду і Катя швидко натиснула на гашетку «ШКАСА». «Месер» враз хитнувся, і з-під його крила вирвалося полум'я. Далі задимів, як паровоз на зтяжному підйомі, і пішов донизу. Німці озвіріли. За шумом мотора не було чути, як кулеметні черги з сухим тріском прошивали перкаль площин, але її загострене чуття дозволяло безпомилково визначати ці моменти. Кілька куль черкнуло по кабіні. У спостерігача закінчився боезапас.

— Павлику, стрибай!

— А ви? Я вас не покину!

— Я вам наказую, лейтенанте! Передати дані розвідки!

Аж сама не впізнала власного голосу. Коли лейтенант зник в повітряній безодні, перевела подих. Тим часом одному «месеру» вдалося підійти ліворуч і різонутися з кулеметів. Катя відчула удар в літак десь спереду. В кабіні з'явився запах киплячої води перегрітого мотора. «Пошкоджена система охолодження», — промайнуло в голові. Катя розвернула машину і зручнішого моменту не знайти. Зараз випустить у коршуна снаряд за снарядом. З силою натиснула на гашетку. І ще, ще... А потім тиша. Ця тиша її оглушила сильніше, ніж найгучніший вибух — скінчилися боеприпаси.

Фашисти про це здогадалися. Вони оточили бомбардувальник і стріляли з коротких відстаней. В крилах чорніли великі дірки. Кабіна наповнилась димом.

«Тільки б не загорітись», — подумала. Віддала ручку вперед і бомбардувальник сторчма пішов донизу. Трасуючі кулі пройшли десь за хвостом. Літак в пікіруванні, і стрілка вискометра енергійно біжить по колу, нібито її розкручує якась пружина. Земля несеться назустріч швидко і невідворотно. Щосили потягнула обома руками штурвал на себе і відчула, як притискує її до сидіння. «Краще на мить втратити свідомість, ніж врізатись в землю». Ноги й руки стали важкими, наче на них повісили важкі гирі. Щоки налилися свинцем, важчає нижня частина обличчя, таке відчуття, що відпаде. Перед очима попливли суцільні кола. Катерина віджала ручку управління від себе і літак ліг в горизонтальне положення. Відразу стало легше. Вона здійснила те, що ще вчора вважала неможливим. Але з усіх боків знову з'явилися літаки з леопардами на фюзеляжах. За хрестовинами кабін виразно бачила злорадні обличчя. Гітлерів-

ці знаками показували, щоб повертала до їхнього аеродрому. Вона ясно усвідомила марність надії вирватися із залізних лещат. Від власного безсилля виступили сльози. Щоб вона не вагалася і швидше вирішувала, біля самого скла пройшли трасуючі кулі. І рішення прийшло. Його ніхто в усьому світі уже не міг змінити. Різно розвернулася, і пронеслася повз німецькі винищувачі. Просковзнула біля одного, другого...

— Ану, дай дорогу!.. Поступись, наволочі!..

Раптом відчула нестерпний біль. Руки стали дерев'яними, вони майже не слухалися. Тоді штурвал вона стиснула коліньми. Жертву вибрала відразу. Зібравши останні сили, натиснула на газ і понеслася із швидкістю пікірування, не відхиляючись ні на градус, ніби по невидимій колії. Йшла на відчайдушне зближення. Зірвала з голови шолом, і волосся розметалося, розпушилося. Струмінь холодного повітря, який бив з розбитого скла, виніс його за плечі. Спрага немилосердно зсушила горло, і вона ковтала солону кров, змішану із слізами. Відчула, що втрачає свідомість. «Тільки не цел!.. Тільки не цел!.. Щоб її утримати, почала кричати.

— Що?.. Взяли?.. Гади!.. Дивіться... як вмирають... наші... дівча...

Фашист кинувся вивертати свого літака, але Катерина всім тілом налягла на штурвал і врізалася важкою машиною в сильне вислизаюче тіло «месера», проломивши його корпус з нечутним в реві мотору тріском і гуркотінням. В останні секунди вона автоматично намагалася вирівняти машину, яка неприродно завалювалася, щоб кинути її на новий таран. Але літак і вона сама були прошиті важкими кулями. У останнє, що побачила, — сліпуче, у суцільному полум'ї, сонце...

...Уламки двох літаків повільно розходилися в осінньому небі і падали на опустілі поля й облетілий ліс.

Пройдуть роки. Астрономи Кримської астрофізичної обсерваторії Академії наук СРСР одну з відкритих ними планет назвуть «Катюшею» на честь єдиної жінки-льотчиці в історії світової авіації, яка здійснила повітряний таран.

Українська муза не мовчала

У вірші «Вечірня пісня» маємо автопортрет української поетеси Олени Теліги, яка загинула смертю хоробрих у лютому 1942 року.

За вікнами день холоне
У вікнах — перші вогні...

Замкни у моїх долонях
Ненависть свою і гнів!
Зложи на мої коліна
Каміння жорстоких

днів
І срібло свого полину
Мені поклади до ніг.
Щоб легке, розкуте

серце
Співало, як вільний

птах,
Щоб ти, найміцніший,
сперся,

Спочив на моїх устах.
А я поцілунком теплим
М'яким мов дитячий

сміх,
Згашу полум'яне пекло
В очах і думках твоїх.
Та завтра, коли простори
Проріже перша сурма —
В задимлений чорний

морок
Зберу я тебе сама.
Не візьмеш плачу з

собою,
Я плакати буду пізніше!
Тобі ж подарую зброю:
Цілунок гострий, як ніж.
Щоб мав ти в залізім

свисті
Для крику і для мовчань —
Уста, рішучі, як вистріл,
Тверді, як лезо меча.

Народилася поетеса 1907 року в родині петербурзького професора Івана Шовгенова. Сама вона згадувала: «Я була петербуржанка. Я там виросла, там вчилася, там провела війну, там насичувалася Петром І, Катериною Великою... Ну й, розуміється, культурою імперії, главою якої був Олександр Сергійович Пушкін».

Потім переїхали в Україну. У Києві в роки громадянської війни батько Олени був міністром в уряді Української Народної Республіки. Час тоді був важкий і складний. Олена бачила, як кожен прихід червоної армії в Київ для багатьох мирних киян обертався страшною трагедією. Влітку 1919 року, одразу ж після чергового відступу червоної армії з Києва, в період короточасного безвладдя, їй довелося побувати на території ВЧК і побачити у внутрішньому саду безліч ще не зотлілих знівечених тортурями трупів з видавленими очима, вирізаними губами, носами, із трісками, загнаними в ніздрі, під нігті пальців, з цвяхами, забитими у вуха, тощо. Жінки,

яким вдавалося серед закатованих впізнати своїх близьких, тут же їх оплакували.

У двадцятих її разом з матір'ю пощастило втекти з Радянської України, де їх чекала б неминуча смерть, оскільки належали до сім'ї ворога більшовизму. В Польщі на них уже очікували батько із старшим братом.

Хоч професор Шовгенів і був українським діячем, усе ж у його домі жила російська мова, один з Олениних братів і взагалі вважав себе росіянином, та й сама Олена замолоду не замислювалася над проблемами української ідеї. А потім з нею сталася різка метаморфоза. Вона сама так оповіла про неї: «Моїм товариством були «істинно русские люди» з табору Денікіна та Врангеля, з ними я приятелювала, читала Гумільова, громила сепаратистів, і знаєте, як це сталося, що я з такого гарячого Савла стала не менш гарячим Павлом? З гордості.

Сталося це дуже несподівано і дуже швидко. Це, можливо, була одна секунда... Це було на великому балу у залах Народного дому на Виноградах, що його улаштував якийсь добродійний комітет російських монархістів під патронатом відомого Карла Крамажа. Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при століку і пили вино. Невідомо хто і невідомо, з якого приводу, почав говорити про нашу мову за всіма відомими «залізяку на пузяку», «собачій мові»... «мордописня»... Всі з того реготалися... А я враз почула в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому. І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: «Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!».

Я круто повернулася і, не оглядаючись, вийшла. І більше до них не вернулася. З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, говорити лише українською мовою. На велике здивування усіх моїх знайомих...»

Правим був батько, коли він якось сказав дочці: «Україну кожен носить в серці таку, яку собі викохав, яку собі виборов у важких змаганнях зі світом і собою. І ти її знайдеш сама. Це буде важче, але зате любитимеш її більше, бо це буде дійсно твоя».

З 1925 року Олена вчиться на історично-філологічному відділі українського Педагогічного інституту в Празі. Там вона зустрічається з цікавими людьми. Почалася нова Олена. Та, що називалася Оленою Телігою. Це пріз-

вище прибрала після заміжжя. Колишній старшина української армії Михайло Теліга ввів молоду дружину в середовище патріотично настроєної інтелігенції. Вона згадувала: «Я йшла далі і далі... Зустрілася з писаннями Донцова, пізнала Липу, Маланюка, Мосендза. Ми заговорили про призначення України мовою Шевченка, і тепер я повертаюся до мого Києва. І чи ж не є цей довгий шлях моєї одиссеї нашим довгим шляхом взагалі, і чи не варто нам бути учасниками такого переродження, замість второваного, казенного, накинутаго і неприродного стану, в якому Петербург чи Петроград, чи Ленінград хоче бачити грандіозну проблему, якою є штучний зліпок мов і рас, що є Советським Союзом. Уявім собі на хвилину тупого, впертого ігноранта — російського шовініста у ролі, скажемо, розумного стратега, замість безглузлого стратагема. Уявім собі, які шалені можливості мали вони в минулому. З якими аспіраціями культури, якими можливостями господарства. Коли б замість політики «собачої мови» та обрали політику розуму, гідності, як своєї так і всіх біля себе. Тож Російська імперія весь час колеться і розсипається як розсохла бочка, не тому, що вона різномовна, а тому, що вона вперто хоче бути одномовною. Що вона силує до сполучки елементи, які не сполучаються. Насилувана правда, зневажена гордість помститься в поколіннях. По-доброму можна зробити багато, по-злому — нічого. Тут не допоможе НКВД. Для тупих, для дурних, для хворих — так. Але не для мене, не для вас... О, змусити! Це можливо. Хвилює. Але не вирішити, не перемогти. Не здамся ганьбі ніколи і нізачо!».

Згодом подружжя Теліг переїхало до Варшави, де була міцна українська громада. Тут Олена вчителює в українській школі, починає творити, посівши чільне місце в когорті молодих митців еміграції. Її мужні й палкі вірші швидко знаходять шлях до найбільш захованих патріотичних почуттів людини і кличуть до самовідданої боротьби за Українську Державність.

Присвятивши своє життя великій ідеї, Олена Теліга розуміє і своє покликання жінки. Вона зуміла стати поруч чоловіка не жінкою-борцем, позбавленої всякої жіночності, а справжньою люблячою дружиною. Її не цікавили й не вабили застарілі фрази про визволення жінки і її рівноправність. Проблема жінки нашого часу, вважала поетеса, пішла далі.

І в розв'язанні її Олена Теліга відповіла на всі вимоги життя словами своїх віршів: «Не лев, а Діва — наша

вічна сила». «Жінка, — це не гнів, а ніжність, тиха пристань, де обтяжений життям мужчина знаходить спокій і спочинок». Але в той же час жінка не є лише сторожем дому, — вона співборець мужа, і своєю любов'ю не сміє розм'якшувати і розніжувати борця, а навпаки, — скріпляти його сили.

Як відомо, у 1929 році була заснована Організація українських націоналістів (ОУН). Вона була підпільною партією, що дотримувалася конспіративних методів, суворої дисципліни й проводила кампанію політичного терору проти польської держави. Її схильність до революційних дій, радикальних рішень, прагнення виховати українців з розвинутим почуттям національної гідності, готових до самопожертви в ім'я незалежної соборної України, імпонували молоді, ошуканій польською владою. До активної діяльності в партії прилучилася і молодша поетеса Олена Теліга. Як і інші молоді обдаровані поети, такі як Євген Маланюк, Олег Ольжич-Кандиба, Богдан Кравців, мала великий вплив на галицьку молодь.

Українські націоналісти вітали напад німців на СРСР, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення незалежної української держави. Та хоч ОУН і Німеччина мали спільного ворога, їхні цілі були далеко не спільними. З точки зору німців основна користь ОУН не полягала в тому, щоб служити диверсійною силою для полягання хаосу в радянському тилу. Зі свого боку націоналісти не мали наміру бути зняряддям для Берліна; вони поставили собі за мету скористатися війною й поширити по всій Україні власний вплив. З цією метою керівництво ОУН зібрало близько 2 тисяч своїх членів й розділило їх на похідні групи, давши тим настанову йти вглиб України слідом за наступаючими німецькими військами. Ці групи мали виявляти в кожному населеному пункті національно свідомих українців, створюючи навколо них місцеву адміністрацію. В одній із таких похідних груп була і відома поетеса Олена Теліга, яка незабаром прибула до Києва.

Поетеса стає центром уваги в середовищі української інтелігенції. Вона очолює Спілку письменників. До неї щоденно приходять десятки голодних та перемерзлих письменників, критиків, професорів за порадою та допомогою. А допомогти матеріально їм вона не мала чим, сама бідувала. Віддавала свої гроші, добивалася якихось гонорарів, позичок, обідів. Люди були втішені і цим, а особливо морально.

Спілка стала центром духовного життя столиці. Тут

дискутувались світоглядні справи, тут черпали матеріали для своєї праці всі інші члени ОУН. Німці намагались відвернути інтелігенцію від думки про українське духовне відродження. Вони використовували факт, що Спілка матеріально не могла нічого дати. Тому Олені Телізі і її товаришам треба було закликати до патріотизму, до національного обов'язку. А в умовах злиднів це було не легко.

Поетеса редагує літературний тижневик «Літаври» при газеті «Українське слово». У журналі публікує твори українських літераторів, закатованих у сталінських таборах: Є. Плужника, Г. Косинки, О. Влазька, Д. Фальківського та інших. Водночас, входить до редколегії газети «Українське слово», що на початку війни видають у Києві редактор І. Рогач та його співробітники О. Штуль, О. Лашенко, Г. Гайовий, П. Олійник і М. Скрипник. При жорстоку німецьку цензуру, вони друкують матеріали, що пробуджують в українцях національну свідомість, підносять антиокупантські настрої. На сторінках «Літаврів» редактор Теліга не пропустила жодного панегірика фюрерові.

Взимку 1941 року «Українське слово» було розгромлене, редактора і літпрацівників часопису знищено. Німецькі власті переконалися, що і «Літаври», й очолювана Телігою Спілка письменників ніколи не стануть їхніми поплічниками й у своїй діяльності не керуватимуться гітлерівсько-геббелісівськими доктринами. Закрили й «Літаври». Київську пресу було передано проросійським групам, що слухняно виконували вказівки німців.

Смертельна небезпека нависла і над Телігою, надто після арешту гітлерівцями двохсот оунівців. Олег Ольжич прибув тоді до Києва й просив її полишити місто, перебратися до надійної криївки. «Вдруге я з Києва не поїду», — відповіла на цю пропозицію.

9 лютого 1942-го року Олена Теліга із своїми товаришами йшла до Спілки письменників, де їх уже чекали в засідці гестапівці. Всі вони — а поміж них і подружжя Теліг — були заарештовані.

Однієї ночі зчинився по коридорах в'язниці рух. Раптом почувся крик.

— Хто виїде живим, розкажіть усім, що гестапо розстріляло Михайла Телігу з Кубані.

Далі — зчинився галас, посипалися удари, загрюкали двері, і все стихло.

На стіні камери, в якій знаходилася поетеса, були

вицарапані слова «Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга». Зверху — тризуб.

Один з гестапівців казав, що Олена Теліга не лише була твердою й героїчною в своїх поезіях, але такою була й у житті, і в хвилину смерті. Була одним з тих винятків, що своє літературне кредо реалізувала в житті. Інший гестапівець висловився: «Я не бачив мужчин, щоб так героїчно вмирав, як ця гарна жінка...».

13 лютого Олена Теліга була розстріляна німцями у Бабиному Яру.

Поетеса загинула за вільну Україну передовсім як Людина, для якої однаково неприйнятними були і комуністичний, і фашистський режими. Ось як оцінювала вона «радянський рай» в Україні: «Україну записала справжня хуртовина чужих гасел... їх були сотні, різних кличів, наказів, обіцянок! Ціла шоста частина світу корчилася, викривлювалася, згиналася від їхнього пекельного брязкоту, а ще більше від ніжно-приятельського шепотіння просто на вухо — з револьвером до грудей». За ці слова, написані кров'ю серця, за волелюбний дух, за непокору помстилися не більшовики, а нацисти. Бо багато чого їх об'єднувало, і в тих і других для борців за волю був готовий єдиний вирок — смерть.

Тільки тепер до нас, пробуджених від багатолітнього важкого сну, повертаються імена багатьох славних доньок України, серед яких — Олена Теліга. Першим кроком у справі увічнення поетеси став жалобний мітинг у Бабиному Яру, де з нагоди п'ятдесятих роковин загибелі поетеси було встановлено й освячено Хрест.

Біля Хреста буяють живі квіти. Над ним високо-сине небо пробуджуючої України. І пророчі рядки Олени Теліги:

І те, що мрією було роками,
Все обернеться в дійсність і можливість:
Нам буде сонцем кожний куш і камінь
У ці хвилини гострі і щасливі!

Воювали, як і всі

Подвигами на фронтах славили себе жінки. Звичайно, «у війни не жіноче обличчя», але коли на війні вирішувалася доля народу, коли ця війна набула дійсно народного характеру, вони бралися за зброю поряд з чоловіками. В ті часи страшної біди проявився жіночий характер, який складався протягом віків.

Медсестрами і сандружинницями на фронт пішли дві з половиною тисячі киянок, близько трьох тисяч одеси-

ток. За роки війни санінструктор Олена Ковальчук врятувала 150 воїнів. В одному бою вона зробила 200 перев'язок і доставила на санітарний пункт 80 поранених. Заслуженою любов'ю бійців користувалася лікар Олександр Федоренко. Колись з військами М. В. Фрунзе Олександра Павлівна визволяла Крим від врангелівців; з самого початку Великої Вітчизняної війни вона знову на фронті. Брала участь у легендарному рейді кавалерійського корпусу Л. М. Доватора по ворожих тилах; під рев снарядів, розриви бомб робила складні операції, рятуючи життя воїнам. Загинула вона біля операційного столу під час бомбардування.

У військах Воронезького фронту добре знали ім'я санінструктора Марії Щербаченко. У себе на Харківщині під час окупації вона зазнала страхіть фашистської неволі. Після визволення району радянськими військами дівчина пішла на фронт. Бойове хрещення одержала в боях за Суми, врятувавши 9 тяжко поранених воїнів. При підготовці до форсування Дніпра Марії запропонували залишитися на лівому березі. Вона відмовилася. Під час переправи човен, в якому була Щербаченко, сів на мілину. Дівчина разом з іншими стрибнула в холодну воду. З поля бою Марія винесла 120 поранених, разом зі зброєю доставила їх на пункт медичної допомоги. Марії Захарівні було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Як майстер снайперської стрільби прославилась Герой Радянського Союзу Людмила Павлюченко. До війни вона працювала на київському заводі «Арсенал», навчалася на історичному факультеті Київського університету. З перших днів війни добровільно пішла на фронт. Протягом двомісячної оборони Одеси Людмила знищила 187 фашистів. У Севастополі її бойовий рахунок зріс до 309. Навіть поранена і контужена не залишала дівчини бойового поста.

Восени 1942 року двадцятичотирьохрічна героїня в складі радянської делегації відвідала США, Канаду і Англію. Павлюченко розповідала зарубіжній молоді про героїчну боротьбу своїх співвітчизників проти фашизму. На мітингу в Торонто студенти, захоплені мужністю і снайперською майстерністю Людмили Михайлівни, подавали їй гвинтівку з оптичним прицілом.

Усьому світові відомий безсмертний подвиг красдонської підпільної організації «Молода гвардія». Майже половина членів цієї організації — дівчата. Уляна Громова і Любов Шевцова, члени молодогвардійського

штабу, удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Від імені всіх молодогвардійців напередодні страти Люба Шевцова сказала: «Передайте всім, я люблю життя... Попереду у нашої молоді ще не одна весна й не одна золота осінь. Буде ще чисте і мирне блакитне небо й ясна місячна ніч, буде дуже, дуже добре на нашій дорогій і близькій усій нам Батьківщині».

У Малинському районі на Житомирщині під час фашистської окупації діяла підпільна організація, в якій ватажком підпільної групи була 19-річна Ніна Сосніна. Вона проводила агітацію серед населення, діставала для партизанів зброю та боеприпаси, збирала розвідувальні дані. Молода патріотка загинула в нерівному бою з ворогом. Посмертно їй присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Ляля Убийвовк створила в Полтаві підпільну молодіжну організацію, яка тримала зв'язок з партизанським загonom, що діяв у Диканських лісах. Протягом шести місяців юні патріоти поширили більше двох тисяч листівок із зведенням Радянського Інформбюро, допомогли 18 в'язковополоненим дістатися до партизанського загону. Ляля потрапила до рук гестапівців, але стійко витримала всі катування і муки, і пішла з життя героєм.

А масовий героїзм українських жінок, який був непомітним. Війна, що все списує, закріпила жінку на найважчих роботах, зробила її вдовою і одинокою матір'ю.

Під час героїчної оборони Києва, Одеси, Севастополя та інших міст патріотки гасили пожежі, розбирали завали, розчищали проїзди для військових машин, усували пошкодження водопроводу, телефонного зв'язку, електропостачання, турбувалися про дітей і поранених. Понад 100 тисяч киянок щоденно працювали на оборонних укріпленнях. Майже 100 тисяч одеситів, теж переважно жінок, будували оборонні споруди навколо міста.

З перших же днів війни на підприємства прийшли тисячі патріоток. Вони стали на робочі місця своїх чоловіків, братів і батьків, які пішли на фронт. Сотні жінок почали працювати в кам'яновугільній промисловості. Ніна і Лідія Кузьменко поклали початок руху жінок за оволодіння професією вибійників.

Працювало багато жінок і в блокованому Севастополі. В підземних сховищах діяли два спеціальні комбінати. Комбінат № 1 виробляв зброю й боеприпаси для захисників міста. Взимку 1941/1942 років тут працювало до 2 тисяч робітників, в основному жінок. Комбінат № 2 (800 чоловік) виготовляв взуття та одяг. Працювати до-

водилось у надзвичайно тяжких умовах: вдень і вночі, під вибухами ворожих бомб та снарядів, при нестачі повітря і світла. Та навіть у таких умовах невтомні трудівниці вершили справжні подвиги. Під час одного з повітряних нальотів штампувальниці Насті Чаус відірвало ліву руку. Відмовившись від евакуації в тил, Настя підлікувалася у госпіталі, знову стала до верстата і продовжувала виконувати виробничі завдання на 300—500 процентів.

Виняткову мужність виявили трудівниці прифронтових залізниць — стрілочниці, чергові станцій, диспетчери. Впритул до лінії фронту підвозила військових і бойову техніку знатний машиніст Герой Соціалістичної Праці О. Чухнюк. У перші ж дні війни вона прийняла бойове хрещення. 17 ворожих бомбардувальників налетіли на станцію, але Чухнюк уміло вивела ешелон з боеприпасами з-під обстрілу і доставила цінний вантаж фронтовикам. Безстрашно водила на фронт поїзди киянка О. Гайдук.

Чимало жінок України під час війни служили на водному транспорті матросами, машиністами тощо. Майже три роки, аж до важкого поранення, водила кораблі капітан Н. М. Кісса, згодом Герой Соціалістичної Праці.

Виняткове значення в роки воєнного лихоліття мала праця в колгоспі. В цей час тисячі колгоспниць замінили бригадирів, завідувачих фермами, голів колгоспів, механізаторів. Республіка віддала армії 9300 тракторів, багато коней, майже всі автомашини. Навіть неможливо уявити, якою була важкою, виснажливою праця рядових колгоспниць.

На початку відбудовного періоду, коли війна ще тривала, основною робочою силою залишалися ті ж жінки. Донбас. Кадрові робітниці організовували домашніх господарок на відбудову шахт, дитячих і побутових закладів. Тільки в Донецькому районі працювало понад п'ять тисяч жінок. А коли шахти вступали в дію, жінки разом з чоловіками видавали вугілля на-гора.

Дві з половиною тисячі жінок працювали на відбудові Єнакіївського металургійного заводу. По 10 виробничих норм щоденно виконувала маляр Сисоева. Багато сил віддали відбудові промислових підприємств майбутні Герої Соціалістичної Праці робітниці А. Ф. Опанасенко — на Київському заводі «Ленінська кузня», Г. Ф. Армашова — на Криворізькому металургійному заводі і тисячі інших виробничниць.

А зруйноване війною сільське господарство! В 1945 році в Україні жінки очолювали 645 колгоспів, 389 тракторних та майже 13 тисяч рілльничих бригад, близько 6 тисяч ферм. Понад 19 тисяч жінок сіли за кермо трактора. Ланковими працювали переважно жінки. На той час не вистачало насіння, реманенту, тракторів, але треба було піднімати з руїн та попелу рідну землю, заліковувати рани, нанесені фашистськими окупантами. Армія вимагала хліба, м'яса, цукру.

То були сповнені труднощів і буденного героїзму роки. На обробленій вручну, зораній коровами і жінками землі йшла боротьба за врожай.

Всенародне захоплення стійкістю радянських трудівниць у грізні роки боротьби з фашизмом висловив М. Шолохов в оповіданні «Доля людини»: «Вся держава на них спиралася! Які ж це плечі нашим жінкам і дітям треба було мати, щоб під тим тягарем не зігнулися? А от не зігнулися, вистояли».

УКРАДЕНА ПЕРЕМОГА

Війна наближалася до кінця. У народі, і особливо серед інтелігенції, з'явилося відчуття, але реально чекання змін. Війна якось духовно розкріпостила людей. Вони надіялися на поліпшення своєї долі. Сталін все це відчув і тому він готувався повернути післявоєнне суспільство в атмосферу підозрілості, страху, «полювання за відьмами». Він знав, що там, де існує постійна загроза з боку внутрішніх і зовнішніх ворогів, потрібний сильний вождь, «тверда рука». І він повелівав. Повелівав не тільки окремими людьми, містами, областями, а цілими народами, вирішуючи їхню долю.

«Совершенно секретно»

ПРИКАЗ № 0078/42

22 июня 1944 года

г. Москва

ПО НАРОДНОМУ КОМИССАРИАТУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР И НАРОДНОМУ КОМИССАРИАТУ ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР:

Содержание: О ликвидации саботажа на Украине и о контроле над командирами и красноармейцами, мобилизованными из освобожденных областей Украины.

§ 1

Агентурной разведкой установлено:

За последнее время на Украине, особенно в Киевской, Полтавской, Винницкой, Ровенской и других областях, наблюдается явно враждебное настроение украинского населения против Красной Армии и местных органов Советской власти. В отдельных районах и областях украинское население враждебно сопротивляется выполнению мероприятий партии и правительства по восстановлению колхозов и сдаче хлеба для нужд Красной Армии. Оно для того, чтобы сорвать колхозное строительство, хищнически убивает скот. Чтобы сорвать снабжение продовольствием Красной Армии, хлеб закапывают в ямы. Во многих районах враждебные элементы, преимущественно из лиц, укрывающихся от мобилизации в Красную Армию, организовали в лесах «зеленые» банды, которые не только взрывают эшелоны, но и нападают на небольшие воинские части, а так-

же убивают местных представителей власти. Отдельные красноармейцы и командиры, попав под влияние полуфашистского украинского населения и мобилизованных красноармейцев из освобожденных областей Украины, стали разлагаться и переходить на сторону врага. Из вышеизложенного видно, что украинское население стало на путь явного саботажа Красной Армии и Советской власти и стремится к возврату немецких оккупантов. Поэтому, в целях ликвидации и контроля над мобилизованными красноармейцами и командирами освобожденных областей Украины,

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Выслать в отдельные края Союза ССР всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов.

2. Выселение производить:

а) в первую очередь украинцев, которые работали и служили у немцев.

б) Во вторую очередь выслать всех остальных украинцев, которые знакомы с жизнью во время немецкой оккупации.

в) Выселение начать после того, как будет собран урожай и сдан государству для нужд Красной Армии.

г) Выселение производить только ночью и внезапно, чтобы не дать скрыться другим и не дать знать членам его семьи, которые находятся в Красной Армии.

3. Над красноармейцами и командирами из оккупированных областей установить следующий контроль:

а) завести в особых отделах специальные дела на каждого.

б) Все письма проверять не через цензуру, а через особый отдел.

в) Прикрепить одного секретного сотрудника на 5 человек командиров и красноармейцев.

4. Для борьбы с антисоветскими бандами перебросить 12 и 25 карательные дивизии НКВД.

Приказ объявить до командира полка включительно. Народный Комиссар Внутренних Дел Союза ССР

БЕРИЯ.

Зам. Народного Комиссара Обороны Союза
Маршал Советского Союза

ЖУКОВ.

Верно: начальник 4-го отделения полковник

ФЕДОРОВ».

Ясна річ, що таку глобальну акцію було задумано з благословення, та й з ініціативи Верховного Головнокомандуючого.

Маховик репресій, запущений Сталінім у 30-і роки, знову почав набирати обертів. Він не тільки розтоптав світлі мрії українського народу, він принизив його. Повернувшись з війни переможцем, селянство попало у повному розумінні в кабалу як духовну, так і фізичну.

Все навкруг було розорене і пограбоване. Полягло чоловіцтво на фронтах, залишилася їх тільки жменя, та й ті ранені-переранені. Увесь колгоспівський тягар упав на вкрай вимучені війною жіночі плечі. І сялося, і пололося, і косилося, й молотилося все жіночими руками. Орали ще коровами, а боронували вже самі — впрягалися у шлейки замість коня і тягли борону по ріллі. Невідомо, чи багато хто з нас, чоловіків, сьогодні навіть зі спортивною статурою потягав би борону з ранку до вечора, а працювали ж так день при дні. Іти в поле треба було до сходу сонця, а вертатися по заході.

Не набагато легше почували себе жінки на виробництві. А інтелігенція? З неї «великий вождь» не спускав пильних примружених очей. Жінкам самоутвердитись на ниві культури, щоб нести людям духовне світло, було взагалі важко. А хто мав талант і громадянськість, тому і поготів, бо в уяві поставала Жінка, що уособлювала Україну. Над її головою проходили і лягали зморшками на чолі війни, революції, братовбивства, колективізації, голод, людодіство, репресії, окупації — і могили, могили, могили — без хрестів. Але треба було творити і в таких умовах. Можливо, вибір тематики в чомусь і вимагав компромісності, а можливо, і взагалі вибору не було, та треба було відстоювати хоча би щирість жанрів. Тому не можна осуджувати багатьох національних творців того часу з позицій нашої «пізньої» сміливості. Бо тоді творилося в жаклих умовах протистоянь: художник і система, великий совісний талант і пута удержавлених ідеологічних постулатів, суцільна не-свобода виразити себе.

Народний художник

Перша її персональна студентська виставка 1940 року (перша така виставка в історії Київського художнього інституту взагалі) мала вже тоді помітний резонанс. В картинах «Доярка», «Колгоспний польовий стан на березі Десни», «Повернення з сіножати» знавці ху-

дожного мистецтва помітили, що пензель студентки Тетяни Яблонської «стоїть» не на запрограмований оптимізм, а на життєствердження. Її твори несли в собі, нехай далеко не повну, та все ж правду. Пензель художниці дарував таку надію, що на деякий час можна було забути про те страшне, що відбувалося по той бік картини.

У майстерні відомого українського художника Федора Кричевського Яблонська збагнула справжнє ставлення до живопису, яке полягало в безперервній роботі, постійному пошуку нових виражальних засобів, великий пошук до народних традицій. Захоплення її творчою манерою свого великого вчителя, його вмінням сплавити воєдино досягнення майстрів Відродження, барвистий декор української ікони, плернерність живопису імпресіоністів позначається вже на перших академічних постановках («Чоловічий портрет», «Літня жінка в зимовому пальті» та ін.), сповнених людяності й одухотвореності.

Війна. «Я пережила важкі роки евакуації в одному із сіл на Поволжі, — згадує Тетяна Нилівна. — Вся непосильна праця тоді лягла на жінок, але ще більше змучила їх постійна тривога за тих рідних, що були на фронті. Часто на моїх очах, просто в полі вручали комусь «похоронку»... Людям, які пережили гіркоту втрат і пізнали триумф Перемоги, призначатиметься восьма художня виставка 1945 року. «Ворог наближається» — картина Яблонської, виплекана серцем, — стала однією з кращих в експозиції за глибиною трактування теми війни, розкриття її антигуманної суті. Колона біженців — старих, жінок і дітей. На передньому плані — молода жінка із сплячою дитиною за плечима. Один із трагічних епізодів літа 1941-го. На картині — горе, страждання, пережите особисто, і загальнолюдське. Художниця, не виділяючи нікого з цієї трагедії, наближаючи постаті до нижнього зрізу полотна, немовби робить глядача співучасником подій, що відбуваються.

І в своїх подальших полотнах Яблонська ніколи не виділятиме «героя». Вона завжди радітиме життю у найрізноманітніших його добрих проявах. Радітиме у численних зарисовках сцен відбудови зруйнованого Хрещатика, втішатиметься першими променями в етюд — картині «Вийшли на сонечко». Всі ці, як і багато інших, виконаних у перші повоєнні роки творів — «На вулицю хочеться», «Зимове вікно», «У сквері», «Біля басейну», «Вечір на Дніпрі», — речі глибоко ліричні, зігріті теплом щедрої душі. Яблонську, яка пережила лихоліття вій-

ни, неначе дивувало й радувало те, що люди можуть спокійно сидіти на лавці травневого погожого дня, заковуватися; вона вслухається в мирні звуки щебету птахів і дитячих голосів, вдихає п'яний аромат свіжозораної землі, квітучих дерев — і все це широко переносить на полотно. Вона вміє в буденному, звичайному, на перший погляд, мотиві знайти ту міру неповторності й водночас узагальнення, що робить картину зрозумілою та близькою глядачеві. Цей рідкісний дар — у простому бачити складне, мудре, вічне — супроводить художницю протягом усього творчого життя.

1949 року з'явився уславлений «Хліб» — перше полотно художниці, котре принесло їй славу першорядного майстра і стало видатним явищем у радянському образотворчому мистецтві.

Це була прекрасна картина, жива, завзята, перейнята рухом, дівочим сміхом, стрекотінням машин. Її герої — жінки. І це не випадково. Саме вони заступали у війну чоловіків у тилу, разом з ними відбудовували зруйноване народне господарство. Монументалізація ретельно проробленої форми, і ноти романтизму та лірики, свіжі, ясні барви, колористична цілісність — все це сприяло розкриттю великої теми трудового подвигу народу, котрий пережив лихоліття війни.

«Хліб» та інші талановиті картини тих років («Перед стартом», «У парку») ознаменували новий етап у творчості вже зрілого майстра. Про мир і працю, щастя материнства, юність і мудру старість, про людину сьогоднішнього дня з її болем і радостями розповідає Яблонська у своїх живописних полотнах наступних років. Вона — завжди сучасна й різноманітна.

У 1953 році помер найжорстокіший «вождь всіх народів». Світ з полегшенням зітхнув. У наступному році Яблонською була написана картина «Над Дніпром». Це не просто пейзаж з фігурами. В ній знайдено той третинний стан весняної природи, той настрій пробудження, що якогось невизначеного передчуття, котрі знаходять потаємний емоційний відгук співпереживання в душі глядача. Дніпрові далі, оповиті прозорим квітневим серпанком, вологе небо, що дихає весною, зелена молода трава, яка пробивається крізь бурі залишки стебел, тендітні молоді дерева, котрі тягнуться вгору, до сонця, голубі тіні, спокійний ритм постатей, вільно розташованих по горизонталі дніпрового обриву, і, нарешті, рух дівчинки, яка рветься від рук батька, спрямований в ту притягальну далечінь, — все це ненав'язливо вводить гля-

дача в безмежний і такий прекрасний світ оновлення. Недарма ця робота так зачарувала Луї Арагона.

Оновлювальні зрушення, що відбулися в житті і культурі радянського суспільства в 1960-ті роки, звичайно, позначилися на творчості Яблонської. Це знайде своє яскраве втілення в її картинах «Разом з батьком», «Молода мати», «Заручені», «Наречена», «Лебеді», «Літо» та інших. Значну роль у цьому відіграли її подорожі на Полісся, в Закарпаття, які сприяли глибокому проникненню у національну неповторність і самобутність народного мистецтва. До нього художниця звертатиметься повсякдень, будучи глибоко переконана, що в кращих його зразках втілено віками шліфований світогляд, безосягнення якого не відповісти на сучасні проблеми дійсності. Ось тому її з такою силою приваблюють народні пісні, з любов'ю виконані ужиткові речі, традиційні розписи, а надто живопис Катерини Білокур і Марії Приймаченко. «Мене, як художника, тягне до них якась міцність їхніх життєвих підвалин, ясність поглядів на життя, на обов'язок людини, вироблена віками мудрість. ...Художникові, який прагне знайти ґрунт у народному мистецтві, треба насамперед відчутти в ньому ... душу народу, а не тільки суму якихось зовнішніх ознак... Головне — не форма, а суть вираження самого духу народного життя», — писала Тетяна Нилівна.

Саме народні традиції спричинили образний лад творів художниці. Звучність чистих поєднань кольорів, лаконізм, графічність ліній, навіть деяка «лубковість» окремих її полотен не спрощують ясності задуму. Красу праці на рідній землі, тему спадкоємності поколінь відображено в сповнених гідності образах батька і сина в картині «Разом з батьком».

У творі «Родоначальниця» (1966) старенька з онуком зображені площинно і без відриву від тла. Яблонська робить це усвідомлено, оскільки немає в родоводі якоїсь межі, водорозділу. Плин життя споконвічний. І її героїня, сама немов одна з тих фотографій, як прадавня Березина на рушниках, — разом зі своїм родом, з живими і мертвими, з тими, хто пішов у вічність і перед ким тільки-но розкривається світ з його радощами і печаллями. Сонячне світло, що умиротворено струмує з вікна, випрозорює тиху, задумливу, та все ж мажорну мелодію: якими б нищівними не були біди, що випали на долю роду і народу, він — вічний!

Зв'язок між минулим і сучасним, заглиблення у внутрішній світ персонажів відчуваємо в картині «Життя

продовжується» (1971) — творів зворушливому, ліричному, позначеному глибокими спостереженнями автора. Тому й не дивне те непорозуміння, поверхове неприйняття, з яким ця картина (як, до речі, й «формалістичні» твори декоративного періоду) була зустрінута радянськими чиновниками від мистецтва і знята з експозиції; тривалий час вона не виставлялася. Закидали авторів і ігноруванню нового («стара хата-розвалюха, старі вдяганки, а вже й у капроні ходять»), і смислове розмежування, протиставлення, відчуження поколінь та всілякі інші гріхи.

Володимир Яворівський згодом напише: «...Те, що навіть у важкі часи читач, слухач і глядач не відвернувся від нас назавжди, — заслуга тих, на жаль, небагатьох справжніх майстрів, які попри розгалужену сіть «забороняючих» і «попереджаючих» знаків уперто, іноді неймовірно високою ціною обстоювали не тільки себе, а й правду в собі, істину. Саме вони, думаю, більш за всіх зберегли себе і авторитет нашого мистецтва.

Одним із таких майстрів на Україні можна вважати художницю Тетяну Нилівну Яблонську.

Створені картини «Зимовий день у Седневі» (1973), «Дерево росте» (1974), «Зима в старому Києві» (1976), «Пізня осінь» (1977) позначені осягненням гармонії людини й довколишнього світу. В них — довершеність життєвих вражень, трансформованих в умовний, виважений образ рідної природи, принадність самої краси, одухотвореність сприйнятих художником земних цінностей.

Подальша захоплююча, кропітка робота Яблонської над картинами-етюдами, що триває й досі, дає змогу їй висловлювати свої глибоко поетичні почуття. Палітра її висвітлюється, живописний простір нюансується найвтонченішими відтінками, наповнюється повітрям, обриси предметів розчиняються в переливах світла і кольору. Вона немов прагне зупинити невловимий стан природи, щоб донести його неповторну красу глядачеві.

Художниця дійшла висновку, що прагнення до самовираження, принципи «писати себе, своє світовідчуття» — все це надумане. В одному із виступів вона висловила: «Ми не повинні себе ставити над природою. Створювати картини природи незалежно від неї — це несерйозно. Ми всі — діти природи, її листя. Тому не слід казати: я створюю сам. Правильно буде сказати: я просто хочу виразити себе в природі, просто передати її. Природа різноманітна, багата, прекрасна. Тому неправильно говорити — «самовираження». Нам краще виражати

природу... Не треба прагнути бути її господарем. Треба бути другом її. Хазяїн — це повелитель чогось, когось. Для нашого часу слово хазяїн не підходить. Треба бути другом природи. Любов до природи — це нескінченний шлях нашого розвитку... Ми народилися на землі, і входимо в цю землю. Людина — вінець природи, та вона не повинна глумитись над нею».

І тепер Тетяна Нилівна пише пейзажі оточуючої рідної природи. На перший погляд вони здаються занадто скромними. Неяскраві і неефективні за живописом і композицією, вони частіше всього передають стан природи, світлоповітряного середовища. Зібрані городи, сіренький день або початок цвітіння зачаровує природною гармонією. Дрібний і разом з тим артистичний мазок передає тремтливості співіснування форми, світла, повітря, найтонше взаємопроникнення, взаємозв'язок всього у природі. Дехто із глядачів здивується, чи сучасне звернення до старого доброго імпресіонізму у наш динамічний і бурхливий вік?

Її твори змушують замислитись про втрачену сучасним глядачем культуру споглядання, роздуму наодинці з живописом. Старі майстри і природа повертають нам це вміння, очищають, відновлюють душевні сили, заспокоюють. В умінні думати і відчувати бачить сьогоднішня Яблонська вихід із суєти і бездуховності.

Назви її робіт бувають схожими: «Стара груша», «Портрет старого», «Стара яблуня», «Старий дуб». Портрети людей і дерев сприймаються як роздуми про життя, про гідне і корисне існування на землі.

Коли дивишся на пізні полотна Тетяни Нилівни, особливо гостро відчуваєш, як близько підійшла вона до природного для народних майстрів зближення і одухотворенню всього існуючого — світу природи і світу людини. Ось іще один із кращих творів останніх років — пейзаж «Стара яблуня». Крізь гілки дерева просвічують небо, повітря. До його стовбура притулені садові кілки, тачка — прикмети життя і праці людей здаються часткою цієї яблуні. Так бачиться смисл існування, мудрість буття старого дерева — в служінні людям, в гармонії із світом.

Образ дерева сприймається як паралель життя самого художника. Бо більше піввіку веде свою розумну і душевну розмову з глядачем. Шлях її в мистецтві далеко не був легким, хоча ще в молодості прийшла до неї заслужена слава. Ще студенткою Київського державного художнього інституту бере у 1938 році участь у Все-

союзній виставці, а у 1940 році влаштовує персональну виставку у Києві. Потім скільки їх буде! Остання у 1992 році. У 1950 році їй присуджується Державна премія СРСР за картину «Хліб», у наступному — Державна премія СРСР за картину «Весна», орден Трудового Червоного Прапора, згодом третя Державна премія СРСР за твір «Льон».

У 1953 році обирається членом-кореспондентом Академії мистецтв СРСР, а в 1956 — членом правління Союзу художників УРСР. Вона і депутат Верховної Ради УРСР з 1954, і «Народний художник УРСР» з 1960, і «Народний художник СРСР» з 1982 і ще й ще звання і нагороди. Репродукції її картин обійшли всі журнали. Тепер, коли Тетяна Нилівна бере в руки фотографії тих років, які втілили для широкої преси молоду художницю в легенькому платті з палітрою в руках на новобудовах Хрещатика, почуття прикрасності примішується до спогадів про те суттєве і тяжке, що було в її творчості у ті роки.

Випробування славою вона витримала з честю. Залишилася собою, залишилася вірною собі. Чим більше популяризувалися її картини як взірць сучасного реалізму і оптимізму, тим виразніше малювався їй образ свого мистецтва, глибоко насиченого особистим ставленням до життя, наближеного до великих, загальнолюдських проблем.

Великотрудне життя Тетяни Яблонської багате змістом: пережила війну і виростила трьох дочок, обросла онуками і виховала багато учнів, писала статті, боролася за правду мистецтва, вчилася у природи, у життя. І завжди своєю творчістю, як щедre дерево, вносила у світ гармонію і доброту. Люди різного віку і освітнього рівня, міські і сільські, з різним життєвим досвідом і уявленнями про мистецтво завжди знаходять у творах Яблонської щось для себе близьке, співзвучне своїм почуттям і думкам. Якраз це і складає поняття народний художник.

«Мене покарано...»

Смерть Сталіна відкрила нову добу в історії України. Виснажливий метод правління за допомогою терору та примусу не можна було застосовувати протягом необмеженого часу. Микита Хрущов розумів, що переконання, а не примус, ініціатива, а не задушливий контроль, майстерне управління, а не революційний запал, забезпечать надійне зростання червоної імперії. Було послаб-

лено ідеологічні настанови, що стало початком «відлиги» в культурному житті. Невпинна русифікація українського народу стала більш скраденою.

Спочатку українці реагували на ці зміни з обережністю... Але коли стало ясно, що критика «культу особи» Сталіна ведеться відверто і в широких масштабах, вони приєдналися до неї з цілим потоком власних скарг і вимог. Особливо сильно звучало невдоволення у середовищі діячів культури. Одним із перших пролунало звинувачення за той жалюгідний стан, у якому опинилася українська мова.

Українська інтелігенція й насамперед письменники вдалися до спроб розширити межі творчого самовираження. Вони писали про втрати, що їх завдав українській культури сталінський режим. Письменники старшого покоління вимагали реабілітації своїх репресованих колег.

Але особливо визначною подією стала поява нового покоління письменників, критиків, поетів, таких як Василь Симоненко, Ліна Костенко, Євген Свєрстюк, Іван Дзюба, Іван Драч, Микола Вінграновський і Дмитро Павличко, котрі ще й вимагали того, що культурний розвиток народу не душитимуть у майбутньому. Вони вимагали припинити втручання партії в справи літератури й мистецтва, визнати право експериментувати з різноманітними стилями, забезпечити центральну роль української мови в освітній і культурній діяльності в республіці. На початку 60-х років представники цього покоління в літературі, яке стали називати «шестидесятниками», не лише відкидали втручання партійних і радянських чиновників, а й викривали лицемірство, опортунізм і надмірну обережність своїх старших колег. Ці талановиті молоді митці переходили за встановлені Хрущовим рамки лібералізації.

Пам'ятні 60-ті роки... Тоді у період «хрущовської відлиги» багато хто щиро повірив, що прийшов час другого відродження України, її народу, його духу і культури. Ті роки ввійшли не тільки в історію країни, а й у долі багатьох людей. Особливий слід лишився в творчості письменників, композиторів, художників, одні з яких стали нині відомими, інші пішли з життя.

Серед тих, кого немає, художниця Алла Горська, виростала в інтелігентній київській сім'ї, мала добре виховання. Вчилася в Київській середній школі, яку 1948 року закінчила із золотою медаллю. Потім художній інститут із відзнакою. Як і більшість київських ро-

дин, родина Горських була російськомовна, змалку вони, народжені у містах, і не намагалися розмовляти українською. Не було й усвідомлення своєї причетності до українства. Звідки йому було узятися?

Інститутські роки. Згадує художниця Людмила Семикіна: «Яка була Алла? Репрезентивна, гарна, очі зеленкувато-сірі, мінялися. З інтелігентної родини. Добре поставлена етика, культура. Чесність — риса характеру. Йшла, як і всі ми: рівненько, тихенько. Так би й тривало, якби не Хрущов, і щастя відлиги із ним. Людині відкрили карти ставлення до життя, сказали, як ніколи до того: ти є людина, поважай себе. Самовизначення починалося з діалогу з собою: хто ти і що ти?

Не вистачало землі, коріння, відповідальності. Починалося самовиховання. На превелике щастя, збіглося кілька ювілейних вечорів: ми вдруге відкрили для себе Шевченка й Лесю, підняли Франка, відчули в руках смолоскипи. Які були вечори: Василь Симоненко, Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Світличний, Василь Стус, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська!»

Алла не могла пробачити того, що її дурили до цього часу. Їй тепер хотілося знати все за найвищою пробою правди. Вона розкривалася, як ружа. Переживши свої ущербності, швидко їх ліквідовувала. Засвічувалася од себе.

Аллі і її товаришам дуже прислужився Клуб творчої молоді, який склався у 1959 році. До нього входили студенти столичних театральних інституту й консерваторії, молодь акторських і режисерських курсів...

Відомий письменник і театральний режисер Лесь Танюк, який був тоді керівником цього Клубу, згадує: «Якогось чудесного дня сиділи ми у великій залі інституту, осіб п'ятдесят-шістдесят, аж раптом відчиняються двері й заходить великий гурт екстравагантних молодих людей: художники! Привела їх Алла Горська. Висока, коси хвилями, білий светр, сині брюки спортивного крою. Дуже голосна, життєрадісна. З цього приходу, власне, й почався справжній Клуб творчої молоді. Художники — неконформісти принесли із собою дух активного бунту, заперечення старих догматів і форм. Завдяки їм набула практичного сенсу ідея Клубу — об'єднати молоді творчі сили Києва, вирвати з-під влади зашкарублених творчих спілок. Отож, із березня — квітня 1960-го Клуб заявив про себе по всіх усюдах. Серед шести його секцій найчисленніша була художня, керована Аллою Гор-

ською. Я б сказав і так: Горська була душею Клубу, його організатором. Алла не дуже володіла українською мовою, не досить добре знала українське мистецтво, але вона не переставала вчитися. Студіювала українські словники, щось виписувала, вивчала вірші. В ній, я в цьому переконаний, прокинулося щось родове, генетичне, природне. Якимось я поцікавився: «А чому стався такий раптовий перехід?» Вона відповіла: «Настає момент, коли стає соромно. Десь із півроку, як я його відчула: живемо якимось безсоромним життям». З пут цієї безсоромності вона й виривалася. І ще додав би: багато тодішньої київської молоді пройшли добру школу Алли Горської».

Разом з Лесем Танюком Горська працювала у Київському драматичному театрі над виставою «Ніж у сонці» за поемою Івана Драча, у Львівському — над виставою «Отак загинув Гуска» М. Куліша. Наступного року — Одеса, «Правда і кривда» М. Стельмаха. Алла працювала над ескізами костюмів і декорацій... П'ятий, сьомий варіант... Многотрудний пошук.

Віднаходили. В її ескізах було багато смаку, вигадки, бо в ній жила цілісність дитячої казки, розового сприйняття світу. До мистецького твору підходила як до речі, яка не вичерпується. Художниця підкреслювала своєю сценографією своєрідність вистав. Було в ній щось дуже шляхетне, щемливо-ностальгічне за двадцятьма, ренесансними. Заборонили всі спектаклі.

Як митець, не приймала дворушництва, нещирості. Коли працювала над образом Шевченка, докопувалася до суті його пророчої, біблійної енергії, що потрясла імперію, до трагедійної пристрасності його слова. У 1963—1964 роках із Опанасом Заливахою і Людмилою Семикіною зробила до вестибюля Київського університету вітраж. Це був не просто мистецький твір, а згусток революційної ідеології. Його по-злочодійськи знищили. Тож мало хто встиг і побачити твір, Шевченка, який закликав і проголошував: «Возвеличу малих отих рабів німих і на сторожі коло них поставлю слово».

«Відлига» закінчувалася. Перший секретар Хрущов почав громити у Манежі художників-формалістів, запозналися їх вишукувати й по Україні, знайшли: Горська, Танюк. Операцію по знешкодженню цих художників очолили високопоставлені ідеологи Скаба та Кондуфор: обидва вони зовсім не були зацікавлені в розвитку національної культури. Почалося «полювання на відьом».

Кімната номер тринадцять у Жовтневому палаці

культури, де засідав Клуб. Його члени відчули в собі коріння, про яке не знали і не здогадувалися. В оформленні заходів, що їх організовував Клуб, Алла вкладала всю душу. Виготовляли декорації, шили костюми. Кожен усвідомлював: робе щось маленьке, але — для України. Кинули всі свої заробітки, хотілося їм якнайширше служити народові. Горська пильно вдивлялася у людей, вмючи знайти іскру таланту. Кожен відчиняв у ній «шухлядку», яка відтак належала тільки йому, і сам відкривався назустріч, виявляючи найкращі свої властивості. Вона безпомилково «схоплювала» суть людини, перспективу її розвитку. Коли відбувалися вечори, в приміщенні не було де повернутися. Люди стояли на сходах, аби тільки почути, що кажуть Михайло Брайчевський чи Іван Світличний, чи Олена Апанович.

Знали члени Клубу про підвали Жовтневого палацу — колишні катівні НКВС. Тільки ж говорити тоді за таке не рекомендували. Але в Клубі виникла комісія, котра взялася перевірити чутки про сталінські поховання у Биківні. Звичайно, Горська мала до цього причетність. Перепитували людей, знаходили сліди, які вказували на ці страшні місця. Так вийшли на Биківню. Дісталися туди втрюх — Алла Горська, Василь Симоненко і Лесь Танюк. Симоненко сказав: «А подивіться, чим вони грають». Діти гралися маленьким дитячим черепом, простреленим двічі.

Горська відійшла, розплакалась, довго не могла говорити. Симоненко прочитав щойно написані чотири рядки:

Ми топчемо і ворогів, і друзів,
О бідні йорики, всі на один копил.
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.

Подали меморандум № 2 до міськради, там його справно і поховали. Відтоді почалися активні переслідування. Алла скаржилася: телефонував якийсь чоловік, погрожував. Різко мінялося ставлення до її робіт. «Відлига» закінчилася. Холодні вітри навіювали брежнєвсько-сусловську мрячку. Починалися цькування «націоналістів», репресії проти тих, хто насмілювався не погоджуватися з офіційною точкою зору.

Щоб вижити, Горська подалася до монументалістів. Разом із своїми товаришами художниця оформила вісім торців ансамблю донецької експериментальної школи: «Космос», «Вода», «Вогонь», «Земля», «Життя», «Надра», «Сонце», «Вітер». Кожен — десять квадратних

метрів. Смальта, кольорове скло, керамічна плитка. У центрі і «Прометей» (сто квадратних метрів). З Г. Сигниціною і В. Зарецьким створила монументальну композицію «Коштовність» в ювелірній крамниці Донецька. Паралельно з цим виникли досить неприємні відносини з КДБ.

У той час було багато моторошних передчуттів, пророчих думок. Збереглася книжка Бориса Антоненка-Давидовича «Слово матері», подаровану Аллі з написом:

«Того, хто перший з-під ярма
На самовладців меч здійма,
Я знаю, скрізь жде смертна
доля.

Мене покарано, це так,
Але скажи, коли і як,
Де здобулась без жертви воля?

Рилєєв. «Сповідь Наливайка».

Переклад Л. Старицької-Черняхівської.

Мій давній девіз.

Б. Антоненко-Давидович».

Ці рядки стосувалися Наливайка, Рилєєва, Старицької-Черняхівської, Антоненка-Давидовича, а також і Горської.

1967 рік. Разом з В. Зарецьким, Б. Плаксієм, Г. Зубченко, Г. Пришедьком Алла виконала в маріупольському ресторані «Україна» дві композиції — «Дерево життя» (35 квадратних метрів) і «Боривітер» (18 метрів). Тут сталь, смальта, кольорове скло, керамічна плитка, шлакосетал. Разом із Зарецьким і Плаксієм — станковий монументальний живопис «Земля» (200×170 см). Деревина, коріння, кора, лико, соломка. Це один із найсильніших творів того часу: у ньому вся українська минувщина, біль і надія народу.

У 1968 році на зборах виключена із Спілки художників і заарештована Алла Горська.

У березні 1970 року Алла занотувала: «Мій висновок: сильне радянське мистецтво не потрібне комусь на Україні, як комусь, не потрібний на Україні кращий в Радянському Союзі футбол».

Раннім ранком 28 листопада 1970 року Алла тихо, щоб не розбудити домашніх, вийшла з хати. Поїхала до Василькова, де жив Вікторів батько — щойно овдовілий: допомогти.

Через пару днів труп Алли знайшли в льоху на території: зі слідами боротьби, з розбитим черепом (важкий предмет, професійний удар у тім'я), у дивній вдяганці

(перука, білизна поверх кофти), що мала засвідчити галюцинації чи божевілья.

Через п'ять днів під Фастовом на колії електрички виявили труп свекра з відтятою головою.

Хто? Навіщо?

Так було.

Так залишилась Алла Горська на півдорозі до себе. Сил пройти цю дорогу до обрію стачило б, — обірвали життя. Як художниця не самореалізувалася. Не встигла. А могла вирости в першорядного майстра сценографії рівня Петрицького, Меллера, Хвостова-Хвостенка.

Феномен Горської в іншому — в її викликові Системи, в її жертвності на шляху власного відкриття України.

Ховали у грудні, після Сталінської Конституції. Рік був брежнєвський. Над розверстою могилою поет і літературознавець Євген Сверстюк виголосив слова: «Нема Алли Горської. Німотно, темно і незрозуміло. І вривається до свідомості тоскним розпачем — не буде, ніколи вже не буде з нами Алли Горської. Наче темна завіса спадає на сонце.

Але я знаю — Алли не може не бути! Її духовної сили й енергії, її сонячної усмішки і поматеринському уважного погляду глибокої спільності. Вона живе у всьому. Людина, якій особисто нічого не треба, — вона не може відійти в небуття. Алла є — вона незмінно присутня завжди там, де комусь горе, нещастя, біля бездомних і бездольних, де можна підставити своє плече. Вона завжди перша дізнається і найважчий тягар бере на себе — самовідданно і просто, наче вже сама доля поклала на неї місію бути опорою іншим людям. З нею приходить спокій людини значної, сповненої гідності, з непідкупним спокійним сумлінням, людини, на яку можна покластися у всьому, як на самого себе, навіть більше, ніж на себе. Бо вона має щедрий художницький талант віддаватися безкорисливо і цілком людям, і справі, за яку візьметься. Рідкісне втілення людської сили й значущості!»

Шлях до істини.

Умань 60-тих років. Будиночок, в якому проживала Надія Суровцова, був один з нечисленних духовних осередків вільної думки й патріотичної роботи. Хто з українських інакодумців-шістдесятників не переступав поріг цього гостинного дому, щоб зазнати там розко-

ші — розкоші спілкування людини з людиною, дістати заряд бадьорості й оптимізму?

Привітна господарка — людина воістину легендарна. Історик і публіцист, есеїст і перекладач. Її життя — це частина історії нашого народу.

Надія Віталіївна Суровцова народилась в березні 1896 року в Києві в інтелігентній родині. На честь батькової вчительки-революціонерки дівча назвали — Надія. Батько був студентом юридичного факультету Київського університету, мати викладачем Маріїнської гімназії. З 1903 року родина переїхала до Умані, де пройшло дитинство Надії. Вже з юних літ вона була не байдужа до долі свого народу, вивчала історію рідного краю, українську літературу, займалася етнографічною роботою. Закінчивши гімназію, навчалася в Петербурзі на Вищих жіночих Бестужевських курсах, де читали лекції відомі вчені з України Є. Тарле, М. Туган-Барановський, перший почесний доктор історії серед жінок О. Єфіменко.

Навчання Надія поєднувала з громадсько-політичною діяльністю: «Петроградська українська колонія вирішила зробити маніфестацію, на нашу дівочу долю випало виготовити прапори. Вперше в житті вони повинні були маяти на Невському, яким ішла до Таврійського палацу маніфестація. Ми допізна сиділи в помешканні клубу, яке тепер обернулося на спільний штаб — старі, молоді, усі, хто мав який-небудь стосунок до справи. Ми шили червоні прапори й нові, ще не видані, жовто-блакитні, про які ми лише знали з Галичини. А тепер вони були ось тут, в наших руках, смуги золотого, як жито, шовку та синього, як небо нашої далекої батьківщини...

Маніфестація попала на погідний день. Було дуже багато українців, солдатів, все студентство, сила якихось невідомих нам людей. «І звідки їх стільки, українців, набралось!» — казали прохожі, з цікавістю розглядаючи похід. А ми йшли, йшли чітким кроком, маяли прапороньки... І йшли до Таврійського палацу, заманіфестувати своє ставлення до революції. Чи гадали, скільки крові проллється за цей жовто-блакитний прапор незабаром на рідній вже землі?»

Після Лютневої революції 1917 року Суровцова повернулася в Україну, щоб присвятити себе справі її національного відродження. Була інструктором Центральної Ради, працювала в секретаріаті Михайла Грушевського. 1918 року у складі очолюваної Олександром

Шульгіним групи вирушила з дипломатичною місією Директорії з Києва на Версальську мирну конференцію як секретар інформаційного бюро.

У грудні 1918 року з представниками дипломатичної місії тодішнього уряду України емігрувала до Австрії. У Відні закінчила філософський факультет університету й, захистивши дисертацію «Богдан Хмельницький та ідея української державності», одержала науковий ступінь доктора філософії. Працювала викладачем у Віденській сільськогосподарській академії.

Надія Суровцова брала активну участь у роботі «Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи», діяльністю якої було започатковано всесвітній рух боротьби за мир. Побувала на конгресах Ліги у Відні, Дрездені, Гаазі, Амстердамі, Парижі, Вашингтоні. Певний час очолювала та була секретарем провізорного комітету «Голодуючим України». В 1924 році разом з групою жінок-делегаток здійснила агітаційне турне по США і Канаді. Виступала з промовами на численних мітингах.

Це був період перелому в її суспільно-політичному світогляді: вона переходить повністю на комуністичну платформу і, повернувшись з США, вступає в ряди Австрійської комуністичної партії. У своїх спогадах Надія Віталіївна пише: «А комуністи, оті, що приїхали, а не втекли з Києва, вони заціпали тепер і наш терен — національне питання і, щиро чи нещиро, того ми вже не могли знати, провадили його там, на Україні. У них був під ногами ґрунт. І на цьому ґрунті вони робили, як тоді казали, «свої експерименти». Плоди цих експериментів, незначну частинку їх, я тримала часто в руках в образі української преси, українських книжок, ба навіть українського паспорта. Я знала про українізацію шкіл, установ. Я пізнала, на власні очі побачила представників тої більшовицької Радянської влади. Не рядових, дрібненьких, які напевне скидалися на «наших» — ні, саме першою людиною тогочасного світу був Юрко Коцюбинський. І це значною мірою вирішило мій остаточний ідеологічний поворот у бік комунізму. Переді мною було дві політичних системи, дві ідеології, «наша» і комуністична. Максимально ідеалізуючи першу, я протягом недовгого періоду практичного державного будівництва побачила, ні, не тільки те, що протягом короткого часу не можна було просто встигнути багато зробити — це було б півлиха, але, головне, була недовомленість, неясність теоретичного будівництва і відсутність сміливості в проведенні своїх принципів. Теперішні більшови-

ки, тобто комуністи двадцятих років, з одного боку виправили свої помилки, які мені найбільше боліли, тобто щодо національного питання, та не те що «виправили», вони просто поглинули своєю програмою все те, що представляли ми, отже, тут всі мої протести відпали, натомість же мали ще струнку соціальну концепцію, послідовну, відважну, чисту і людяну, як древнє християнство, як всі найбільші ідеалістичні вчення людськості. Мали те, чого не було в мене, що було дуже невиразним в програмах, а ще більше у практиці всіх знаних мною українських урядів. Я не знала близько Петлюри, це була ще одна людина, про яку можна б говорити як про людину чистої ідеї, але ж решта, решта? Нехай видатні постаті Грушевського, Винниченка... але хіба за ними можна було б піти в огонь і воду, ручатися за їх кришталеву, абсолютну чистоту і відданість ідеї? Скільки ж в них було людського, дрібного, часом непрозорого. А про Макарєнків, Швеців та Скоропадських що ж було говорити».

У Відні Надія Суровцова підтримувала зв'язки з радянським представництвом, яке очолював Юрій Коцюбинський — «людина, яка полонила відразу й цілком: цьому джерелу я вірила абсолютно й безроздільно».

Вона перекладає художню прозу Василя Стефаника, Володимира Короленка, видає книжку «Українських народних казок». Десятки статей і новел з'являються в журналах «Робітниця» (Вінніпег), «Нова громада» (Відень), газетах «Українські щоденні вісті» (Нью-Йорк), «Робітничій газеті» (Відень).

Шість років еміграції багато чого дали Суровцовій. А численні зустрічі і враження! Була на ювілеї Каутського у Відні, слухала виступ Коллонтай в Амстердамі, сиділа за одним столом з Бертраном Расселом під час навчання у літній інтернаціональній школі, руку її тиснув президент США А. Кулідж. Приятелювала з Катериною Каравеловою, дружиною видатного болгарського письменника, з сестрою Ромена Роллана, зналася з французьким поетом Андре Жувом, у Парижі жила в Оксани Драгоманової...

Вирішила повернутися на Батьківщину і навесні 1925 року здійснила свій намір, щоб «не загубити чужими манівцями в довгих безрадісних сірих роках наш шлях, єдиний шлях — працю вдома», як писала вона 1923-го у Відні, в одному з образків емігрантського життя.

У Харкові активно включається в бурхливий плін

нового життя: працює в ВУФКУ, РАТАУ, Головліті. Радісно поринула у вир літературно-мистецького життя. Редакція газети «Вісті» й Будинок Блакитного стали її рідною оселею. Дружні зв'язки еднали Надію з найвидатнішими українськими письменниками, художниками, театральними діячами. Вона згадує: «Я познайомилася з Грицем Петренком, що відав пресою у Наркомінсправ України, Олесем Досвітнім — старшим редактором Всеукраїнського фотокіноуправління, фейлетоністами «Вістей» — Остапом Вишнею, Петром Панчем, поетами Марком Йогансенем, Валеріаном Поліщуком, Михайлом Семенком, Юліаном Шполом — Мишком Яловим, Христовим і, нарешті, Миколою Хвильовим. Там же, у «Вістях», був секретарем Федь Таран. Частенько забігала Катя Філатова, мабуть, чи не перша жінка-більшовичка, яку я зблизька побачила. Була вона як з агітплакату. І, що мене незвичайно вразило, здорово матюкалась... Молоді, завзяті, а навкруги вир редакційного життя. Та й не тільки редакційного. Там і ЛВУ з «папашею» Пилипенком, молодим папашею, гарним, з лукавими карими очима та шовковим козацьким вусом... От Книгоспілка і Олекса Слісаренко, от карикатурист Сашко Довженко, от молоді, що з'являлася рідше і не сиділа цілі вечори: Юрочка Яновський, Коля Бажан, Володя Сосюра. Був і Копиленко, і Микитенко, була, скажемо, «уся Україна». Радянська, розуміється. Приїздив Наум Калюжний, Кулик, але того першого року не згадаю, чи були одразу, чи з'явилися згодом. Був і Аркадій Любченко, бував зрідка Лесь Курбас, часто — Микола Куліш, Борис Ліфшиць, тоді голова ВУФКУ, і Микола Любченко (Кость Котко) — редактор «Комуніста», і «Фуся» Фурер — «Вісті» були клубом культури, і не було там спокою тільки одній людині — господарю, редактору, «папаші» Касьяненкові».

Надія навчалася в аспірантурі в академіка Дмитра Багалія, багато перекладала. Як високоосвічену. І володіючи іноземними мовами її переводять на роботу в Комісаріат закордонних справ, призначають референтом наркома Шліхтера.

Та активне творче життя Надії Суровцової на вдруге знайдений батьківщині тривало недовго. 1927 року її безпідставно заарештовують й засуджують за сумнозвісною 58-ю статтею за «польсько-німецький шпionаж».

Свій перший термін відбула в Ярославському політ-ізоляторі. Там, в колишній тюрмі, в камері № 37 написала вірша «Мене звуть тридцять сім».

Мене звуть тридцять сім.
Я ще марю так часто о тім та о сім,
Я була молодою, як інші дівчата,
Був у мене і дім, була рідная хата...
Та розвіялось все, розлетілось, мов дим...
Мене звуть тридцять сім.
Чарівниця лиха той навіяла сон.
Ні, не вірю в примару з північних сторін!
Усміхнеться ще сонце, повернеться мрія,
Називатимуть знов мене люди Надією!..

Далі заслання до Архангельська, де після нетривалого «перепочинку» нове, і не менш абсурдне звинувачення — участь у контрреволюційній організації. Далі шлях вів на Колиму. Бухта Нагаєва в Магаданській області, різні табори, різна робота на повне фізичне виснаження, аж до того, що потрапляла з дистрофією до лікарень. Відбувши 1942-го ув'язнення, жила на засланні у цих же краях.

Суровцова зуміла лишитися людиною у нелюдських умовах. Ось один епізод з її спогадів.

«Чим довше ми лишалися в тюрмі, тим більш падали наші сили. Харчування з роками ставало все гірше... Окрім неврастенії, старого ревматизму, у мене вже був нажитий туберкульоз. Єдиним джерелом здоров'я були ці півтори години (мається на увазі прогулянки — авт.). А сила щезала. Ходити підряд півтори години було фізично дуже вже трудно. І не мені тільки, ослабли всі.

Адміністрація поставила в дворі одну-єдину лаву. Сидіти на ній дозволялося по одній парі, а нас на прогулянці було двадцять сім. Ми спробували попросити поставити ще хоч одну лаву. Нічого не вийшло. Стояла прекрасна суха осінь. Трава в центрі кругу була ще яскраво зелена, синіло безхмарне небо, за стіною золотіло листя дерев біля річки. Стільки радості давало це все, і от — не було сили. Іти ж у камеру передчасно було до сліз шкода.

І п'ятеро з нас одважились на обструкцію. У той час, як пара хворих зайняла лавку, а решта розмірено ходила по колу, ми вляглися на траві. Я, анархіст Дубенський, два троцькісти — солдатики і меншовик-фармацевт. Ми розляглися на траві, над нами було небо, це було напівбаламутство, напівборотьба. Наглядач розгубився, просто отетерів на мить.

— Встать! — прозвучала його команда. Ми резонно відказали, що коли навіть кінь, тварина, не може далі йти, їй дають одпочити.

— В камеру! — закричав наглядач. Ми відповіли, що

не згодимось позбавити себе прогулянки і що поки не дають другої лавки й не дозволяють сідати більш як двом на ту, що є, ми відпочиватимемо на землі. Наглядач викликав корпусного, й обидва безрезультатно переконували нас, щоб ми йшли до камер.

З цікавістю дивився солдат з вишки, держачи напоготові гвинтівку, дивились з усіх вікон всі в'язні.

Нас не зайняли. Ми долежали, поки скінчився час. Другого дня нам оголосили, що ми покарані позбавленням прогулянки на три дні. Наступного ранку більшість з нашої прогулянки на знак солідарності повернулася з прогулянки в камери й продовжувала вертатися доти, доки ми не з'явилися в дворику. Що було найдивніше, лавку таки зробили. Таким чином наша демонстрація не пропала марно і з тих пір нам стало вдвічі легше. Хворі сиділи на одній, здорові, притомившись, змінювалися, відпочиваючи на другій лавці. Час минув, лавки лишилися. І ніхто вже не знав історії їхньої з'яви.

На прогулянці ми знайомились. Я побачила, вперше узнала ряд політичних течій, досі мені невідомих. Я навчилася по суті тут поважати чужі переконання, чого все-таки не вміла на волі. Тут люди нарівні зі мною переживали грізну епоху, але за свої переконання, які вони до того ж продовжували сповідати. Адже це було надзвичайно цікаво і ці люди мене так само цікавили, хоч і бували часто моїми ворогами. Це штучне співіснування навчило мене і всіх нас, при цілковитому збереженні ортодоксальності тих чи тих переконань, бути терпимими до інших».

Суровцова була жадібна до життя, до людського спілкування, була готова в кожному середовищі знайти «людиноподібних»: «Чи то вдень, чи вночі, в будь-які нетрища до тверезих і п'яних, колишніх злодіїв, бандитів, убивць я не боялася підійти, і ніхто ніколи не торкнув мене, не образив поглядом. А це треба заслужити...»

В якому б середовищі вона не перебувала, скрізь відчувала себе рівноправною, і скрізь її поважали. Бо в неї постійно жило зацікавлення до людей різної національності, різного віросповідання. Було постійне бажання прилучатися до культури всіх народів, які зустрічались на її шляху. Вивчала якутську, єврейську, латинську мови. Це допомагало переборювати відчуття чужості.

Лише 1957 року, після повної реабілітації, яку виклопотали давні друзі — Павло Тичина, Микола Бажан, Остап Вишня, Надія Віталіївна повернулася в Україну.

Жила в Умані. Працювала на громадських засадах в Уманському краєзнавчому музеї, займаючись історією парку «Софіївка», збираючи матеріали для довідника про видатних уманчан. Займалася творчою роботою. В 1958 році підготувала до друку збірку новел «По той бік». Виступала з статтями і нарисами у місцевій газеті «Уманська зоря». І, звичайно, завершувала основну працю життя — спогади.

Працювала над ними довго. «В «застійні» часи про них не можна було й мовити вголос — подібне нещадно вилучалося під час обшуків. А привід для цього завжди знаходився. Арештували когось із її відвідувачів — чим не привід! Ніякими методами КДБ не ігнорувало. Десь не було пограбовано магазин, а до Суровцової прийшли з обшуком. Або якось шукали фальшиві гроші... Принагідно ж забирали рукописи, листи, начерки.

Мемуарна спадщина Надії Віталіївни — то вікно в наше вчора. Людина з великою освітою і багатим внутрішнім світом, вона не стояла осторонь подій, не відділяла себе від них. Попри увесь драматизм долі, це не пасивна жертва історії, а її суб'єкт.

Спогади письменниці (офіційно членом Спілки письменників України Надія Суровцова не була) складаються з 2-х частин. І-ша частина охоплює період з 1896 року по 1927 рік й має розділи: «Київ — Умань (Дитинство)», «Петербург. (Студентство)», «Відень», «Київ (Революція)», «Манівцями (Еміграція)», «Комуністи», «Поворот», «Америка», «Відень», «Москва», «Харків». 2-га частина, що написана російською мовою, має розділи: «Как это случилось», «Лубянка», «Бутырки», «Посторонние воспоминания», «Вологда», «Иркутск», «Голгофа», «На Волге», «Одиночество (Колымские приключения)».

Двері затишного будиночка Надії Суровцової були завжди відчинені для друзів-однодумців. Вміла радіти сама і дарувала радість іншим. При ній сумувати і впадати в розпач не випадало. Відкидала житейські негаразди, з гумором сприймала ідіотизми нашого побуту. Гостро відчувала красу в природі й мистецтві, жила нею за умов гострого дефіциту естетичного: «Минають роки, сивіє остаточно голова, а серце лишається тим самим і втомлюється тільки від туги. Часом згадую вірші, музику, квіти. Та море, та небо, зірки — мої, я бачу їх, коли хочу».

Померла 13 квітня 1985 року на 89-му році життя.

Символ нескоренної України

Коли вийшов друком роман у віршах «Маруся Чурай», то за кілька днів його не можна було знайти в жодній книгарні. Тоді видавництво «Дніпро» випустило цей твір сотисячним тиражем у серії «Романи і повісті». Безпрецедентний випадок: поетичний твір — сотисячним тиражем. Книга знову швидко розійшлася. Виявилося, що й такий — небувалий для поезії — тираж недостатній.

Хто ж автор цього незвичайного твору?

Років з дванадцять тому відбувався пленум правління Спілки письменників України з питань поезії. Один з молодих літераторів перевіряв запрошення учасників пленуму. І нізащо не хотів пропустити без запрошення жінку, яка виявилася... відомою поетесою, авторкою «Марусі Чурай» Ліною Костенко — він не знав її в обличчя, як не знало багато молодих. І Ліна Василівна тоді сказала збентеженому молодикові: «Ми з вами розминулися на ціле покоління!» І вони обоє були в тому не винні. Винною була тоталітарна система.

Система знищувала особистість. Це стало теорією і особливо успішно практикою системи. Вона спробувала всі відомі й невідомі в історії форми знищення індивідуальності — від кривавого чаду фізичної розправи до вишуканих форм розкладу особистості підкупом і кар'єризмом, гарантованим матеріальним достатком за готовність на безпринципність.

А поезія Ліни Костенко вже від ранніх віршів йшла з глибин народного життя. Повоєнні роки... Ще стінки окопів, на яких писано першовірш Ліни, не поросли травою, біль тяжких втрат ще не став ятриним спогадом, а переживався майже фізично:

Мітку показали на вербині,
Широко руками розвели:
— Кажуть люди, десь тут у долині,
всі живцем закопані були.
Тут Одарка — невсипуща мати;
миротворця дитячих чвар,
і Лаврін, прислів'ями багатий,
і Кривенко — сивий чоботар.
Тут Юрко і чорноока Хана,
всі твої товариші малі...
Тут земля, а в ній глибока рана.
Не торкайтесь — боляче землі.

У творах ще юної поетеси всі відчували якусь живильну енергію слова.

Я виростала у садах,
де груші достигали теплі,

і курявою лист пропах,
і соковиті пахли стебла...

У кінці 50-х років з'явилися перші дві збірки поезії Ліни Костенко «Проміння землі» і «Вітрила». Владно і твердо заявила поетеса про себе третьою збіркою «Мандрівка серця» (1961). Потужною хвилею влилася Ліна Костенко в поезію «шестидесятників», її ім'я стало поруч таких молодих поетів, як Іван Драч, Микола Вінграновський, Василь Симоненко. Але насувалися часи сумнозвісного застою. Кострубатий молоток репресій у грубих кошлатих руках розіб'є на уламки цілісний і чистий кристал української культури 60-х.

У роки застою і стагнації Ліна Костенко пішла у внутрішню еміграцію. Понад півтора десятиліття не публікувалися її твори, а ім'я поетеси не згадувалося в жодних літературних оглядах і статтях. А люди всі ті роки чекали її. І тому вона працювала. В студентських гуртожитках і серед справжніх шанувальників літератури ходили по руках її вірші.

Поезія Ліни Костенко була бунтом. Бунтом особистості. Повстанням духу. І слава, що до неї приходила, була не популярністю, не модою. Вона була вистражданою надією людей на своє відродження, на можливість повернутися до себе, прорвавшись крізь клейку цупку павутину ідеології, і, врешті, на можливість відродження вже нібито виродженої і остаточно приборканої нації.

Згадає донька поетеси Оксана Пахльовська, також поетеса: «Шістдесяті. Я — у Ржищеві, де мій дід посадив для мене грядочку великих і смачних полуниць «Вікторія». Мені дев'ять років. Ходжу навколо цієї грядочки, закривши руки за спину, і граю в тюрму. Ось я у в'язниці, ось до мене приходять «вони», але я нікому і нічого не скажу... А мама у Львові — на судах. Кідає квіти підсудним, їй крутять руки, вона б'є кулаком по «воронках»... Я жду її.

Конкретно: 1968. Серпень. Пароплавчик, яким ми повертаємось із Херсона до Києва, причалює до Канева. Дві години ночі. Мама бере мене за руку, і ми йдемо до Шевченка, ще тими старими дерев'яними сходами. Ніч. Страшно. Недалеко біля пам'ятника голоси, вогнище. Ми підходимо навшпиньках. Уклонилися могилі. Я ще не знаю, що мама, може, прощається зі мною — зараз вона повернеться до Києва, і єдина із членів Спілки письменників уголом протестуватиме проти вводу радянських військ у Чехословаччину, незважаючи на загрозу арешту».

Поетеса все робила всупереч. Говорити, як наказано? Як не думається? «А я не хочу пошепки. А я хочу крізь грати!» — сказала вона в «Зоряному інтегралі». І цю книжку після четвертої верстки розсіпали.

Система заборонила українську історію, запропонувавши взамін оптимістичну, агресивну і вічно недовірливу до «опонентів» фальсифікацію. Система заборонила Ліну Костенко як поета-історика.

А Ліна Костенко писала історію. Історію свого народу. Історію його трагедій і прозрінь. І в Україні прокидалася пам'ять, вбивана десятиліттями. Вбивана століттями. Поетеса торкнула той пласт історії, який залягає в генах. Зважимо й на поховану уже на той час істинну, реальну історіографію України. Тому й не даремно були тривогу недремні слуги режиму в пошуках способів перепинити шлях тій поезії до читача. Психологічний археолог Ліна Костенко зрізала пласт за пластом брудний намул фальсифікацій з української історії — і перед очима людей поставали покручені й трагічні шляхи нації, перемоги її та поразки, тяжкі мандри її духу до власної суті. Поет повертав нації гідність. Звідси — вибух національної свідомості після виходу «Марусі Чурай», переписані від руки книжки поетеси, читання напам'ять і сльози. Голод на віру зневіреного народу. І звідси — патологічний опір апарату в намаганні не допустити цю поезію до друку.

Тому що й вірші, й «Маруся Чурай» говорили також і про них. Історичні твори трагічно говорили про давню історію, але не менш трагічно вони говорили й про сучасність.

У своїй «Коректній оді ворогам» Ліна Костенко звертається до ідеологічних жреців, організаторів переслідувань, цькувань і заборон:

Мені смакує ваш ажіотаж.
Я вас ділю на види і на ранги.
Ви — мій щоденний, звичний мій
тренаж,
мої гантелі, турники і штанги.
Спортивна форма — гарне відчуття.
Марудна справа — жити без баталій.
Людина від спокійного життя
жиріє серцем і втрачає талію.

На цьому вірші лежить печать бунтівливого характеру і великої мужності. Але є ще один вірш нескореної поетеси, і написаний в ті часи, коли на її дорозі шикувалися шеренги чоловіків — пристосованців із широки-

ми плечима. Хіба ж може скільки сили вмішувати одна людина, та й ще жінка, всьому ж є край:

Чи й справді необхідно,
щоб жінка була мужня?
Спасибі вам, спасибі за цей пріоритет.
Поетам всіх віків була потрібна Муза.
А жінці хто потрібен, якщо вона —
поет?

Хіба дві жінки — ми — подужаєм цю
зграю
проблем і протиріч, що жалить кожну
мить?

Я в неї на очах, розтерзана, вмираю, —
Що ж їй робити, бідній? — лиш руки
заломить.

І хто нам допоможе? Єдиний у трьох
лицях?

Кому я кину квітку, прекрасну, як
зорю?

Ми з музою — ми дві — дві жінки —
де наш лицар?!

Ось муза продиктує, а я його створю.

Ця сповідь зболеної душі може найкраще сказати читачеві, як велося поетесі в її так званих творчих буднях і чим був устелений шлях її слова до людей. А ще ж вона була матір'ю і дружиною. Згадує донька Оксана: «1980: після всіх кіл видавничого пекла вихід «Неповторності» все одно під загрозою. Останній спосіб: мама оголошує голодовку — це вже друга. Перша була після вирубаних строф із першої після шістнадцяти років недрукування публікації в «Літературній Україні» влітку 1976 року. Наш тато каже: «Ліно, у тебе ж діти!» Мама відповідає: «Діти мені простять».

...Але якщо в дитини заболить голова або виникнуть проблеми — надійнішого друга, порадника і захисника, як мама, немає. Завжди каже: «Найголовніше — це діти і робота».

У мамі свій метод виховання — свобода особистості. Вона дуже раділа, коли мій брат ще зовсім дитям писав чарівні вірші, а потім зайнявся театральними діями. Вирішила: буде режисером. Але коли він підріс і сказав, що буде математиком, вона тільки віддала належне його рішучості й самостійності. В мамі є вогонь особистості, домінуюча пристрасть покликання — а відтак і величезна повага до самопожертви, до самовідданості, до імперативів внутрішньої визначеної професії і характеру.

Основа маминих стосунків і з нами, і зі світом — довіра і надійність. Абсолютна довіра і абсолютна надій-

ність. Врешті і поезія її, і біографія говорить про цілісність і кристалічність її кодексу честі. І ще одне: серед тих, хто захоплюється маминою мужністю, дуже мало хто по справжньому вміє розуміти і цінувати в ній ніжну і прекрасну жінку з могутньою, ще з глибин європейського Середньовіччя, енергією любові, віри і витонченості, аристократизму почуття. А я знаю це в ній як дочка в матері і як жінка в жінці, — і мені дуже сумно від думки, що ми живемо і працюємо в літературі, де саме жінкам дарується сумний «приоритет» — бути мужніми».

Чотирнадцять років тому після мовчання, після довгих вагань і консультацій на найвищому рівні, з'явилася книжка поетеси «Над берегами вічної ріки». Для багатьох молодих читачів, які не знали її ранніх збірок і не читали самвидавівських зшитків, це стало відкриттям Ліни Костенко. Це була книжка великого болю, тривоги й іронії. Важко назвати ще якусь поетичну книгу, де так пронизливо зазвучала б і сповідь людської душі, і емоційна реальність світу без спекулятивних спрощень і, зрештою, все те, що може думати і відчувати не зашорена ідеологічно жива людська душа.

Отже, «Над берегами вічної ріки» — офіційне повернення в літературу Ліни Костенко.

У нещодавно виданому «Вибраному» поетеси багато віршів, яких не було в її попередніх книжках. Є тут твори, що входили до «Зоряного інтегралу» й «Княжої гори», але тих збірок свого часу читач так і не побачив, бо за владним повелінням згори вони були розсіпані, і нині ми вперше зустрічаємося з тим, що було написано понад два десятиліття тому. А поряд з цими поезіями є й ті, які творилися буквально вчора. Вони акумулюють у собі всі тривоги планети кінця другого тисячоліття, всі болі нашої рідної землі:

Ми — спадкоємці спадків
розграбованих.
Ми — власники сплюндрованих
святинь.
Ми вже як тіні на своїй землі,
Хто зрозуміє нашу ностальгію?

Щоб зрозуміти час і народ, треба читати його видатних поетів.

Нині на Ліну Василівну Костенко звалилося офіційне визнання з усіма його супутніми факторами. За унікальний в українській радянській літературі роман «Маруся Чурай» поетеса удостоєна Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1987 р.). Її турбують інтерв'юери,

за нею полюють фотокореспонденти, їй пишуть тисячі листів читачі...

Письменник Анатолій Дімаров з нагоди ювілею поетеси у березні 1990 року писав: «Минули роки і роки. Топтуни й ревуни, які зганяли Вас із трибуни, де вони всі подівалися? Одні лежать нетлінно в землі (залізобетон не гние і не тліє), інші ж уже встигли перебудуватися, і тепер ми бачимо лише їхні дубові потилиці, бо вони й сьогодні попереду, у перших, як то кажуть, рядах. Ваша ж зоря як сяяла, так і сяє, гордо і чисто, на поетичному небосхилі України, якій Ви офіруєте своє серце і душу, свій великий талант».

ПРОТИСТОЯННЯ

У 1972 році першого секретаря ЦК КП України Шелеста усунули з його посади в Києві за звинуваченням у «м'якості» до українського націоналізму та потуранні економічному «місництву». Його наступником став Щербинський — людина Брежнєва, давній член «дніпропетровського клану». Він прагнув високої посади у Москві, тому його запобіганню перед партійно-бюрократичним центром не було меж. Це насамперед проявлялося в шаленій русифікації українського народу, що сприяло більш надійному його економічному обкраданні.

«У здійсненні своїх цілей», — пише Орест Субтельний в «Україні», — радянське керівництво могло розраховувати на енергійну підтримку, зокрема, 10 млн. росіян, що проживали в Україні, та ще й мільйонів «малоросів» — українців за походженням, але росіян за культурою та мовою. Воно мало також переконливі аргументи: російська мова — це мова найбільшого й найважливішого народу в СРСР, єдиний засіб спілкування між різними національностями, а також мова науки й міжнародних взаємин.

Власті мали в своєму розпорядженні цілий ряд прямих і непрямих засобів, щоб змусити людей користуватися російською мовою. Швидко зростало використання її в українських школах, а успішність у навчанні ставилася в залежність від доброго володіння російською мовою. Те ж саме стосувалося можливостей зробити кар'єру. Найцікавіші й найважливіші публікації в Україні виходили російською мовою, в той час як українські журнали нерідко переповідали нудні й нецікаві теми. З падінням тиражу усіх видань власті отримували зручний привід для їх закриття. Так, між 1969 і 1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 % до 19 %; між 1958 та 1980 рр. відсоток книжок, що публікувалися українською мовою, впав з 60 до 24.

Спостерігався сильний соціальний тиск у містах, спрямований на використання російської мови, а з української знущалися, як із «селюцької». У ставленні до рідної культури та мови режим послідовно виховував в українцях комплекс неповноцінності. Про таке явище свідчить той факт, що не хто інший, як самі українці часто вимагали, щоб їхні діти навчалися в російських школах. «Який толк у тій українській? Аби чогось досягти, мої діти повинні оволодіти російською мовою», —

можна було часто почути від колишніх селян, які намагалися пристосуватися до життя в зрусіфікованих містах».

Спираючись на допомогу ідеолога Маланчука та голови українського КДБ Федорчука, новий господар України розпочав масивний погром української інтелігенції. Побоюючись національного пробудження українців, режим проводив в Україні особливо жорстокі репресії. Були направлені проти інтелігентів всі потужні сили системи й особливо КДБ. Радянська жандармерія в республіці була не такою обмеженою, як у Москві. Ізолювані від столичних західних журналістів українські патріоти не мали захисту так званої «парасолі гласності», як їхні російські колеги. Та й проблема національних прав українців не викликала на Заході великого інтересу. Ось чому київський КДБ був найбрутальнішим в СРСР. Тим, хто критикував режим, відмовляли в робочих місцях, у можливості здобуття освіти їхнім дітям й навіть у даху над головою. Найупертіших засуджували до тривалих термінів ув'язнення або запроторювали до психіатричних лікарень, де їм давали препарати, що руйнують людську особистість. Знищуючи кількох, КДБ успішно вдавалося залякати багатьох. Та не всіх.

Кассандри за колючим дротом

Великий російський гуманіст Андрій Дмитрович Сахаров перебував в позасудовому засланні в місті Горькому (теперішній Нижній Новгород). 10 грудня 1985 року в Осло Оленою Боннер була виголошена його «Нобелівська лекція «Мир, прогрес, права людини». Серед імен, які, за словами опального академіка, «розділяють зі мною честь Нобелівської премії Миру», в числі перших вказані українки-політв'язні Надія Світлична, Стефанія Шабатура, Ірина Калинець, Ірина Сенник. Далі йдуть їхні побратими, брати й чоловіки.

Ірина Калинець народилася у Львові в робітничій сім'ї. Спогади про дитинство у неї сумні, тому що сім'я жила під страхом депортації. НКВС наводило на людей жах. Вивозили у Сибір за будь-що. Нерідко лише за те, що українці.

Коли Ірина вчилася у першому класі середньої школи № 87, їх було 56 учениць. У другому класі залишилося біля двадцяти п'яти. Решту вивезли. Найбільше Ірині Онуфріївні запам'яталося, як шукали вони маминого двоюрідного брата по тюрмах, його вивезли за те,

що був господар. Згодом його реабілітували. Та сталося це вже після того, як він помер.

Запам'яталася школа, де все було поставлено в нестерпні умови «атеїстичного виховання»: дитину, яка йшла до церкви, ганьбили. Уже з дитячих років маленька людина вчилася маневрувати між двома світоглядами удома і в школі. А ще пам'ятає зруйновані стрілецькі могили, на які ходила ще з дитинства. Все це поступово відкладалося в пам'яті і формувало в чистій душі нетерпимість до фальші, до тої дволикості, в якій змушували жити пришельці із Сходу.

Ірина писала вірші. Вона вчилася думати політично через поезію. Вірші стали засобом виявлення тих почуттів, того розуміння, що є свобода.

Відпрацювавши після закінчення школи два роки, вступила до університету на філологічний факультет. Закінчила вуз у 1964. А вже в 1965-му були заарештовані її найближчі друзі. Ірина залишилася на волі лише тому, що в неї народилася донечка. Однак чаша сія не минула, в 1972 році її було заарештовано за вірші і участь у Комітеті захисту прав людини. Через півроку був заарештований її чоловік Ігор Калинець, поет. Вони обом дістали по шість років таборів суворого режиму. І по три роки заслання. Ірина Онуфріївна відбувала термін у Мордовському політичному жіночому таборі.

Заарештували і Надію Світличну, відібравши дворічного синочка Ярему. Вона навіть не знала, яка доля дитини. В Одесі заарештували біолога Ніну Караванську, дружину загослідного політв'язня, відомого вченого-філолога Святослава Караванського.

Поетеса Атена Пашко згадуватиме, що її в Ніні Караванській вражала ерудиція, витонченість, ніжність. І особливо звернула увагу на її руки. Такі вони були тонкі, жіночні. І уявила, що на ті руки накладають наручники. І зовсім не могла уявити цю жінку на нарах. Це було щось жорстоке, дикунське. Виконавці цієї акції здавалися не людьми, а товстошкірими нелюдьми. Ситуація народила вірші:

Як же Вам, Жінко, на нарах
спиться...
Ви ж не грабіжниця,
ані не вбивця.
Як же Вам, Жінко, на нарах
спиться...
Вам би купатись кожного
ранку
У водах, що пахнуть зіллям
рум'янку...

Вас на світанку будять конвої,
Ведуть, як бранку, до
водопою.

А за стіною
вогні-неоня,
у магазинах
ніжні нейлони.
Різні жіночі сбірні
брязкальця,
Персні на Ваші тендітні
пальці...

Брязчить понуро замок
тюремний.
Уже не кафський і не
гаремний.

Як же Вам, Жінко,
кажуть у очі:
«Руки за спину!» —
Руки жіночі...
Відійшли війни за перекопи,
Позаростали квіттям окопи.
А чи Вам, Жінко, щастя
насниться?

В наш вік космічний,
Такий трагічний,
Що аж комічний —
Як же Вам, Жінко,
на нарах спиться.

У «добрі» застійні часи написання для себе чи друзів не дозволеного Головлітом вірша каралося за статтю карного кодексу про «виготовлення, зберігання і поширення» цього вірша, як правило, на сім років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму і п'ять років заслання. Саме стільки одержав за правозахисну діяльність відомий український письменник 55-літній Микола Руденко. Вірші на волю він передавав через дружину Раїсу Опанасівну у нечасті дні побачень.

Як не обшукували Раю Руденко перед і після побачення з чоловіком, вірші з'явилися на волі. Тоді за «зберігання і поширення» віршів чоловіка вона дістала тюремний строк. Про перебування їх разом у тюрмі чи на засланні, не могло бути мови. Це лише Володимир Ілліч у царській «тюрмі народів» міг порадити Надії Костянтинівні назвати себе його нареченою й приїхати до Шушенського. Щоб після прогулянок з рушницею на полюванні та зустрічей для обміну думками з товаришами по партії прийти додому і в сімейному затишку писати книгу про розвиток капіталізму в Росії.

Коли «любимий вождь всіх трудящих світу» візьме в Росії владу у свої руки, то не зможе без усмішки згадувати дворянську м'якотілість. Ось лєнінський лист від

11 серпня 1918 року, адресований пензенським комуністам.

«Товарищи! Восстание пяти волостей кулачья должно повести к **БЕСПОЩАДНОМУ** подавлению. Этого требует интерес **ВСЕЙ** революции, ибо теперь **ВЗЯТ** «последний решительный бой» с кулачем. Образец надо дать.

1) Повесить (непреренно повесить, дабы **НАРОД** видел) **НЕ МЕНЬШЕ 100** заведомых кулаков, богатеев, кровопийц.

2) Опубликовать имена.

3) Отнять у них **ВЕСЬ** хлеб.

4) Назначить заложников — согласно вчерашней телеграмме.

Сделать так, чтобы на сотни верст кругом народ видел, трепетал, знал, кричал: **ДУШАТ** и задушат кровопийц-кулаков.

Телеграфируйте получение и **ИСПОЛНЕНИЕ...**

P. S. Найдите людей ПОТВЕРЖЕ.

Ленин.

Ленін прекрасно знав звідки йде гуманізм, і тому з весни 1922 року він планує широкомасштабну акцію: вислати за кордон всіх представників вільнодумуючої інтелігенції, яких він в листі до Горького недвозначно оцінив «как интеллигентиков, лакеев капитала, мнящих себя мозгом нации. На деле это не мозг, а говно». 17 червня цього ж року він пише Сталіну: «выслать за границу безжалостно», «всех их — вон из России», «арестовать несколько сот и без объявления мотивов — выезжайте, господа!», «Очистим Россию надолго».

І дійсно «очистили», і надовго, зміцнивши Російську імперію вже не дворянську, а червону. У 1977 році поетеса Ірина Ратушинська з Одеси напише вірша «Батьківщина»:

Ненавистная моя родина!
Нет постыдней твоих ночей.
Как тебе везло
На юродивых,
На холопов и палачей!
Как плодила ты верноподданных,
Как усердна была, губя
Тех — некупленных
и непроданных,
Обреченных любить тебя!
Нет вины на твоих испуганных —
Что ж молчат твои соловьи?

Отчего на крестах поруганных
Застывают

слезы твои?

Как мне снятся твои распятия!

Как мне скоро по их пути

За тебя —

родную,

проклятую —

На такую же смерть идти!

Самой страшной твоею дорогою —

Гранью ненависти и любви —

Опозоренная, убогая,

Мать и мачеха,

благослови!

«...в октябре 1977 года Ратушинская... с целью подрыва и ослабления Советской власти изготовила в стихотворной форме документ, начинающийся словами «Ненавистная моя родина!..», в котором возводит клевету на советский государственный и общественный строй, в частности она утверждает, что наша страна является якобы «убогой», «плодящей верноподданных и холопов» и что в ней будто бы существует террор против инакомыслящих» (з вироку).

Ірина Ратушинська одержала максимальне для жінок покарання — сім років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму плюс п'ять років заслання. Вона стала наймолодшим в'язнем політзони.

Всі жінки в сірих балахонах політ'язнів були схожі поміж себе сірим вбранням, на яке вперто не хотіли нашивати нагрудні номери. Бо були несхожі між собою. Кожна мала свій шлях до табору.

У мордовському таборі Ірина зустрілася з жінками, для яких поняття батьківщини й любові стояли не менш гостро. Приміром, естонка Лагле Парек дивилась на свою землю як на поневолену, загарбану... Згодом вона розповідатиме:

— До ув'язнення я ніколи не цікавилася Україною. Для мене існувала тільки моя нещасна Естонія. Так сталося, що в нас у зоні було аж три жінки з України. І які!.. Кожна — неповторна, колоритна, із — ого! — яким характером. Оля Матусевич, Рая Руденко, Іра Ратушинська — усі різні. Я тоді зрозуміла, яка ваша Україна, розмаїта, самобутня. А співають у вас які!

Коли чоловік Ірини Ігор Герашенко приїздив до неї в табір, дивувалися й попутники, і наглядачі. Перед його настирливим бажанням добитися побачення відступали. За тим побаченням зривалися — звичайний засіб психологічного тиску.

Але попри все, вірші Ірини, її листи потрапляли на волю. Яким чином опинялися вони в друкованих закордонних виданнях, і нині залишається загадкою. Колишні політ'язні знають, але розповідати про це вважають передчасним.

Коли Рональда Рейгана обрали на другий строк президентства, одне з перших привітань надійшло (наступного дня!) від жінок-політ'язнів малої зони мордовського селища Барашева. Малесенька смужка паперу, дрібненькі літери й підписи всіх жінок. Фотокопія послання з Мордовії з'явилась одразу в багатьох газетах США. Табірна адміністрація не на жарт перелякалася. Як? Жінки у той час навіть не спілкувалися між собою — хто в штрафному ізоляторі, хто в лазареті. А підписи — справжні, перевірили. Отже, ще одна таємниця для майбутнього.

Багато що в жінках-політ'язнях вражає. Але, насамперед, це дивне поєднання мужності, сміливості і безкомпромисності (що бракує значній масі чоловіків) із справжньою гуманністю і милосердям. Це, мабуть, пояснюється любов'ю до рідної землі і відповідальністю за загиблих, тобто глибокими моральними засадами.

Сьогодні серед новообраних депутатів парламенту України всього тринадцять жінок. Серед них Ірина Калинець. Вона член Великої і Крайової рад Народного руху України, а також ініціатор створення на Львівщині жіночого християнського об'єднання «Милосердя», «Меморіалу».

«Милосердя не може бути абстрактним, а отже, й не може виконуватись кимось абстрактним, — вважає Ірина Онуфріївна. — Релігія також була зведена до «задоволення потреб», під яким розумілися культові відправи, а не людські чесноти. Спраглого напоїти, голодного нагодувати, сумного втішити — все це, визнане як основа основ релігії, нехтувалось у нас, бо в країні процвітаючого соціалізму не могло бути спраглих, голодних, сумних».

Ірина Калинець у виступах перед людьми доводить, що всіх християн повинна визначати взаємодієвпливність. Але люди між собою повинні сперечатися, наприклад, за історію церкви. Це абсолютно нормальне явище, коли і в релігійному, і в духовному житті є плюралізм. Бо одноманітність страшна. Вона, як зима. Ніби прекрасно — все біле, але все мертво. А коли починається весна, все оживає, проростає з-під землі, часом штовхаючись між собою, бо хоче вирости. І це прекрасно, що все рос-

те. Нам всім треба зрозуміти: розмаїття життя — це і є боротьба. Але вона не повинна бути боротьбою за знищення, вона повинна бути тільки боротьбою за життя.

А Ірина Ратушинська з чоловіком живуть нині у Лондоні. Працюють у міжнародній організації «Демократія та незалежність». Коли в Києві заарештували Степана Хмару, Ратушинська і Геращенко одними з перших на Заході підняли голос на його захист.

Такі різні...

Школу Михайлина Коцюбинська закінчила з медалью, університет — з відзнакою, до аспірантури при Інституті літератури АН УРСР була прийнята заслужено, до партії вступила цілком щиро — це був логічний результат виховання. Згодом захистила дисертацію «Шевченко і український романтизм». Попереду маячив шлях у добре забезпечене майбутнє. Але на початку 50-х років в їхньому інституті заявили про себе дисиденти. Їй би сторонитися їх.

Євген Сверстюк згадує: «Добре пам'ятаю, як в академічній бібліотеці, де всі знали одне одного з вигляду, вона перша підійшла до мене, назвалася, заговорила як до давнього знайомого, мовляв, ми ж давно працюємо разом. Може, й разом, але мотиви престижності мали б продиктувати їй створювати своє коло, науково-номенклатурне, замість так необачно ступати на непевну і небезпечну грань. Та й жила вона тоді порівняно в достатках...»

Дорогою з тієї ж бібліотеки Михайлина з дивовижною толерантністю вислуховувала абсолютно неприйнятні речі про партію як антиукраїнську і взагалі антикультурну силу, про Леніна як інспіратора терору...

Цю толерантність, вироблений естетизм, мовчазний патріотизм і неказенний інтернаціоналізм — усе це Михайлина несла з собою як постійний мікроклімат. Але постійною була також непоступливість супроти всякого тиску».

Так за власною ініціативою Коцюбинська потрапляє в коло дисидентів. У міру посиленого наступу Щербинського і Маланчука на живу думку в Україні, в Інституті літератури поглиблюється моральна і політична диференціація у зв'язку з активізацією гонін на прогресивну інтелігенцію. Ідеологам не хотілося втрачати Коцюбинської, бо губився шанс на «своє» використання її родового прізвища. Але й не можна було терпіти.

Парторганізація затурбувалася. Так один партійний «літературознавець» переконував Михайлину: ну що ти можеш мати спільного з тими політиками? Вони обрали свою дорогу, а тобі, дослідниці естетичних проблем, з ними не по дорозі. Ти ж навіть і висловитись не можеш так, як часом хочеться, хоча б про мене...

— Не можу? Можу! Ах ти ж...

Його як вітром змело...

Як у нас водиться, від людей, які потрапили у немілість офіційної влади, сторонилися майже всі, навіть вчорашні найближчі товариші. А Михайлина одверто дружила з Іваном Світличним, Василем Стусом, Юрієм Бадзьом уже після вигнання їх з Інституту літератури. Демонстративно була з ними на людях. Звичайно, ця риса внутрішнього аристократизму, не говорячи вже про мужність, впадала у вічі, особливо на тлі суєтливих і боягузлих чоловіків.

Нарешті її викликали на килим міському партії, щоб умілою атакою поставити на коліна. Михайлина після перших же грубих слів сказала: «Ах, так?! То нате вам той партійний квиток!» Повернулася і вийшла. Зрозуміло, це означало і втрату роботи в інституті, і втрату перспективи. Далі це вело до вичікування на випадковій роботі чорної години. Що ж, вона знала, що за гідність треба платити дорогою ціною.

Михайлина залишалася вірною і своїм, тоді уже підозрілим зв'язкам, приміром, з літературознавцями великої культури Зіною Генік-Березовською з Праги й Тетяною Голинською з Варшави. Все порядне гуртувалося навколо гідної постаті. В роки лютих гонінь Михайлина відкрито виявляла свою любов і солідарність з переслідуваним до останніх днів Борисом Антоненко-Давидовичем. Вона залишалася вірною своїм друзям і своїм ідеалам.

Згадує дружина В'ячеслава Чорновола поетеса Ате-на Пашко: «У моєму житті були складні ситуації. Якби не вони, я б не знала, хто друг справжній, а хто — ні. Бо люди, близькі мені, з якими я думала пройти усе життя, в той час, коли мене страшенно переслідували, часто відходили. І я їх розумію. Пам'ятаю весілля мого похресника. Батьки його не захотіли, щоб я прийшла на весілля. Це було дуже боляче — відрізувати по-живому людей, котрих любиш. І, зрештою, розумієш, чому вони це роблять.

Я щаслива, що мала в той час таких друзів, як Михайлина Коцюбинська. Це близька мені людина, моя

донька її навіть називає мамою... Був такий момент, що мене на три дні забрали до тюрми і там нам дали дозвіл на зустріч з В'ячеславом, щоб уже зовсім його не зникнути. А в цей час Михайлина сиділа з моєю донькою. І якби я не вийшла з тих застінків, вона б виховувала мою доньку».

У сумнозвісному 1972 році була звільнена з Інституту історії доктор історичних наук Олена Компан. Незадовго до цього автор був на зібранні Київського правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, на якому обговорювалася подальша доля славетної колись Києво-Могилянської академії. На історичній території академії розташовалося Київське вище військово-морське політичне училище. Його командування сплундрувало могили видатних діячів української історії й культури, прибудовуючи ідальню на колишньому цвинтарі біля не існуючого Богоявленського собору. На цьому цвинтарі знаходилася і могила гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Учені-історики Олена Компан, Михайло Брайчевський, Олена Апанович та інші підняли питання про відселення військового училища з території академії, щоб зайнятися реставрацією визначної української історико-культурної і архітектурної пам'ятки.

Але справа з мертвої точки не зрушувалася. Керівництво училища категорично не погоджувалося. На підтримку його із штабу Чорноморського військово-морського флоту прибули вищі офіцери. Засідання незабаром переросло в гарячу баталію. Дві сторони не поступалися одна одній, бо стояли на занадто протилежних позиціях. Переді мною сиділи капітани I рангу і адмірал з червоною товстою потилицею, яким зовсім були незрозумілі вболівання українських інтелігентів про пам'ятки історії та культури рідного міста. Гарячкувати почали всі. Олена Апанович емоційно доводила щось з трибуни, підтверджуючи свої аргументи цитатами із книжки Шелеста «Радянська Україна»; інший історик, хвилюючись, намагався роз'яснити військовим значення духовної спадщини; старший офіцер училища гаряче заперечував переведення військового закладу з території колишньої Академії, вболіваючи про інтереси Збройних Сил СРСР. Коли справа дійшла до голосування, адмірал із Севастополя почав погрожувати всім в разі ігнорування позиції військових. Це додало нерішучості деяким членам правління Товариства — в основному, чоловікам. Мені запам'яталися неодноразові виступи Олени Ком-

нан. Коли вона піднімалася на трибуну, всі мимоволі замовкали. Сам її вигляд поважної вродливої жінки із спокійним, врівноваженим голосом, магічно впливав на аудиторію: логічні, виважені аргументи вгамовували найзапальніших опонентів.

Проголосували за переведення училища, а, значить, проти офіційної політики. Жінки поверталися після незвичайного зібрання правління збуджені і радісні, бо здобули перемогу морально, і тільки. Всі вони усвідомлювали (та й про це говорили вголос), що їх чекає завтра, адже вони були внесені у списки неблагонадійних, ідеологічно небезпечних. Незабаром всі були звільнені з роботи.

Таких духовних подвижниць, звичайно, було мало. Та й де їм було узятися. Система кувала власну жіночу еліту, відвівши їй місце в партійно-радянській номенклатурі. У так звані «застійні часи» бутафорська роль жінок в суспільній діяльності активізувалася. З'явилася ціла категорія жінок, які в комсомолі проводили свою бурхливу молодість, потім потихеньку переходили в партійні органи, потім «піднімалися» ще вище. Це був цілий соціальний тип, як правило, заступники (треті) перших секретарів партійних органів від райкомів до обкомів, заступники голів виконкомів. В суспільстві виконували суто декоративну роль, вдаючи, ніби щось в змозі вирішувати. Хоча в подальшому духовному опустошенні суспільства грали неабияку роль. Їх можна було пізнати по однаковим одязі, зачісках, манерою поведінки, особливо в кабінетах. Розумом і освіченістю не виділялися. Та й це зрозуміло. Адже вони зобов'язані були виражати суть номенклатури. А вона полягала в підміні влади ідей голою ідеєю влади.

Ідеологія в руках номенклатури із дороговказної зірки була перетворена в інструмент утримання влади. Тому на чолі ідеології на протязі всього повоєнного періоду стояли не мислителі, а «сірі кардинали» — мітінки, поспелови, ільчови, суслови, скаби, маланчуки, які не залишили в пам'яті людей жодної животворної ідеї. Головна якість керівного працівника, по-їхньому, не компетентність, а особиста відданість, а якщо це жінка — ще й зовнішня привабливість. Відповідальний працівник повинен був розуміти, що він одержує посади не в силу своїх знань, а з милості першого секретаря чи голови. І немає у жінок-керівників ні звичаїв батьківських, ні любові, ні історичної пам'яті... Так звані інтернаціоналістки. Система жила у їхньому дусі й плоті, жила такою.

якою була, — цинічною, неосвіченою, недоброю, озброєною демагогією, високою фразою, прагненням до наживи. Найвища мета номенклатурних жінок — працювати в тому високому головному будинку, де кроки гаснуть у килимах. І деякі успішно брали штурмом Ельбруси життя. Щоб їх не втратити, йшли на все, не зупиняючись ні перед чим.

І сьогодні дуже хотілося б, щоб швидше пропадали з України такі жінки, а на зміну їм поверталися з минулого Березині великого українського дому. А вони є, в глибинках, є в гущі трудового люду. Ось одна бувальщина, яку розповів заслужений вчитель України Віктор Лупейко:

«Дівчинка хвацько розкладала по полицках «Інтер-менцо». Перед членами приймальної комісії м'яко стелілись шовкові кононівські поля, стругав срібну дошку жайворонок у небесній бані, на вузькій стежині огненними словами говорила людина. А митець ладнав струнний усмішці, ніби радили: «Ставте п'ятірку. На вас інші чекають...» За цим невеличким торжеством відчувалась вправна рука досвідченого репетитора.

Та автор цих рядків, якому тоді випала нагода бути серед членів комісії педагогічного інституту, не поспішав із п'ятіркою:

— А що ви можете доповнити до сказаного? Що ви ще знаєте про новели Коцюбинського 1906—1912 років? Назвіть бодай одну та проаналізуйте її...

Після короткого замішання почулося:
— Додаткові запитання задають, коли вступник слабо знає програмовий матеріал. Я буду скаржитись, якщо мені буде знижено оцінку...

Абітурієнтка взяла екзаменаційний лист з четвіркою і грюкнула дверима, щоб через кілька хвилин розчинити інші, адміністративні...

Наступною відповідала низенька кругловида дівчинка зі смаглим обвітреним лицем, з пов'язаною на плечі голубою хустинкою в чорну горошину. Хвилювалася. Екзаменаційний лист, здавалося, бринів у її спитаних руках. Невдало проаналізувала речення, нічого конкретного не сказала про композицію роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»...

— Може, Ви щось продекламуєте напам'ять? — з легкою іронією зронила моя колега за екзаменаційним столом. — Втім, чимось важко зарадити Ваше становище...

— А що вам продекламувати? — гойднулася голуба хустина. З прози чи з поезії?.. Не знаю, з чого й почати...

— Що ви ліше засвоїли у школі, з того й починайте, — порадили ми дівчині, знаючи, що абітурієнтка далі «Задовіту» та «На майдані» не вирушить.

Темні очі ї засвітилися незвичним натхненням, і в принциклій аудиторії якось чисто і свіжо, наче вперше для мене, пролунало:

— Тарас Григорович Шевченко. Поема «Кавказ»... Искреннему моему Якову де Бальмену...

За горами гори, хмарою повиті.
Засіяні горем, кров'ю политі...
Споконвіку Прометея
Там орел карає...

Дівчина говорила. Любов, щирість, ненависть — все злилося у голосі вперше баченої абітурієнтки з півдня України. Тихо-тихо прошепотіла останні слова поеми. Замовкла. Ковтнула півсклянки води з нашого дозволу. Ми мовчали. А голуба хустина гойднулася знову і знову якось по-новому задзвенів її голос. — Екзамен тривав.

— Тарас Григорович Шевченко. «Сон». Комедія. Забула епіграф. Там щось з писання... Вибачте...

У всякого своя доля
І свій шлях широкий...

Ми сиділи, приголомшені і манерою читання дівчини, і її незвичною пам'яттю, і степовою чистотою її голосу. Підійшов декан. Мовчав. Навшпиньках до аудиторії, ніби між іншим, забрели інститутські методисти, присутність яких тут була навіть небажана. А Кобзарєва поема то гриміла, то затихала, причаївшись вулканними строфами, аби знову розрядитись грозами. Екзаменатори з деканом та методистами мовчали. А розпашіла вступниця сама прагнула продовжувати екзамен:

— Може, я щось не так?.. Може, розповісти Павличків вірш «Коли ми йшли удвох з тобою...» Або щось із Сосюри... Зараз так не пишуть поети... Я ще й співаю у сільському клубі. І «Два кольори», і «Ясени», і «Рушничок».

А я мовчав. Пробував відповісти на задані самому собі запитання: «А чи зміг би отак чисто декламувати Шевченкові твори, як оця донька степів? Не збившись ані разу? Чому ж доля не дає всім отакого голосу? Отакої любові до рідного слова? Чи завжди потрібен аналіз художнього твору, тоді коли його треба завжди сприймати як ціле?»..

Обидві дівчини навчалися. Обидві одержали дипломи. Пішли «по роботах». Промайнули літа. Недавно поцікавився долею моїх давніх абітурієнток. Та, що так глибоко розчленувала «інтермеццо», лишила школу — пише папери в будинкоуправлінні. А низенька смаглява дівчина вчительює у далекій сільській школі. Мабуть, вже остаточно опанувала складне речення з сурядністю та підрядністю... Часто уявляю її у принциклі класі серед карооких та синьооких школярчат, які разом з нею щодня запливають у чарівний світ нашої мови і культури, і чомусь вона завше в моїх очах — у голубій хустині з чорним горошком...»

Велична це тільки в поезії

Атена Пашко народилася на Дрогобищині в учительській сім'ї. Вірші писала з дитинства. Мріяла про те, щоб вступити на філологічний факультет Львівського університету, постійно займатися улюбленою літературою. Але батьки просили її не робити цього, знаючи, що вона не зможе піти на компроміс зі своєю совістю. А радянська влада вимагала цього. Тому закінчила Львівський лісотехнічний інститут.

Але поезії не полишала. Вона мусила писати вірші, бо вони впорядковували думки, переживання, настрої, допомагали визволити назовні енергії, яка могла розірвати збої серце. Деякі її вірші у роки хрущовської відлиги друкували у «Літературній Україні», у журналі «Дніпро».

Та коли настав сімдесятий рік і почалися переслідування, Атені Пашко повернули з «Дніпра» її вірш, точніше, вже його верстку, і повідомили, що надрукують щось оптимістичніше, якщо вона запропонує. Ось той повернутий вірш:

Молодою я бачила кров,
кров убитих земляків моїх.
Прости мені, але тепер,
коли сонце сходить
в пурпуровій кирі,
я бачу кров.
Малою я бачила чорні

хустини,
чорні хустини на синьх
головах

моїх старших посестер.
Прости мені.
Але тепер у темній ночі,
у темній невидній ночі

Я бачу чорні хустини.
Малою я приносила

Перші підсніжники на могили,
що темніли з-під снігу.
Прости мені, але тепер
перші підсніжники, що

ти даруеш,
пахнуть тими могилами.

Я з них.

Я з тих, що там лягли давно,
Що їм земля оця накрила очі.
Я з тих.

І все мені від них дано,
А другою не стану і не хочу.
Я світ, один — і два світи в мені:
Цей.

що п'є листям сонячне проміння,
І той, з якого проросла корінням.
Тому мене немає в однині.

206

Посилюють цю тему літературно-публіцистичні есе, спогади про зустрічі з Василем Стусом, перевезення його праху в Україну й похорони в Києві; про Володимира Іванишина — вічного страдника, літературознавця й поета, незвичайному талантові якого так і не дали розвинутися (Володимир загинув «при нез'ясованих обставинах», які мають цілком відомий «почерк»); про ветерана ОУН — УПА, довголітнього політв'язня Катерину Зарицьку, дружину Михайла Сороки.

Поетеса Алена Пашко належить до аристократів духу (це характерна риса багатьох українських інтелігенток західних областей), чие життя пройшло під гаслом: «Не брехати, не брати участь у брехні, не підтримувати брехню». Її серце завжди билось у ритмі серця доби. Вона була величною не тільки в поезії, але і в реальному житті. Коли українські Геркулеси нищили гідру більшовизму, вона разом з ними випила до дна гірку чашу дисидентства. Коли правда бряжчала важкими кайданами, тліла в радянських казематах, вона, дружина відомого політв'язня В'ячеслава Чорновола, була до кінця з тими, хто боровся за волю багатостраждальної України.

Всі ми знаємо про мужність і благородство дружин декабристів. А чи знаємо про великий героїзм дружин українських дисидентів? Ці жінки перебували в більш страхотливих умовах, в повній ізоляції і невідомості. Пригадується одна газетна публікація літератора Миколи Роженка:

«Закінчу цю сумну розповідь про українських «бан-колі Роженка» ось чим. Нещодавно на Байковому цвинтарі відбулася панахида з нагоди 125-річчя від дня народження першого президента України Михайла Грушевського. Після панахиди ми з Вікторією Цимбал відвідали му-Хрести — місце перепоховання наших національних му-чеників Юрія Литвина, Олексі Тихого і Василя Стуса. На могилі Стуса горіли свічки, біля них стояла в траур-ному вбранні змарніла жінка. Ми долучили наші свічки і я наважився (тепер картаю себе за це) запитати жі-ну: «Я з Василем вчився разом в аспірантурі. А ви хто будете Василеві?» Жінка сумно глянула на мене й від-повіла: «Я — дружина Василя...» І після паузи, дода-ла з боєм: «...була».

Багато винесла на своїх плечах і серці пані Алена як дружина дисидента. Вона стала поруч із В'ячеславом Чорноволом не тепер, коли він обраний народним депутатом, був кандидатом у Президенти, коли сьогодні користується великим авторитетом в народі, а понад двадцять років тому, коли був переслідуваний радянською системою.

«Доводилося не раз попід мурами тюрем ходити, — ділиться поетеса. — Пригадую, осіннього дня приїхала на двогодинне побачення з ним у Мордовію. І довідалася, що побачення заборонене. Довелося повертатися додому, не віддавши передачі, не побачивши В'ячеслава... Я походила трохи попід тими парканами, біля тих дровів, біля вівчарок, що гавкали за огорожами. І побачила полин, що ріс поблизу. Нарвала того полину, він був такий пахучий. Взявши букетик, глянула на сонце, що так червоно заходило. То саме був мій день народження...

І я надіслала В'ячеславу таку телеграму з місцевої пошти: «Сьогодні день мого народження. Знаю, що пам'ятаєш, знаю, що поздоровляєш». Взяла той полин і поїхала назад...

Я пам'ятаю такий епізод, коли мою доньку, тоді ще ученицю, мучили. Вимагали відмовитися від матері, мені постійно погрожували тим, що видадуть їй «вовчий білет», що вона не зможе вчитися. Але ми не могли піти на компроміс зі своєю душею. І я думала в хвилини розпачу: «Боже мій, може, настане такий час, що вас за це будуть карати. Якщо вам присудять розстріл, то я попрошу виконати вирок».

Але тепер, коли згадую про це, лише поблажливо усміхаюся. І думаю: «Хай Бог суддею їм буде!» А в Чорновола нема бажання помсти. Справді, немає. Я дивуюся і запитую часом: «Як ти можеш з ними спокійно говорити, зустрічатися, якимось так дипломатично виходити із складних ситуацій?» Немає в нього озлоблення, бажання помсти, а навпаки, є бажання розв'язувати питання по-доброму, щоб не бути ні на крихту схожим на тих, хто чинив з нами що хотів у роки більшовицького терору.

Я знаю, що під час путчу був чорний список, і Чорновіл значився там поміж перших, кого треба було ліквідувати. Що це значить — арештувати, розстріляти? Це значить — комуністична помста, кровожерливість. І ось — минулося все. І зі свого боку демократична влада не збирається вишукувати, хто ж складав ті списки. Це ґрунтується, мабуть, і на християнській моралі, і на верховенстві добра над злом».

Так, цією духовно багатою жінкою постійно в житті керує любов. Любов до чоловіка, до дітей, до людей, до рідної землі.

Два роки тому у Львові Алена Пашко розпочала роботу по відродженню «Союзу українок», який зареєстрований як всеукраїнська організація. Сьогодні вона об'єднує біля семи тисяч жінок, з осередками в Україні, Польщі, Вірменії. Головою «Союзу українок» обрано паню Алену.

Основні аспекти праці членів жіночої організації — просвітницький, благодійницький. Вони будуть створювати при осередках «Союзу українок» бібліотеки, організовувати курси інструкторок, виступати співзасновником приватних дитячих садочків, шкіл, сиротинців, пансіонатів для літніх людей. Жінки мріють створити медичну комісію для профілактичних обстежень дітей і молоді, організувати юридичні консультації, налагодити систему виявлення талановитих дітей і забезпечення їх стипендією. Планують допомагати українкам, що проживають в республіках колишнього Союзу. І хочуть якнайшвидше почати видання власної газети «Українка».

«Птах волі піднявся над Україною, тільки птах не буває однокрилим, — говорить Алена Пашко. — Другого крило — жіноче. Ми маємо дати йому силу. Українська жінка споконвіку вміла гордо носити корону і гідно — кайдани. Генетичний наказ самозберегтись, самотвердитись ми виконаємо, тільки «тримаючи посмішку». Доки залишається сповнена чарівності, жіночої гідності і національної гордості українка — доти буде народ. Усміхнена, вільна жінка виховує вільних дітей. Принижена, застрашена жінка народжує і виховує рабів. Неспроможних піднятися з колін. Я вірю, що наші союзники, наче смолоскипи, пронесуть спалах відродження і освітять ним всю Україну».

Відданість

Ще зовсім недавно на все, пов'язане із запорозьким козацтвом, було накладено ідеологічне вето. І серед українських істориків ходив сумний жарт: «Від Запорізької Січі залишився один козак, та й той... жінка». Малася на увазі учений-історик, автор численних книг, нарисів, оповідей про Запорожжя Олена Михайлівна Апанович. Тоді її охоче друкували в Москві та Ленінграді, але тільки не в Україні.

Влітку 1989 року журнал «Пам'ятки України» при

сприянні Українського фонду культури, Республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури спорядили комплексну наукову експедицію «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле», що пройшла місцями, пов'язаними із запорізьким козацтвом. Науковим керівником експедиції була Олена Михайлівна.

Народилася визначна учена-історик у 1919 році в місті Мелекесі Ульяновської області. За національним походженням вона білоруска. Але все її життя пов'язане з Україною. Закінчила філологічний факультет Харківського педагогічного інституту, і з 1944 — на науковій роботі у Києві.

Олена Михайлівна досліджувала проблеми соціально-економічного розвитку, громадсько-політичних рухів, військової історії України XVI—XVIII ст. Однак пріоритетне місце серед наукових і публіцистичних інтересів займала козацька проблематика, передусім, історія запорозького козацтва. Крім значної кількості опублікованих статей в наукових збірниках і журналах, а також у літературно-художніх і суспільно-політичних часописах, вийшли з друку книжки: «Боротьба запорозького козацтва проти турецько-татарської агресії. 50—70 роки XVII ст.» (К., 1961) і «Збройні сили України першої половини XVIII століття» (К., 1961).

Один із критиків писав про другу книжку: «Видавництво «Наукова думка» порадувало читачів, видавши книжку О. Апанович ошатно, в святковому вбранні, але засмутило тим, що тираж визначило мізерний. В результаті розкупили блискавично, в деяких містах вона навіть не дійшла до книгарень, а розійшлася з баз книготоргів поміж їх працівниками та їхніми знайомими. Коли ж вже допущено таку помилку в тиражуванні, то виправлення її може бути тільки повторне видання. Для тих книголюбів, яким не пощастило роздобути першого, нове видання було б справжнім подарунком. Адже ж ця праця, повторюємо, це не лише ґрунтовний науковий трактат, але й захоплююче написана книга, яка стане щирим другом і вірним супутником всіх, кого цікавить історія і культура українського народу».

У громадській діяльності ученої велике місце займають охорона і пропаганда пам'яток історії та культури України. Вона була одним із фундаторів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом його правління, а також членом Президії Київської організації товариства, багаторічним головою історичної секції.

Блискавична на історичному тлі відлига у дослідженні й поцінуванні яскравих сторінок національної минушини XV—XVIII сторіч запліднила у ті десятиліття думки і почуття мільйонів людей, і не лише українців. Олена Михайлівна протягом 1965—1971 років брала найактивнішу участь у роботі по реалізації Постанови Ради Міністрів УРСР від 8 вересня 1965 року про увічнення пам'ятних місць запорозького козацтва і про оголошення Хартії державним заповідником, створення там історико-меморіального комплексу, присвяченого запорозькому козацтву. За дорученням Президії Академії наук УРСР склала проект рішення Президії про заходи урядової демії наук УРСР, спрямовані на реалізацію урядової постанови; виявила, класифікувала і склала список пам'ятних місць запорозького козацтва на території нашої республіки і поза її межами; була членом журі республіканського конкурсу проектів музею запорозького козацтва. В результаті спільної праці М. П. Киценка і О. М. Апанович, з урахуванням думок і порад спеціалістів і широкої громадськості, ними була вироблена узагальнена схема і визначені вузли і напрямки майбутнього історико-меморіального комплексу, з етнографічною і природною частинами, а також музею з панорамною залучалася до урядової комісії, що вивчала стан пам'яток Чигирини і Суботова.

Проте час не стояв на місці. Коріння тоталітарної у своїй суті держави, яке продовжувало існувати, швидко давало ріст новій бюрократії. Звісно, що в умовах нарастаючого жорсткого адміністрування й монопольного панування ідеологічних догм, історія Запорозької Січі, з її духом вільнодумства, демократизму, прагненням до національної незалежності, входила в явне протиріччя з існуючими порядками.

А одна з характерних ознак застою в історичній науці тих часів — дивовижна відмежованість від реальних запитів життя. Коли заходила мова про гострі й неоднозначні явища минулого, які проектувалися на сучасність, значні історія перетворювалася на служницю при маматінки партійних ідеологів. І так велося у республіці не лише за Скаби та Маланчука. Та найтрагічнішим було те, що за послужливими мудрствуваннями вчених мужів завжди йшли оргвисновки — «Ату їх!»

Олена Михайлівна була звільнена з Інституту історії. Йшов 1972 рік. Після восьмимісячного безробіття, наразті, змогла влаштуватися на роботу старшим науковим співробітником у відділ рукописів Центральної

наукової бібліотеки Академії наук УРСР, де працювала по 1986 рік, займаючись переважно обробкою і описом архівних фондів і рукописних книг.

Оскільки ученій було заборонено друкуватися в Україні, більше того — не дозволялося посилатися на її роботи, вона, освоївши новий для себе науковий напрям — книгознавство, публікувала статті в московських, Новосибірських і ленінградських наукових збірниках, в журналі «Історія СРСР», а також виступала на всесоюзних книгознавчих конференціях у Москві і Ленінграді з проблем української рукописної книги, в яких поширювались твори козацьких літописців.

1983 року побачила світ після дворічних поневірянь і перешкод монографія «Рукописна світська книга XVIII ст. на Україні. Історичні збірники». Крім вивчення 20 відомих тоді науці списків козацького літопису Григорія Грабянки Олена Михайлівна у рукописних відділах бібліотек Києва, Харкова, Одеси, Москви і Ленінграда виявила, атрибутувала й реконструювала з літератури ще 30 списків цього козацького літопису.

Водночас вчена почала вивчати матеріали, пов'язані з Володимиром Івановичем Вернадським. Вона багато робить для виявлення і популяризації відомостей про ті періоди життя і діяльності всесвітньовідомого ученого, які пов'язані з Україною. Адже найвидатніший природознавець і мислитель XX сторіччя був нащадком запорізьких козаків. Він гаряче любив Україну, відіграв провідну роль у створенні Української академії наук, був її першим президентом.

В Києві вийшла у співавторстві (у двох виданнях) книжка «Вернадський. Життя і діяльність на Україні» («Наукова думка», 1-е вид. — 1984. — 2-е вид. — 1988). Олена Михайлівна виступає на ювілейних всесоюзних наукових конференціях і міжнародному симпозіумі, присвячених 125-річчю від дня народження В. І. Вернадського, що проходила у Москві, Ленінграді, Києві, Одесі. Постановка і дослідження нею питання про створення Володимиром Івановичем у 1918 році першої наукової бібліотеки на Україні — «Національна бібліотека при Українській академії наук у Києві» (тепер ЦНБ АН України — стали аргументуючим матеріалом для клопотання ЦНБ АН про присвоєння їй ім'я В. І. Вернадського (1988 р.). Старання ученої у популяризації і вивченні наукової творчості Вернадського відзначені срібною медаллю ВДНГ.

Олена Михайлівна з 1986 року на пенсії, але роботи

стало ще більше. Її з безцінним козацьким скарбом навипередки запрошують журнали, видавництва, краєзнавці... Бо крім неї не лишилося тепер нікого, хто правдиво заповнив би цю білу пляму нашої історії. Вона робить це із щедрістю справжнього вченого, що здалось би комусь марнотратством. «А чому б вам не захистити докторську?» — «Нащо вона мені?! Я краще книжку ще одну напишу».

І вже вийшла у видавництві «Дніпро» її книжка «Розповіді про запорозьких козаків», що відразу дістала визнання серед масового читача.

Олена Апанович — член Спілки письменників України. Вона підготувала до третього видання книжку М. П. Киценка «Хортиця в героїці і легендах», яка вийшла у видавництві «Січ» (Дніпропетровськ). Післямовою є написаний нею нарис-есе про М. П. Киценка — «Син козацького степу». Працює над підготовкою своїх книжок: «Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі» для видавництва «Либідь» і «Українські обрії В. І. Вернадського», «Українсько-російський договір 1664 року. Міфи і реальність». Працює, незважаючи на те, що вже важко знайти в республіці журнал чи газету, де б не було матеріалу Олени Михайлівни. Вона і консультант художніх і науково-популярних фільмів, присвячених запорозькому козацтву, і довгожданий лектор у багатьох колективах.

Дійсно, справжні авторитети в науці визначаються самозреченою відданістю науковій істині і благородній меті. Що таке професорський статус проти бездонної радості цієї жінки — лицаря, — вона нарешті чує відкрито переможну, горду козацьку мелодію пісні своєї душі.

Кого боги люблять
Той помирає молодим...

Рано, дуже рано пішла від нас ця наділена небай- дужим серцем і великим талантом жінка, одна з най- яскравіших постатей серед митців 60—70 років в Україні. Покликанням Галини Никифорівни Кальченко була важка і благородна праця скульптора. Вона поетично сприймала світ і людей, інтуїтивно чутлива була до всього прекрасного. І ця поетичність обдаровання, одухотворенність натури знайшла щедрі вияви у її власній творчості.

Народилася Галина Кальченко у 1926 році в місті Борзна, тепер Чернігівської області, а померла у 1975

році від тяжкої хвороби. Була дочкою Кальченка Никифора Тимофійовича — колишнього Голови Ради Міністрів УРСР. Своє перебування на землі митець не уявляла інакше як у творчості. Жити для неї означало творити, бути постійно в напрузі, хай і виснажливій художницькій праці. Вона працювала з різним матеріалом: бронзою, гранітом, мармуром, тонованим гіпсом, майолікою, алюмінієм, оргсклом. Тільки любов до тих, кому вона присвячувала свої твори, тільки натхнення надавали їй сили.

Скільки щирості, теплоти у скульптурних портретах Т. Шевченка, Г. Сковороди, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, П. Мирного, Я. Степового, В. Косенка, К. Білокур...

І з такою ж виразністю, глибиною розкриття внутрішнього світу виконані митцем бронзова постать М. Заньковецької і пам'ятник І. Котляревському, встановлені в Києві, пам'ятники С. Гулаку-Артемівському в Городищі, М. Леонтовичу в Тульчині, І. Нечую-Левицькому в Стеблеві.

Галина Кальченко створила галерею портретів наших сучасників. Це видатні діячі культури Г. Буркацька і Н. Заглада, В. Василевська і А. Малишко, Л. Ревуцький і Г. Майборода, О. Гончар, В. Козаченко, П. Воронько, І. Кавалерідзе, О. Ільченко, Т. Яблонська, М. Примаченко.

У пам'ятнику Василеві Порику у Франції, виконаному в співавторстві із скульптором В. Знобою, втілено образ прославленого партизана, героя французького Опору. Цей твір був удостоєний Всесоюзної премії ім. М. Б. Грекова.

У 1964 році за видатні заслуги в розвитку українського мистецтва Галині Кальченко було присвоєно почесне звання заслуженого діяча мистецтв України, а у 1967 році — звання народного художника.

Багато часу вона віддавала громадській роботі: брала активну участь в діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Автор чут виступ народної художниці на одному із з'їздів республіканського Товариства, який був тривожним і емоційним. Вона наводила кричущі факти руйнування цінних історико-культурних пам'яток і всезагальної байдужості до них українського партійно-радянського керівництва всіх рівнів. Запам'яталися мені її слова на адресу бюрократів: «у них не має в душі бога». У президії з'їзду були представники ЦК партії і уряду.

Всі вони поблажливо посміхалися. Але якби виступаюча не була дочкою високопоставленого чиновника, то реакція з їхнього боку була б, звичайно, іншою.

До останніх днів життя Галина Никифорівна очолювала найбільшу в республіці Київську організацію Спілки художників України.

Особливе місце у творчості скульптора посідає образ Лесі Українки. Він увійшов у життя Галини Кальченко ще в шкільні роки, приніс їй вічний неспокій шукань, подарував чимало тривоги та радощів. Вона написала у щоденнику: «...Я люблю тебе, Лесю... Тобі притаманна така багатогранність, що не можу зупинитися в шуканнях кращого зображення. Тож постаєш в моїй уяві такою різною — ніжною і жіночою, грізною і непокірною, величною і земною, замисленою, у неспокої...»

Протягом усього мистецького життя вона працювала над втіленням у скульптурі образу Лесі Українки. Ця титанічна праця увінчалася відкриттям у Києві пам'ятника великій поетесі. Монумент був удостоєний Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Патріарх сучасної української літератури Олесь Гончар писав: «Відомо, чим була для Галини Кальченко — в юних літ і до днів останніх — поезія Лесі Українки. Цей би ось феномен духовного єднання дослідити нашої критики, в усій психологічній достовірності, виявити, завдяки яким силам, завдяки яким духовним енергіям творчості однієї людини здатна так глибоко вплинути на творчу долю, на все життєве покликання іншої творчої індивідуальності: чому — через неабияку відстань часу — Лесине слово, таке, здавалось би, просте і безхитрісне для Галини Кальченко, як і для багатьох, зберегло всю первісну свіжість, протягом літ було для скульпторки сповнене невичерпної життєвої снаги, цілющості, заво-рожливості, такої поетичної магії?»

Навіть декотрі з наших поважаних критиків чомусь охочіше віддаються справам полегшеним, часом неістотним, скажімо, рік у рік з ученим виглядом розкласифікують сучасну творчість за «рубриками», розфасовують по різних тематичних полицях, хоча ясно, що замість того, щоб віддаватись цьому досить-таки скучному й малоефективному заняттю, захоплюватись насущним літературним гербарієм, куди доцільніше було б з більшою проникливістю вивчати живий процес сучасної художньої творчості, зокрема і взаємодію творчості нашого часу з класикою, виявляти, чому один твір живе, а другий — ні, чому цей глибоко насажує душу, а той

по пустому пролітає повз неї. Корисно було б дослідити саму природу художності, внутрішній потенціал життєвості твору, причини швидкого згасання або, навпаки, довготривалості його ідейно-художньої дії. Чому, скажімо, те ж Лесине слово лишається для нас і сьогодні живим, діючим, спроможне заволодівати серцями всіх нових поколінь, здатне знаходити творчий відгук, визначати життєву долю таких людей, як Галина Кальченко, а деякі — такі ж ніби злободенні писання — старіють на очах, блякнуть, не зазнавши молодості, і якщо й «живуть», то хіба що як підсобний матеріал для критика, існуючи більше для його хатнього спожитку, для його безплідних колекціонувань.

Думається про це, коли згадуєш, з яким почуттям читала Галина Никифоровна Лесині — ніби навіть звичайні — рядки, як багато важила в її житті і класична, і наша сучасна література.

Прикута до ліжка тяжкою хворобою, мріяла ще багато зробити. Це пам'ятник, який би увічнював героїзм нашого народу в Корсунь-Шевченківській битві; бюст О. Довженка, портрети славних сучасників. Думками вона була біля величної скульптури Матері-героїні, яка саме завершувалася за проектом її і скульптора Е. Кунцевича, і яку в урочисті дні славного 30-річчя Перемоги було відкрито на схилах Дніпра в Черкасах.

Сьогодні скульптури Галини Кальченко прикрашають майдани і вулиці наших міст і сіл, допомагають глибше збагнути суть діянь безсмертних синів і дочок України. Щоразу, коли погляд наш затримується на пам'ятникові Лесі Українці в Києві, чи, коли ми зупиняємось в алеї придніпровського парку перед бронзовою постаттю геніальної Марії Заньковецької, неминуче подумається нам: є в цих прекрасних образах щось і від неї самої, від авторки, від натхненної жінки-митця Галини Кальченко. Щось є піснене в цих образах і спільне для них: і серпанок задуми, якими вони повиті, і стримана гідність та сповнене почуттів самозаглиблення, навіть ця природна краса постави, ця тополина гінкість.

ВОСКРЕСІННЯ

З приходом до влади у 1985 році Михайла Горбачова на арену вийшла нова генерація партійних апаратників. Незважаючи на глибоко ешелонований опір партійних консерваторів, новий Генсек розпочав кампанію перебудови радянської системи й особливо її застійної економіки. Щоб досягти цієї мети, він проголосив демократичний стиль керівництва, закликаючи до гласності в управлінні державою та до плюралізму думок у рамках соціалістичного вибору. Ці нові настрої стали проїматися найбільші газети і журнали. Серед них виділявся популярний московський журнал «Огонек», на чолі якого був киянин український поет Віталій Коротич.

Широкий відгук політика гласності знайшла у Львові — цій столиці національно свідомих українців. У червні та липні 1988 року були проведені несанкціоновані і безпрецедентні за своїми масштабами мітинги, що зібрали тисячі людей. На демонстраціях, організованих колишніми політв'язнями Чорноволом, братами Горинями, Ігорем та Іриною Калинцями, лунали заклики до виступів проти партійної бюрократії, до боротьби за національну незалежність України.

В усій Україні першу велику хвилю критики існуючої системи викликало широке невдоволення урядовим трактуванням чорнобильської катастрофи. Особливе обурення було спрямоване проти злочинної безпечності, з якою московські партійні і радянські керівники та їхні колеги у Києві приймали рішення, що завдали трагічної шкоди населенню України. До того ж чорнобильське лихо відкривало людям очі на жахливий стан навколишнього середовища. Стало відомо, що Україна є єдиною республікою, де смертність населення переважає народжуваність.

Із загостреним почуттям критицизму українці зосередились і на інших вадах. Зокрема, падіння статусу української мови спонукало провідних українських письменників не тільки до більш сміливих виступів задля виправлення становища, але і до заснування 11 лютого 1989 року Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка — першої широкомасштабної організації в республіці, що перебувала поза партійним контролем.

Цього ж року «неформали» в Україні, такі як Українська Гельсінська спілка, «Товариство Лева», «Зелений світ», підтримані київськими письменниками, заявили про створення Народного руху України за перебудову

(згодом — Рух). Її програма обстоювала ідею суверенітету Української республіки, відродження української мови та культури, наголошувала на екологічних проблемах і підтримувала демократизацію політичної, суспільної і економічної системи.

В атмосфері активності Україна готувалася до своїх перших порівняно вільних виборів до парламенту і місцевих Рад, що відбулися в березні 1990 року. Комунисти здобули більшість місць, бо мали впливові позиції та великі фінансові ресурси. Але й Демократичний блок мав успіхи, особливо в західних областях і в Києві. Серед обраних його представників були: Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Богдан і Михайло Горині, Ірина Калинець. З 450 місць у парламенті близько чверті відійшло до Демократичного блоку. Серед новообраних депутатів всього тринадцять жінок.

Незважаючи на певну перевагу, комунисти вперше зустрілися з легальною парламентською опозицією. Демократичний блок здобув визначну перемогу в парламенті: 16 липня 1990 року з його ініціативи було прийнято Декларацію про державний суверенітет України.

Позитивні зрушення невпинно продовжувались. Підтримка української суверенності проявлялася у чимраз ширших колах. Навіть чимало росіян та інших неукраїнців у республіці не мали нічого проти суверенності, якщо б вона змогла підняти рівень життя.

Щоб не допустити повного розвалу імперського Союзу і припинити процеси демократизації суспільства, послідовниками «твердого» курсу 19 серпня 1991 року була здійснена відчайдушна спроба державного перевороту. Заколотників очолили члени Політбюро ЦК КПРС і члени ЦК КПРС. Під фальшивим приводом хвороби вони усунули від влади президента Союзу Михайла Горбачова. Вся влада мала перейти до так званого «Государственного комитета чрезвычайного положения» (ГКЧП). Однак офіційно його визнали керівники лише кількох республік. Плани змовників одразу ж зіткнулися з рішучою протидією російського президента Бориса Єльцина та його прихильників у Москві. Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук в дуже обережних висловах теж осудив ГКЧП як неконституційний. Львівська обласна Рада (голова В'ячеслав Чорновіл) уже ранком 19 серпня зайняла категоричну позицію, назвавши ГКЧП заколотом. У Києві 20 серпня на заклик Народної Ради та Руху зібрались представники демократичних організацій та партій, які виступили з заявами про засудження вій-

ськової хунти та закликами до страйку. Наприкінці цього ж дня під тиском демократів Президія Верховної Ради теж офіційно виступила проти ГКЧП.

Уже 21 серпня стало очевидним, що спроба перевороту не вдалася. Вона повністю скомпрометувала комуністів. Непорушні засади російського централізму зазнали краху.

І Україна зробила крок: 24 серпня 1991 року республіканський парламент майже одностайно прийняв Акт про незалежність України.

АКТ проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про Державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України.
24 серпня 1991 року.

Здійснилася віковічна мрія кращих синів і дочок нашого народу, які йшли довгим тернистим шляхом до цієї визначної події. Неможливо оцінити ту величезну духовну роботу, яку провела наша інтелігенція в ці останні роки, виборюючи демократію, гласність, право України самій господарювати в своєму домі. І як відомо, серед жінок найпопулярнішою стала народний обранець до Верховної Ради Лариса Скорик.

Народний депутат

...Важка, напружена атмосфера у залі засідань Верховної Ради України. Черги біля мікрофонів. Нервові виступи депутатів не завжди переконливі. Обговорення питань, які мають вирішальне значення для долі народу, часто обриваються вигуками з трибуни і з місць. Та ось до мікрофона підходить тендітна жінка — і трикратно збуджена атмосфера мовби підкоряється їй. Її слухають. Усі. Навіть опоненти, яких переважна більшість. Пристрасним, емоційним словом депутат Лариса Скорик володіє як зброєю.

Вона кандидат архітектури, доцент кафедри архітектурного проектування Київського художнього інституту, голова постійної підкомісії Верховної Ради, віце-президент Спілки архітекторів України.

З листів, що надходять на адресу
Верховної Ради депутату Скорик:

«Доброго Вам здоров'я, пані Скорик!

Дуже радує мене, що серце нашої Батьківщини б'ється у таких надзвичайно чудових людях, як Ви, пані Скорик, Сергій Головатий, Ємець...

Нелегка ваша боротьба, але хочеться, щоб не остудили Ви свої серця.

Кожен раз, коли Вам трудно у Верховній Раді, я молюся і прошу Бога допомогти Вам.

З великою пошаною до Вас
Марія Тхір
м. Львів».

«Добрий день, Ларисо Павлівно!

Я не знаю наших депутатів, а вас запам'ятала, бо ви мені подобаетесь, ви там одна така.

В Чернівцях дають на людину 400 г олії, 200 г масла, три сірники і одну сіль. За тістом (лапша) черги зранку, а коли мама йде з роботи, уже нема. Мама працює медсестрою в онколікарні. Я ходжу в школу після обіду, бо тісно в школі. А хліба в магазині ввечері важко купити. Як є багато хліба, то мама пече смачні хлібці. Вмокає в цукор з ріденькою мукичкою і припікає. А тепер олії немає, вже не буде хлібців.

Будьте здорові.
А це правда, що буде усе дорожче?

Боже, Боже.
Що тоді будемо робити?

Надя, 6-й клас.
м. Чернівці».

«Вельмишановна Лариса Павлівно!

Щиро, від усієї душі дякуємо Вам, низенько вклоняємось за те, що Ви так уміло, так активно працюєте на Україну, що так мужньо боретесь з могутньою партією. Вважаємо Вас Великою Дочкою України. Прократією. Симо Вас, бережіть себе для простого народу України. Є надія, що після наступних виборів Вам, всім членам Верховної Ради буде легше. Виборці, здається, прозріли.

З Великою пошаною до Вас
сім'я Нестеренко.
м. Нікополь».

Із виступу Лариси Павлівни Скорик в парламенті
Республіки (13.02.1991 року):

«...На сьогодні Україна — ще надалі колонія. І поки ми не маємо не лише практичних, а й юридичних підстав суверенітету, нової Конституції, закону про громадянство, не дозволяймо собі перекладати на народ власну відповідальність. Як сказав поет В. Сосюра, «помиляється і народ, коли немає держави». Не допускаймо повтору історичної катастрофи. Історія, як відомо, повторюється двічі: раз — як трагедія, вдруге — як фарс. Трагедій на шляху від 1922 року Україна зазнала чимало. Тож не даймо втягнути себе у новий імперський фарс. Він, без сумніву, знову обернеться трагедією».

Жінка-депутат вважала, що головне завдання депутатів — незалежність республіки. Не декларативна, а реальна, хоча почати треба з декларації. Ця програма повинна складатися з кількох етапів. Перший — власне проголошення незалежності, але наголос тут робити не на економічному суверенітеті чи політичному суверенітеті, а на економічному, тому що нема політичний суверенітет, нема економічного, а є тільки державний суверенітет. Друге питання — це питання про власність. Питання про владу від цього невіддільне. Бо питання про владу — це відмежування від будь-якої монополії на владу будь-якої групи, будь-якої партії. Отже влада повинна належати тільки народові через його обранців, тобто через демократичну виборність — і жодних інших варіантів!

Але всі ці три питання — про державність, про владу, про власність — одного кореня, впевнена депутат. З приватної власності виростає і державна, а не навпаки. Державна власність — це одна з форм власності, але далеко не єдина. Тут йдеться і про власність на селі, і про власність в урбанізованому середовищі — це явище неподільне. Питання про пресу також невіддільне від питання про владу. Такі основні блоки програми Лариси Скорик і її однодумців.

Вона єдина серед депутатів-жінок, яку знають усі. Інша справа — різне ставлення до неї, але це звичайне явище, та й ще у такому строкатому нашому суспільстві сьогодні.

Хто вона? Державний діяч з народження? Політик за покликанням?

На одному з мітингів юнак запитав Ларису Скорик, чому вона в інтерв'ю газеті «Вечірній Київ» так мало говорила про політику. Вона відповіла, що головне — щоб кожен з нас у своєму ділі був професіонал. Із цього починається кожна особистість. Бо дуже небезпечно, вважає Лариса Павлівна, коли в політику йдуть люди середньої руки в усьому, тобто люди, які не вдалися як професіонали, люди без практичного фаху, люди, котрі шукають якогось самоствердження на політичній арені. А політиком можна тільки стати. Але це мусить бути тільки на ґрунті. А перший ґрунт людини — це її професіоналізм. Якщо вона справжній фахівець, якщо вона максимально реалізує себе, то вона вже силою факту мусить мати і глузд для таких питань, як суспільні і політичні.

Народилася Лариса Павлівна Скорик в місті Любичі. В чотирнадцять років закінчила школу у Львові і тоді ж, 1954-го, вступила на архітектурний факультет Львівського політехнічного інституту, незважаючи на скрутне становище, в якому опинилася приймальна комісія. Вона не знала, що робити з безпаспортною абітурієнткою.

Після закінчення інституту працювала в Донецьку, потім повернулася до Львова, а вже 1967 року, разом із чоловіком і дочкою, переїхала до Києва, де у сімдесятому році захистила кандидатську дисертацію.

Столиця справила тоді на молодого архітектора гнітюче враження. Насамперед національною байдужістю і відсутністю мовної культури, закомплексованістю, бідністю, убогістю в матеріальних аспектах. Можливо, в силу своєї професії вона глибоко відчуває це. Бо архі-

тектура віддзеркалює чітко, без будь-яких приховувань, яким є суспільство, держава — її політичний устрій, її ідеологію, її рівень культури, її економіку.

Ларисі Скорик допомагала в житті любов до професії. І їй повезло — стала працювати у художньому інституті, де незабаром завоювала прихильність до себе молоді. Студентам є можливість самим собі вибирати викладача. Тож зрозуміло, що в її майстерні збиралися юнаки і дівчата за покликанням, бо справжній педагог починається з професійного довір'я. Вони відчули в ній професіонала і потягнулися до неї. Сьогодні Лариса Павлівна і не мислить себе без «викладацтва», хоча у «чистої творчості» це забирає дуже багато часу.

На шлях громадської і політичної діяльності ступила абсолютно свідомо й досить давно на ниві тієї ж архітектури — це охорона історичного середовища. Та й взагалі в її житті не завжди можна було розмежувати, де кінчається професійна, а починається громадська діяльність. Протягом трьох років веде телевізійну програму під назвою «Урбаністика». Була спроба залучити слухачів до вирішення тих питань, які нині вважаються за потрібне обговорювати на референдумах. Скажімо, де краще будувати місто і як йому розвиватися, де закладати промислову зону. А в Спільці архітекторів вела лекторії для старшокласників і більш зрілої молоді, прагнучи через архітектуру донести до молодих певну систему духовних цінностей.

Ще однією формою громадської діяльності Лариси Скорик є вже довголітнє керівництво секцією з питань архітектури та будівництва в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури, яке було створене в 60-ті роки, маючи в такий спосіб можливість хоч якось блокувати проекти, спрямовані на знищення того, що дороге душі людей. Бо в процесі своєї діяльності вона щораз стикалася з варварським руйнуванням вітчизняної історичної пам'яті — від природних ландшафтів до ландшафтів, створених людиною. І сьогодні, говорить вона, ми є свідками волонтаристських методів забудови. Все, що нас оточує, поступово втрачає і свою естетику, і свій історизм, ми ламаємо міст між сьогоденням і минулим. І наше духовне зuboжіння, і наш національний нігілізм тісно пов'язані з цим руйнуванням історичного середовища.

Юридичних прав Товариство має не вельми багато, а коли врахувати ще й бюрократично-адміністративний характер керівництва, то стане зрозумілим, чому ці

проблеми вирішуються далеко не так, як потрібно було б. Тому 1989 року Лариса Скорик доклала чимало зусиль, щоб створити альтернативну організацію — Українську асоціацію захисту історичного середовища, яку й очолила. Нині в багатьох областях створено її регіональні організації. Турбот дуже багато. Це і проблема збереження історичної зони Хортиці та історичних ландшафтів Чернігова й Кам'янця-Подільського, і відбудова Києво-Подолу, і, що, зокрема, принципово для голови Асоціації — повернення історичного обличчя Дніпровим схилам у Києві, спотвореним відомою громіздкою статуєю сумнівної художньої вартості. Але й далі Лариса Павлівна веде секцію з питань архітектури та будівництва в Товаристві. Тому що там усе-таки є можливість час від часу блокувати жажливі новобудови, які виростають на місці чи в серці забудови. Із близько 300 проєктів, що їх розглядають на секції у рік, більше половини вдається відхилити. Можна собі уявити, яке архітектурне обличчя мав би сьогодні Київ, коли б не вдавалося цього робити.

Від першої конфіденційної ради у квітні 1979 року Лариса Скорик бере участь у Народному Русі України за перебудову. Була членом оргкомітету установчого з'їзду Руху, одним із авторів програми НРУ. Обрана членом його Великої Ради, заступником голови колегії по культурі, науці й освіті. Бере посильну участь у роботі асоціації «Зелений світ», Товариства української мови імені Тараса Шевченка.

Всі ці аспекти роботи Лариси Павлівни — професійний, педагогічний, громадський — їй добре прислужилися для вироблення власної політичної позиції, та й для перемоги на виборах.

Багато проблем стоїть перед Верховною Радою. Є в ній і комісія з проблем жінок. «А питання це дуже складне, — наголосила у своєму інтерв'ю журналу «Україна» Лариса Скорик. — Сферу соціальних проблем, і передусім, проблему емансипації, доведено до абсурду. Коли немає нормальних умов життя, оця рівноправність жінок перетворилася на її подвійне, потрійне рабство. Емансипація, якої добивалися жінки в цивілізованих країнах, мала інше коріння, інші причини. У нас, як і багато чого, це явище набуло потворного вигляду. В Україні протягом століть тривало нищення національної свідомості й культивувалося презирство до українського як сільського. Маю на увазі, на сході України, де культура міська була антагоністична культурі українській. Куль-

тивувалося презирство до мовної культури. Самобутнє українське фактично було витіснене з міст, а залишилось тільки по селах. Ті люди, які приходили до міста із села, швидко асимілювалися, намагалися навчитись ніби-то аристократичної мови і геть забували про те, що тій дитині треба передавати з молоком такі почуття, як національна гідність, національна свідомість. Тут слід згадати приклад Василя Стуса. Якби йому в дитинстві мати не співала пісень, на слова Шевченка і якби він їх не пам'ятав, то ще невідомо, яка людина з нього вийшла б».

Коли в Києві, на площі Жовтневої Революції (нині майдан Незалежності), голодували студенти, Лариса Павлівна перебувала в Америці. Дізнавшись про події на площі, вона оголосила у Вашингтоні голодування і вилетіла звідти на три дні раніше. 12 вересня вона вже була в Києві з тими депутатами, які приєдналися до студентів.

Якось на запитання кореспондента одного із журналів, щоб хотіла Лариса Скорик побажати читачам, вона відповіла:

«Я б побажала того, що для мене є найважливішим, — злагоди з самим собою. Звичайно, це важко в такому нужденному житті, як зараз у нас...»

Під час своєї короткої подорожі по Америці я дізналася, що там є такі монастирі, куди людина будь-якого віросповідання або навіть і невіруюча може прийти, коли завгодно, і бути там стільки захоче. Її ніхто не буде питати, докучати їй. А тільки допоможуть прийти до злагоди з собою. Це мене надзвичайно зворушило. Душевна гармонія — найбільший скарб. Людина, яка ним володіє, має весь світ. Для цього не так багато вже й треба. Неможливо лиш відчутти, що духовне вище, ніж матеріальне.

Політика приходить і відходить. А душа є вічною. І бути їй щасливою чи не бути, залежить від кожного нашого кроку на цій землі, від кожного вчинку.

Ми живемо у суспільстві, де, на превеликий жаль, немає ні такого монастиря, куди можна було б прийти у хвилини душевного неспокою, ні свіжого повітря, ні можливості зосередитись на молитві, поезії або на мереживі гілок у фіолетовому небі... Це нас страшенно збіднює. Але, я думаю, саме те, що ми зараз так серйозно займаємося політикою, можливо, і є крок до створення таких умов, щоб людина могла слухати себе. Щоб якнайчастіше нас усіх відвідували стани злету і душевної гармонії».

Не для золотого погруддя

Наука. Вона не знає межі. Бо вивчення світу не припиняється ніколи. І так від роду до роду не розривається ланцюг пізнання. Надбав досвід — передай іншому. Здається, вчора сама була ученицею (час летить швидко) професор-онколог Зоя Андріївна Бутенко, а нині досвідчений і визнаний вчений, академік АН України має свою наукову школу кандидатів та докторів наук.

Принесли свіжу пошту. З поміж усієї кореспонденції Зоя Андріївна вибирає листівки, схожі на ті, що приходять на свято. Та ні, це ділові листівки, хоч не обходиться і без вітальних. Адреса на всіх одна: «Україна, Київ, Інститут проблем онкології імені Р. Є. Кавецького АН України, завідувачій відділом механізмів лейкогенезу З. А. Бутенко». Надходять вони з різних країн світу. В них здебільшого одне прохання — вислати ту чи іншу статтю або й цілі номери міжнародного журналу «Експериментальна онкологія», що виходить на базі інституту, а Зоя Андріївна є членом редколегії. Праці друкуються українською, російською та англійською мовами.

До неї звертаються не тільки як до вченого, а й як до людини, яка була активним учасником становлення цієї важливої наукової установи, відомої не тільки у нас в країні, а й за її межами. Створений за ініціативою її вчителя академіка Р. Є. Кавецького, перший і єдиний в Україні відділ з фундаментального вивчення злоякісних захворювань кровотворної системи — лейкозу — дітище Зої Андріївни.

В далекому 1949 році по закінченні Київського медичного інституту, вона як аспірант, починає працювати над проблемою з'ясування причин та механізму розвитку лейкозу. Знала: буде важко, але це її цікавило. Що за чинники збуджують цю хворобу, який механізм їх дії? Запитань було багато. І почався пошук, вивчення ролі вірусів, а тепер і радіаційного фактору у виникненні лейкозу. Зростання розвитку лейкозу, злоякісних лімфом та інших пухлин, яке може стати дійсною реальністю в нашому регіоні як негативний наслідок дії факторів, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, потребує підвищеної уваги до проблем, треба знайти ранні, найбільш специфічні, ознаки пошкодження кроветворення та трансформації клітин з метою запобігання розвитку злоякісного процесу.

Наукові розробки Зої Андріївни завжди на передньому краї розвитку науки. Недарма знахідками і пошу-

ками її відділу цікавляться вчені із світовим іменем і ті, хто тільки став на шлях вивчення проблем онкології.

Вона є одним з першовідкривачів по застосуванню електронної мікроскопії для розпізнавання лейкозних клітин та вірусів, для вивчення їх ролі у розвитку лейкозного процесу. Особливі заслуги академіка та її школи в розвитку найбільш сучасного напрямку дослідження проблем злоякісного росту на молекулярному рівні. Великим внеском в науку являються виконані нею фундаментальні дослідження з розшифрування клітинних і молекулярних механізмів вірусного лейкогенезу, які одержали широке визнання і використані для створення сучасної теорії канцерогенезу. Нею вперше встановлена важлива роль пошкоджень ДНК і змін РНК в злоякісній трансформації клітин, що стало темою її докторської дисертації, одержані нові дані про структурні і функціональні порушення генома, асоційованих з вірусним лейкогенезом, залучення онкогенів в диференціювання та злоякісне перетворення клітин кровотворної та імунної систем. На цій основі розроблені і впроваджені в практику методи ранньої та диференціальної діагностики лейкозу людини і с/г тварин, створюються принципово нові проби для молекулярної діагностики злоякісних новоутворень.

Зоя Андріївна є засновником нового наукового напрямку в онкогематології, пов'язаного з ультраструктурною ідентифікацією унікальних за своїми властивостями стовбурних кровотворних клітин (тільки ці клітини здатні захистити організм людини при смертельному опроміненні), що дало змогу вперше описати їх морфологію та виявити важливу роль в походженні та еволюції злоякісних клонів при лейкозі. Ці роботи мають міжнародне визнання, у зв'язку з чим Київ став центром проведення міжнародних симпозіумів «Стовбурові клітини та злоякісні пухлини». Цінність цих досліджень підвищувалась у зв'язку з тим, що як тепер з'ясувалось, рідконачальні кровотворні клітини є пока єдиним реальним біологічним об'єктом для розробки методів генної терапії.

Учена та її перший аспірант Михайло Олексійович Барановський, згодом талановитий учений, знайшли шлях перетворення хворої злоякісної клітини в доброякісну, вимусли її функціонувати як здорову і запропонували для цього ряд біологічних активних факторів, в числі рослинного походження. При цьому вони виходили не тільки із власних наукових досягнень, а й використо-

ували віковий досвід народної медицини. І став Михайло Барановський одним із засновників нового наукового напрямку — нормалізації злоскісних клітин в організмі хворого на цю небезпечну недугу. Він на базі досягнень вікової народної медицини розробив власні підходи до лікування цієї підступної хвороби.

В своїх пошуках вчені роблять спробу кооперуватися з різними науковими установами України і за кордоном. Зоя Андріївна працювала в багатьох зарубіжних наукових закладах, в тому числі в національному Інституті по вивченню ракових захворювань у Сполучених Штатах Америки, працювала там в лабораторії доктора Роберта Галло, де відкрито вірус Т — клітинного лейкозу людини, а також вірусу СНІД, з яким пов'язано виникнення так званих СНІД-асоційованих лімфом, вивчення яких набуває великої актуальності, працювала у Франції в онкологічних і гематологічних центрах з відомими ученими — Ж. Матэ, Б. Бесси, Ж. Бернер.

— Такі контакти дають нам дуже багато, — вважає Зоя Андріївна. — По-перше, вони об'єднують зусилля багатьох вчених, по-друге, що дуже важливо, завжди можна звіритися, чи в потрібному напрямку йде дослідження проблеми. Таке спілкування сприяє народженню нових винаходів.

Ось, зокрема, один з них, за який учена разом з своїми колегами-онкологами стала лауреатом Державної премії України. За фундаментальні дослідження по розшифруванню клітинних та молекулярно-генетичних механізмів злоскісної трансформації кровотворних клітин при лейкозі. Але її колектив не зупиняється на цьому, і тепер учена спрямовує дослідження на пошук ще точніших і специфічніших методів. Почалися дослідження по розробці принципово нових методів молекулярної діагностики. Хоч ці методи складні, але, що дуже цінно, дають можливість виявити появу злоскісних клонів клітин на дуже ранній стадії захворювання, тоді, коли інші способи ще не дозволяють побачити біду. Пошкодження ДНК, перебудова генів та їх експресія — ось головне, що треба знати.

Відділ взяв на озброєння найновіші генно-інженерні методи дослідження. В цій справі творчий доробок внесла доктор біологічних наук Ірина Андріанівна Смирнова, яка працює, переборюючи чимало труднощів. Це допомогло винайти «мовчазний» ген, який активується при злоскісному перетворенні клітин крові і може бути маркером розпізнавання лейкозу.

Дружно, відповідально, зацікавлено працюють тут люди. З першого погляду здається, що це одна сім'я, де зовсім не відчувається тут відомчих рангів. Де аспірант, а де професор. І кожен знаходить своє місце, знає, що робити і як робити. Велика проблема, природно, має і багато складових. Вивчати оті складові співробітники Зої Андріївни взяли з таким розрахунком, щоб робота була кожному по душі.

Ольга Іванівна Науменко працює у відділі вже 20 років. Тут захистила під керівництвом Зої Андріївни не тільки кандидатську, а й докторську дисертацію. Вона ділиться своїми враженнями. Починає з того, що ініціатива у відділі заохочується. Кожен робить частину одного великого цілого по вивченню найбільшої загадки природи — пухлинного росту. Ольга Іванівна внесла великий свій доробок в проблему електронної мікроскопії лейкозних клітин. Її дослідження дали багато для покращення розпізнавання злоскісних клітин на субклітинному рівні.

Зоя Андріївна вмє бачити головне і, об'єднуючи фрагментарну роботу кожного, показує всім, що він вніс у загальну магістральну проблему. Учні її зростають. Вона виховала чотирьох докторів і сімнадцять кандидатів наук. Серед них є такі, що самі очолюють відділи та лабораторії. А відома учена продовжує очолювати колектив. Ця риса в неї ще, видно, від Кавецького. Великий учений любив молодь, вірив у неї.

Сама Бутенко вважає, що в неї у відділі працюють обдаровані молоді люди, ентузіасти своєї справи. Ось, наприклад, прийшла добровільно сюди не лікар, а біолог Наталка Николаєнко. Відразу ж після вузу. Заявила: «Хочу займатися онкогематологією». Зоя Андріївна не відмовила. Допомогла, підказала. Тепер Наталія Іванівна — кандидат наук, займається проблемою впливу на кровотворні клітини вітамінів. Дає рекомендації про нові препарати ретиноїдів, які мають протипухлинні властивості та регулюють кровоутворення.

А ще три здібних співробітники Зої Андріївни працюють в кращих лабораторіях світу: ФРН, Франції та США. Сергій Анатолійович Козявкін — кандидат фізико-математичних наук вивчає ще мало відомі ферменти ДНК-топоізомери, які перспективні для створення нового класу протипухлинних препаратів. Є й перший у світі — відкрито новий фермент ДНК-топоімераза III. І все це завдяки використанню найновішого обладнання.

Ось чого науковцям інституту доводиться їхати в інші дослідницькі центри та установи, щоб проводити більш тонкі та складні дослідження, бо слабка наша матеріально-технічна база порівняно з міжнародною. І це дуже прикро. Де б іще, як не в нас, у Києві, після Чорнобильської трагедії дати науковцям всі можливості для вивчення стану здоров'я людей, зокрема, запобігання злоякісних пухлин і лейкемії.

— Основна моя біль — це діти, — турбується Зоя Андріївна. — Наслідки трагедії в Чорнобилі можуть порушити генні структури не тільки в організмах теперішніх молодих людей, а й в наступних поколіннях.

В цьому напрямку йде активна дослідницька робота. Відділ академіка Зої Андріївни став головним у країні по вивченню молекулярних механізмів лейкозу та предлейкозу. По крупницям збирає вона дані досліджень, робить висновки, узагальнює, дає рекомендації практикам. Вона разом із співробітниками відділу видала 9 монографій. Книга Бутенко «Стовбурові кровотворні клітини і лейкоз» удостоєна премії АН України ім. О. О. Богомольця.

Її відділ, як кажуть, не спочиває на лаврах. Життя диктує йти далі, відкривати нове, служити здоров'ю людей. Зараз постала нова проблема — це своєчасне виявлення та розкриття механізму розвитку СНІД-асоційованих злоякісних лімфом, які ще мало вивчені в нашому регіоні, а це — вивчення нових аспектів генних порушень в імунокомпетентних клітинах під впливом вірусу імунodefіциту. Академік очолила і цей напрямок в Україні. Приходять нові сили. Своїми дерзаннями, помислами звертаються юні до Зої Андріївни. А вона, як в юності, загорається новими ідеями і озброєна величезним досвідом, швидше веде молодих до мети. Іншим допомагає і сама знаходить. Єдине кредо у цих людей — пошук на користь людям.

Міністр

Постанова

Верховної Ради Української РСР про призначення
Міністра культури Української РСР

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє: призначити тов. Хоролець Ларису Іванівну Міністром культури Української РСР.

Голова Верховної Ради Української РСР
Л. КРАВЧУК

м. Київ, 6 червня 1991 року.

Ця постанова була незвичною тим, що, по-перше, на цю високу посаду вперше в історії України призначили жінку, а, по-друге, не партократа чи адміністратора, а професійного митця.

Перша жінка — міністр культури Лариса Іванівна Хоролець народилася в родині вчителя. Закінчила з відзнакою Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, за фахом — актор драми, народна артистка України. Театральним глядачам вона відома, як виконавиця головних ролей у п'єсах класичної і сучасної драматургії: Анна («Украдене щастя», І. Франко), Софія («Безталанна», І. Карпенко-Карий), Долорес («Камінний господар», І. Карпенко-Карий), Наталія («Васса Железнова» О. Горький), Оленка («Голубі олені», О. Коломієць), Галинка («Срібна павутина», О. Коломієць), Мати («Пам'ять», Б. Олійник) та інших.

Лариса Хоролець і драматург. Вона авторка п'єс «Сирени», «На вулиці Електричній», «Мені тринадцять», «Третій», «В океані безвісті», перекладених на російську, словацьку, польську та німецьку мови, що красномовно свідчить про їх успіх.

І коли провідній актрисі, сповненій всіляких творчих планів, запропонували несподівано високу державну посаду, це не приголомшило. Вона усвідомила: мусить за це взятися. Бо за нею стояли її колеги — хто їх захистить? А вона знала ці проблеми достеменно, своїм нервами їх відчувала. Хоча, на перший погляд, молода і тендітна актриса сама потребувала захисту.

Доля привела її на посаду міністра культури в надзвичайно складний і важливий для України час — час становлення незалежної держави.

16 липня 1991 року Верховна Рада прийняла Декларацію про незалежність України. А 1 грудня 1991 р. на всенародному референдумі український народ сказав «так» незалежній державі України.

Важко навіть уявити, який тягар повісили чоловіки на жіночі плечі: відроджувати національну культуру з великої руїни, яку залишила в спадок тоталітарна система.

Адже з перших днів радянської влади йшло планове знищення історико-культурної спадщини. Українську культуру в загальноцивілізованому розумінні тотально знищили, продовжуючи великодержавну, шовіністичну політику царської Росії. Правда, українську народну пісню «поважали», милувалися на сцені гопаком, вла-

штовували пишні декади українського мистецтва, ставилися окремі пам'ятники українським світочам. «Духовна спадщина» зберігалася, але у вигляді розчленованих частин конаючого національного тіла. Як не згадати думок, висловлених у пресі жінками-ученими з інституту філософії АН України Валерією Нічик і Оксаною Забужко про те, що «в масовій свідомості українська культура асоціюється не з інтелектуальною потугою першого східнослов'янського університету Києво-Могилянської академії, осяяної іменами М. Смотрицького й І. Гізеля, Ф. Прокоповича й Г. Сковороди, не з унікальним мистецьким космосом козацького барокко, не з духовним титанізмом М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Чижевського, В. Вернадського або геніальними образними одкровеннями Л. Курбаса, О. Довженка, М. Бойчука — вона асоціюється з гопачно-вареничним «лубком», з віковичною провінційною загомінковістю, тобто нація бачить себе у викривленому світлі».

Тоталітарна система свідомо робила ще одну «помилку», підносячи на всіх усюдах самодіяльне мистецтво на шкоду професіональному. Створювався міф партійного піклування про народне мистецтво, а професіональне при цьому як одна з вершин самобутнього вияву нації ігнорувалась. У 20-му столітті в Україні збудовано лише п'яту частину всіх театрів, а в Харкові оперний споруджували 18 років. П'ятнадцять театрів в аварійному стані. Дотація всіх їх одна з найнижчих у світі. Міністерство затиснуто в щільне кільце нерозв'язаних фінансових проблем.

За мінімальними підрахунками, для потреб населення України потрібно відкрити ще 63 театри, 40 картинних галерей. Не збудовано жодного виставочного павільйону. А 280 тисяч культпрацівників матеріально не забезпечених і не захищених? А стан бібліотечних приміщень, музеїв, навчальних закладів і т. д. і т. д.?

До цього, ще ринкові відносини згубно почали діяти на культуру. Вона почала задихатись від нестачі коштів, нашестя низькопробного маскульту. Почали розпадатися мистецькі колективи, закриватися бібліотеки, приміщення будинків культури передаватися під різні комерційні установи й організації. Навіть головний симфонічний оркестр залишився без притулку. Молодий міністр з гіркотою висловиться: «Культурі сьогодні незатишно. Вона — мов ота сирота при битій дорозі: хтось пройде мимо байдуже, хтось добріший серцем кине копійку. Хіба це достойно нової незалежної України?»

З чим вийдемо у широкі світи? Тільки у червоно-синіх шароварах?».

Пані Лариса прекрасно розуміла, що в таких умовах життя потребує невідкладних рішень, руху вперед. І ще — міністерство не повинно бути таким, яким було вчора. Разом з тими, колегами, які прийняли концепцію нового міністра культури, домовились про принципи: нового міністра культури, домовились про принципи: культурою керувати не треба. Не відкидати жодної цікавої ідеї, спрямованої на піднесення духовності, не обминати увагою жодного митця, якщо він потребує допомогти. Давати повну творчу, економічну самостійність мистецьким колективам. Прагнути пригорнути до себе усі політичні сили, рухи, творчі організації з єдиною метою: максимально зосередити зусилля на вирішенні головних питань національно-культурного відродження України. Роль міністерства повинна стати консультуючою. Лише один пріоритет воно повинно залишити за собою — проведення кадрової політики. У минулі часи «на культуру» переводили працювати професійно слабких «номенклатурників». Так що ця ділянка роботи, мабуть, найпроблемніша.

У зв'язку із зміною функцій міністерства відбулося скорочення штатів. Тепер заступник міністра одночасно і начальник відповідного главку. Підвищилася відповідальність інспекторів. Відкинуто чимало формальних функцій, підходів, наприклад, у підготовці й розгляді питань на колегії міністерства, складанні перспективних і поточних планів роботи. Двері широко відчинилися для всіх, хто приносить цікаві ідеї, пропонує якісь конкретні культурно-просвітницькі програми. Ідуть сьогодні до блакитного красивого будинку, що по вулиці

І. Франка, відвідувачі, надходить багато листів. Головним напрямом національно-культурного відродження для міністра Лариси Хоролець і її однодумців є радикальне повернення до своїх духовних першоджерел. Бо пам'ять — сила. Завдяки їй людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою. А самобутня культура України — Руси неперевершена. Коштовним діамантом вона виблискує у золотому вінку цивілізації. Український народ пройшов внутрішню нескореним через величезні пустелі зневаги і приниження, морального терору, бо над ним був багатовіковий духовний небозвід. Тисячі казок, міфів, народних дум, легенд, поетичні обряди, великодні, купали, колядки, спасівки і петрівки — та хіба можна перелічити усе нетлінне ба-

гатство того народного скорбу, що несли на своїх крилах велич Київської Русі, дух козацької волі, світлий патріотизм української інтелігенції.

Пані Лариса повністю поділяє думки Івана Дзюби про те, що «сьогодні ми володіємо лише частиною того, що напрацьовано зусиллями багатьох поколінь трудівників у нашій національній культурі. Але й уся ця ще нам недоступна сума напрацьованого — у свою чергу, лише частина того, що могло б «відбутися», якби лінії розвитку могли здійснитися сповна, а не були обірвані силоміць — нерідко на самому початку. Ми можемо тільки намагатися уявити собі, якою могла б бути наша культура, розвиваючись нормально, на міру творчих сил народу. Але в нашій спроможності інше: принаймні відновити, повернути народowi те, що все-таки було створене, що об'єктивно існує, але відчужене різною мірою і в різній формі. Роботу цю вже розпочато, але вона п'єребує того, щоб їй було надано воістину державний розмах і цілеспрямованість.

Та повернення спадщини — це лиш перший етап її освоєння. Треба ще, щоб вона була адекватно сприйнята суспільством, щоб духовний попит на неї був достатньо активний. Далі, необхідне глибоке наукове і критичне вивчення того, що повертається. По-перше, з погляду його місця в інтелектуальному житті та культурному процесі свого часу, а по-друге, з погляду його здатності і сьогодні жити в нашій свідомості, діставати нове значення, брати участь у нашому духовному самотворенні».

За короткий час були розроблені цікаві програми по створенню національно-культурних пріоритетів, системи культурних цінностей. Це буде той базис, на якому творитиметься нова українська культура. Так, на основі Державного історичного музею відкрито Національний музей історії України. Ведеться активна робота по реекспозиції меморіального комплексу «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр.» у музей військової історії України. Тут будуть розповіді про запорожців, січових стрільців, про усі героїчні подвиги українців, представників інших народів, які боролися за свободу України.

Створені заповідні зони: альма-матір національного театру — Хутір «Надія», Лесині місця, Берестечко, Канів, Опішня, Петриківка, Кролевець, Вижиця... Будуть відроджені такі відомі раніше центри традиційної української культури як Полтава, Львів та інші міста.

Сьогодні міністерством проводиться велика робота

по: вщповненню духовним життям невеликих міст Украї-
ни, по вихованню патріотизму і любові до «малої Батькі-
щини». Але як це все не просто. За доби радянської
влади по-варварському поводитися з провінційними біб-
ліотеками, садибами і музеями. Постановою Раднарко-
му в 30-х роках почалася ліквідація музеїв та їх зібрань.
Краєзнавство як науку визнали антисоціалістичною, і
краєзнавські музеї дозволялося мати тільки великим
містам. Усі церковні цінності визнали дурманом народу.
І місце їм було відведено в антирелігійних центрах. Ко-
зацька (та й уся українська) старовина визнана націона-
лістичною... Експозиції широко показували здебільшого
кам'яний вік, а потім майже одразу — селянські маєт-
ства, спалювані культурні центри — поміщицькі маєт-
ства, робітничий рух, залп «Аврори» і «нова ера людства».

Сьогодні запущені такі історико-культурні заповідники, як поле Берестецької битви, Софіївка, тисячолітній Глужів або Чигирин. В країні експонується лише 10 відсотків музейного фонду. Гниють рідкісні видання, унікальні старовинні колекції, яким немає ціни. І, звичайно, багато місцевих керівників, вчорашніх партократів, дивляться на духовні потреби людей по-вчорашньому. Зате пані Лариса добре розуміє важливість значення неповторності, своєрідності районів, містечок, сіл, де живуть і трудяться наші люди. Бо коли вони пишатимуться своїм рідним краєм, його історією, культурою, то і трудитись будуть краще, і поглиблюватимуться взаємоповага й справжній патріотизм.

Міністр вважає, що будь-який осередок культури повинен сприяти розвитку і утвердженню рідної мови. Тут непочатий край роботи. Хоча прийнято закон про мову, але він поки що неефективний. Навіть з підручниками катастрофа. Під загрозою закриття українські провідні часописи, бо потрібна величезна дотація, а її немає. Книжки не повернуться, скрізь — біда і злидні.

— А ми повинні обог'язково відродити, бо без
випусти першоелемент нашої культури — мову. Бо без
мови ми не є народ. Мені запали в душу слова видатного
ученого і діяча Івана Огієнка: «Хто зневажає рідну мо-
ву, той у саме серце ранить свій народ». Проникливіше
не скажеш, Тож повернути українську мову в театри,
кіно, на естраду, в школи, побут — першочергове завдан-
ня, — говорить пані Лариса.

Турбує міністра і така проблема, як розширення культурних зв'язків на рідну землю історичних та культурних «республік» воєвод українського народу. Комітети

стри» стали самостійними державами, в тому числі і «старший брат». Безліч українських національних пам'яток, свого часу привласнених ним, і донині осідає у музеях та колекціях міст Росії, особливо Москви та Санкт-Петербурга. Це реліквії, козацькі клейноди, стяги, хоругви, стародруки, хроніка, ікони, срібло, коштовності з пограбованих українських церков... «Старший брат» упродовж трьох століть забирав усе, що погано чи добре лежало, стояло, висіло, а останні сімдесят років усе, що не підлягало вивезенню, знищувалося — висаджувалося в повітря, спалювалось, ламалось, затоптувалось, забруднювалось. В Україні викрадали з діючих музеїв, існуючих зібрань, вирубували із стін і здирали по живому. Просто забиравалося, щоб потім продавати за кордон, загубити, не описуючи, в російських бібліотеках і складах.

Найкращі знахідки археологів в Україні (тоді Малоросії) вивозились до імператорського Ермітажу. З Чернігова привозилися розкопані у 1877-78 рр. предмети з Чорної могили; українським археологам нелегко було зберегти від московської руки відому пектораль.

Взяти хоч би прикладне мистецтво. На високому художньому рівні, часто неперевершеному, було воно у нас. Особливої майстерності стародавні ремісники досягли у філіграні або скані, оздобленій дрібнесенькими зернятками срібла і золота — майже все це не у нас. Особливо шкода золотого кольта XI ст. з птахами-сиренами (Ермітаж). Вершиною прикладного мистецтва була ювелірна справа. Найвищим твором була золота діадема XI ст. з Сахнівки (знову Ермітаж). Там же браслет з скарбів Михайлівського монастиря, золота діадема з Деїсусом і колт XII ст. з Києва.

А пам'ятники, скульптури, які свідчать про творчу силу і своєрідність українських різьбярів! А дрібна пластика у вигляді іконок! Найкраща — Гліба-Давида, XI ст., у Москві в історичному музеї. Особливо потерпіла рання українська ікона. Її єдина представниця була у Вишгороді під Києвом, звідки її в середині XII ст. князь Андрій Боголюбський — перший експропріатор — переніс у Володимир, від чого вона дістала назву Володимирська (тепер вона у Третяковській галереї); друга за давністю ікона Печерської Богоматері, близько 1288 року, висить там же.

Наша найпрославленіша давня книга — Остромирове євангеліє — написана у 1056-1057 рр. у Києві дяком

Григорієм, прикрашає зібрання бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. А у Москві інша пам'ятка — Ізборник Святослава. Її скопіював у Києві 1073 року (за 3 чверті століття до першої згадки про Москву) диякон Іоанн з болгарського оригіналу X століття. У Державній бібліотеці ім. В.І.Леніна знаходиться багате на мініатюри Добрилове євангеліє, яке було написане в 1164 році на Волині.

У державному Російському музеї зберігається ікона з Галичини середини XVI ст. — Георгій Змієборець, а в Петербурзі у бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна — книга XIV—XV ст. «Поучение Ефрема Сирина» (1392 р.). Там же — виконаний у Києві 1397 року Київський псалтир; прекрасні мініатюри Галицького євангелія XIV ст. зберігаються у Третяковці.

При розбиранні перед висадженням у повітря Михайлівського собору у Києві було знято мозаїки, і одна з кращих праць Дмитра Солунського опинилась у Третяковській галереї. Нею, як і іконою Володимирської Богоматері, починається огляд російського мистецтва.

...Готується банк даних — своєрідний реєстр втрачених цінностей. Проте Росія не дуже охоче допускає учених до цих даних. Навіть її демократична інтелігенція в полоні імперського патріотизму і вважає вивезені з України історико-культурні цінності власністю Росії. На часі створення державної комісії по поверненню цінностей в Україну.

Зустрічалася Лариса Іванівна із російським міністром культури паном Соломінім, але розуміння з його боку не знайшла.

Щоправда, згодом радник Президента Росії Сергій Станкевич висловив по телебаченню припущення, що Україні можуть бути повернуті атрибути гетьманської влади — булава та бунчуки, а також козацькі прапори, що зберігаються в історичному музеї Росії. Але скільки часу і нервів потрібно було нашим культурним діячам для того, щоб переконати російську сторону навіть в таких елементарних питаннях.

Сьогодні багато говориться про «відродження» української культури, навіть відповідна комісія у Верховній Раді створена, але поки здебільшого все зводиться до шароварщини. Вірусом хуторянства і провінційності «хвостів» по суті усі сфери нашої культури. Де б не відбувалися багатолюдні зібрання (нехай то Хортиця чи Чернівці), обов'язково танцюють гопака. Але ж національна

культура не тільки в цьому. Та й пора вже «народжувати», а не займатися виключно реанімаційними заходами «по відродженню».

В одному з інтерв'ю пані Лариса Хоролець вислови-лась: «Зусиллями культури, мистецтва ми усі повинні розбити вицент нав'язаний нам комплекс меншвартості, другосортності. Ми великий європейський народ — ось від чого необхідно відштовхуватись і на яку висоту ставити планку в своїй роботі. На жаль, ще й нині продовжується теж штучно прищеплена нам «аура» у звуженому показі українця як такого собі дядька у фуфайці, що не може до ладу зв'язати двох слів, одне з яких обов'язково — покруч. Я це називаю комплексом «дражніння хохла».

Страшенна історична несправедливість! Київська Русь своїм високим розвитком культури вражала Європу. Україна, особливо у XVII—XVIII столітті, духовно вивела Росію у люди. Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній відбився на Московії, на всьому її житті. Він відбився на освіті (українці створили перші вищі учбові заклади і сітку шкіл), на архітектурі, на живописі, на музиці, на літературі, на праві, на звичаях і навіть на самій московській мові. За це «старший брат» віддячив, затнавши згодом поневолену українську культуру в галушково-хуторянську резервацію «Малоросію», а самих українців остаточно перетворив у корнійчуківських галушок і часників.

Тому міністерств культури активно налагоджує прямі контакти з державами світу. За короткий період укладені угоди про співробітництво з Польщею, Угорщиною, Туреччиною... Угорські колеги допоможуть на сучасному рівні модернізувати бібліотечну справу. Відбуваються обміни музейними працівниками з Канадою, Фінляндією. Почалася співпраця з відомим Німецьким культурним центром імені Гете.

У 1991 році в Києві успішно пройшов тиждень німецької культури в Україні. Він показав, наскільки можна збагачувати свою культуру інтенсивними контактами з світовими мистецькими колективами, виконавцями, спеціалістами, одночасно пропагуючи свої здобутки.

Після особистого візиту міністра культури України у Францію там був створений український культурний центр. У нас почав діяти французький центр, що поклав початок сприяння від французької сторони. «Ми все жит-

тя давали на політнку, але ніколи не жили з політи- ки», — сказала Ніна Феденко, віце-президент асоціації «Україна—Франція», вдова сина Панаса Феденка, який був помічником Володимира Винниченка. Ця жінка про- водить велику роботу по згуртуванню наших земляків у французькій діаспорі, намагається бути корисною у справі духовного відродження України.

«Культура покликана відіграти роль духовного ката- лізатора національного відродження нашої держави, по- могти їй стати за порівняно короткий період самобут- ньою, високоінтелектуальною складовою частиною євро- пейської сім'ї народів, надійним партнером у міжнарод- ному співробітництві», — писатиме Лариса Іванівна. І ще мені запам'яталася її думка про те, що майбутнє нації по- значною мірою вирішуватиметься у сфері культури. По- сприятливі умови для закріплення, поглиблення й утри- мітні та соціально-економічні зміни можуть створити сприятливі умови для закріплення, поглиблення й утри- мання національної ідентичності й національного роз- витку, але остаточно «санкцію» все це дістане лише в ду- ховній культурі нації. Але розвиток культури неможли- вий без розвитку національного самоусвідомлення (як і останнє без першого). Тому зусилля систем виховання, освіти, преси, радіо, телебачення мають бути спрямовані на поглиблення здорового національно-культурного са- моусвідомлення, на вироблення потреби в національній культурі як засадничому елементі, фундаменті духовного здоров'я і суспільства, і особистості.

Довго чекали прийняття Верховною Радою закону про культуру. І нарешті він є.

— Ви не уявляєте, який піднесений настрій у мене, у колег, — радісно поділилася пані Лариса. — Омріяний, довгоочікуваний документ, саме прийняття якого свід- чить про ставлення нашого суспільства до сфери куль- тури. А це і наше красне письменство, і видавці, і радіо, і телебачення, і кінематограф, і світ театральних діячів. Все-таки вісім відсотків бюджету на культуру, також пільгове оподаткування. Коротко: це надія для нашого на- роду. Адже йдеться не лише про підвищення зарплати. Йдеться про наші святині — Батурин, Чигирин, Качанів- ку, Хутір «Надію...» Це правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури в Україні. Вони регулюють суспільні відносини у сфері створення, поши- рення і використання культурних цінностей, і вони спря- мовані на реалізацію суверенних прав України. Адже висока культура — це зовсім інше ставлення до своєї

праці, зовсім інший потенціал. Зрештою, будиться енергія творення.

Якось кореспондент одного відомого журналу запитав:

— Ларисо Іванівно, нині у міністри йдуть професійні співаки, актори, режисери. І це правильно, адже так довго культурою керували всі хто завгодно... Вас широко знають як актрису, драматурга, читця по радіо поезій і прозових творів наших майстрів пера. Чи думаєте знову вийти на сцену, чи пишете щось для театру?

— Що ви! Отут у житті, у культурі, така драматургія, такі типажі й конфлікти!..

Голова

Полтавщина споконвічно славилася своїм хлібом, багатими землями, мальовничими тихоплинними річками, зеленими дібровами. Ця краса нашої землі оспівана Котляревським і Шевченком, вона зримо оживає із знаменитих гоголівських «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки». Про ці місця писали Панас Мирний і Короленко. Сьогодні Полтавщина вже не та, дякуючи сімдесятирічній радянській експериментизації, хімізації і радіації. І все ж...

Недалеко від райцентру Гребінка, що на Полтавщині, розкинулося мальовниче село Овсюки, де головна садиба колгоспу «Україна». Чепурні будинки з різнокольоровими парканами потопають у шумовинні фруктових садів, поділених прямими асфальтованими вулицями і вуличками. Багато молоді. Дітей дошкільного вікудесь біля ста тридцяти. Бо тут і гарний дитсадок, і середня школа, і магазин, і Будинок культури, і кафе, і газ, і водопровід, і... Що ще треба? У гарному, повному достатку селі, живуть люди. Все це — для них. Он скільки новобудов піднялося! Житлової проблеми тут не існує, а, значить, і кадрової. Швидше конкурс існує, бо бажаючих працювати в цьому колгоспі багато.

Аж ген на протилежному боці села видніються корпуси тваринницького містечка, що вражають білизною. Це комплекс по вирощуванню і відгодівлі великої рогатої худоби. Він став справжньою фабрикою по виробництву м'яса. Скрізь чистота і порядок.

І так на кожній ділянці виробництва. У виробничу сферу і в побут міцно ввійшла естетика. А там, де красиво, і працюється добре. Кожний в господарстві знайшов справу до душі, відповідно до знань, нахилів, упо-

добань. І робота кожного трудівника — хай він працює у полі чи в конторі, на фермі чи з кельмою у руках — як струмок вливається у спільну ріку колгоспного статку. Тому колгосп «Україна» славиться своїми досягненнями і в економічному, і в соціальному плані.

Звичайно, багато залежить від керівника, від його вміння організувати людей, від його таланту в стратегії й тактиці господарського і соціального будівництва. Хоч голова правління прославленого колгоспу Ганна Миколаївна Попович із властивою їй скромністю говорить:

— То не голова, не керівник, який бере все на себе. У нас у колгоспі мене в будь-який час замінить будь-який головний спеціаліст. А це багато значить, коли людям можеш довірити, як і вони мені. Взагалі ж у роботі я немало покладаюсь на більших і менших своїх помічників, а разом з ними — і на всіх трудівників. Бо разом ми — сила.

Нині не в моді говорити, але ж це було. Ганна Миколаївна брала участь у вирішенні справ Союзу РСР, будучи делегатом одного із з'їздів партії у Москві. Не один раз, будучи депутатом обласної Ради народних депутатів і маючи певні повноваження, оббивала пороги висотних кабінетів, вибиваючи для односельців і матеріалів, і газ, і інше необхідне... А скільки щодня їй доводиться вирішувати різних передбачуваних і непередбачуваних справ, скільки сперечатись, наполягати, входити в справи, новіше того чи іншого, мотатись, думати, творити. Адже день у день роками й десятиріччями бути в центрі отієї господарської круговерті, яку й не кожен чоловік витримає.

Біографія Ганни Попович помічена всіма нюансами часу, в якому живе. Він своєрідно вплинув на неї. І вона на нього — теж.

Батьки її жили в селі Майорщині Гребінківського району. Сім'я була велика, крім Ганни, ще сестра і чотири брати. Виховувалися всі в праці. В кожного з них змалечку були свої обов'язки. Ганнуса полюбляла прибирати в хаті і полоти город. Коли підросла, пішла в школу. Вчилася добре. Але улюбленим предметом була ботаніка. Її завжди цікавили рослини, квіти. Хотілось знати, як вони ростуть, чому такі різні, чому одні дають смачні плоди, а інші всі в колючках. Коли закінчувала семирічку, для себе визначила, що піде вчитись на агронома.

Поступила в Березоворудський технікум, що був поблизу. Щоб було куди податись далі, не можна, бо

жили бідно. А тут хоч недалеко, з дому щось візьмеш поїсти. Про гроші тоді ще й мови не велось.

Отож, навчаючись у технікумі, Ганна остаточно зрозуміла, що життя її буде присвячене справі, яка так необхідна людям. Хотілось більше всього знати. Бувало, подруги то в кіно чи на танці, а то вже й у парк з хлопцями, а вона якщо не в аудиторію, так на дослідні ділянки. Виростали пшениця, картопля, квіти і, здавалось, виростала з ними і вона. Насправді ж була найменшою серед однокурсників. Технікум кінчила, а з хлопцями й не цілувалась.

Після одержання диплому направили в село Овсюки. Глянув голова колгоспу на Ганну з висоти своїх літ, досвіду і становища, і відіслав додому, мовляв, не доросла ще до агронома. Два дні сиділа в матері, плакала разом з нею. Злидні, треба б хоч якийсь трудовень заробити, а тут тобі після стількох років навчання й роботи немає.

Але невдовзі хтось, видно, розповів секретареві райкому партії, що молодого спеціаліста в колгоспі ім. М. С. Хрущова не прийняли на роботу. Викликав він Ганну до себе, знайшов годину часу і повіз в Овсюки. Завів у кабінет до голови і сказав:

— Оце я привів її, щоб ти зробив з неї людину. Щоб були у неї і виїзд, і житло, і все...

Поїхав секретар, а Ганна залишилась. Зі скрипом у душі голова прийняв її на два тижні умовно агрономом: «Якщо вона потягне — тоді подивимось». І вона мусила тягти, виправдати і себе, і того, хто заступився.

Голова після випробного строку почав ставитись до молодого агронома хоч і, як і раніше, зверхньо, зате й з розумінням. А скільки радості було, коли фінвідділ заплатив Ганні за місяць 4,5 карбованця, а в колгоспі записали 90 трудовнів. І виїзд їй дали — коня й бідарку. Це нині агрономів і інших спеціалістів багато. Тоді, у 50-х роках було їх одиниці. А землі ті ж, що й тепер. Як вправлялась? З ранку й до вечора в полі. Багато тоді ще виконувалось вручну. Завжди старалась бути там, де людям важче. Де буряки найбільш забур'янені — і Ганна там. Було й поле разом з ними, й перекусити сядуть, й пісню заспівають, й поплачуть...

Йшли роки. Ганна зрозуміла, що тих знань, які дав їй технікум, не вистачає. Тому вирішила готуватись до вступу в інститут. Риси лідера, організатора люди помітили в ній. Вона вже працювала головним агрономом господарства. Коли перейменовували колгосп (зірка Ми-

кити Сергійовича закотилася), Ганна Попович наполягала на назві «Україна». Так і зветься колгосп донині.

У 1974 році односельці обрали Попович головою колгоспу. На той час вона вже добре знала і людей, і землі, і всі проблеми, бачила резерви. Газети писали, що вона «зарекомендувала себе умілим та ініціативним керівником. План першого року десятої п'ятирічки по виробництву зерна господарство виконало на 173,2, цукрових буряків — на 109,5, овочів — на 101,2, молока — на 209, м'яса — на 103,9 процента».

То цифри. А що за ними стоїть? Тяжка праця колгоспників, членів правління господарства, голови. Своєю невгамовністю, наполегливістю, ціленаправленістю, вірою Ганна Попович вражала багатьох, а потім звикли до неї. Кажуть, що для всіх добрим не будеш. Вона і не старалась бути доброю. Зате справедливою — обов'язково. І не легше вирішувати справу, коли власна думка не співпадає з чиеюсь з вищих ешелонів влади. Скільки разів було так за десятиріччя. Та що-що, а довести свою правоту голови вміла. І не тільки довести, а втілити в життя задумане. А головне кредо в її стратегії — господарські досягнення не повинні випереджати соціальних. Розумним стимулюванням праці кожного колгоспника вона і досягла великих успіхів. Селянин пересвідчився — як працюватиме краще, краще буде жити.

Голова, як мати, і полає, й приголубить. І немає такого дня, щоб до неї не йшли люди — свої й чужі, зі своїми й чужими бідами. За співчуттям і сприянням. Вона зуміла пронести себе крізь славу й дорікання, і залишитися собою. А як важко не огрубіти в одноманітності буднів і залишитись жінкою.

В короткі години відносного перепочинку від колгоспних буднів (а ще ж є і домашнє господарство) Ганна знаходить відряду у вишиванні. Хто зайде до неї в хату, то не може відірвати очей від гарних вишиваних українських рушників, наволочок на подушках, прострадл, занавісок на вікнах і навіть картин. І до сьогоднішнього дня голова активний учасник жіночого фольклорного ансамблю в овсюківському Будинку культури. А все ж думки завжди там — на полі, на фермі, в людях.

А умови сьогодні, самі бачимо, не з кращих. Та коли вони для селян були добрими? Вийти переможцем із складних обставин — для голови то ще одна перемога над собою. Так жити навчило її саме життя, так думати й діяти — віра у те, що земля, обігріта селянами,

вродить і кусень хліба, і добру надію на день прийдешній.

— Хліб — всьому голова, — розмірковує Ганна Миколаївна. — Хліб... У нашій мові це одне з найвеличніших слів. Воно тотожне життю і знайоме кожному з коліски. Селянинові і міському жителю звичайно окраєць хліба приносить пахощі степу, в яких змішані і цілющий подих поля, і тепло полуденного сонця, і життєдайна волога дощів.

Помовчавши, додала:

— І все ж не хлібом єдиним живе людина. Тільки духовне може об'єднувати людей, матеріальне їх роз'єднує.

І це були не лише слова. Скільки пам'ятають люди, головиха дбала про школи і будинки культури, про побут вчителів і культпрацівників. Сьогодні будуються дві церкви — в районному центрі і в Овсюках. Кошти вкладені як колгоспні, так і особисті.

— Наше суспільство опинилося на дні бездуховності, — вважає Ганна Миколаївна. — А культура — це образ народу. Вона виявляє національний світогляд, моральні, соціальні, політичні, релігійні аспекти життя нації у кожноточасній добі її існування. Саме культура забезпечує нам повноту життя, рівновагу душі, розуму і тіла, саме вона запалює, облагороджує. А сучасна міська рафінована цивілізованість хоч і дає матеріальне благополуччя, неминує нівелює людську особливість, не стимулює витонченості думки, художньої творчості.

Невеселі думки роїлися в моїй голові, слухаючи мудрого сільського керівника. Більшовицька тоталітарна система вчинила страшну наругу над моїм народом і його святинями, відняла віру у Бога, засобами постійного страху здеградувала людську особистість, фізично винищила мільйони людей (у 33 році голодомор покосив всіх жителів Овсюків), вбила господаря землі, саму ж землю спустошила, а в душі колишніх громадян вселила орду покори і байдужості, зробивши їх тихими рабами, які вдовольняються їжею.

І ось ця сильна жінка виводить односельців на праведний шлях. Її б розум та багатом високопоставленим нашим керівникам, які повинні зрозуміти, що між сферою економіки і сферою культури існує тісний взаємозв'язок. Поки не підніметься духовна культура на національному ґрунті, про ефективну економіку годі вести мову. У статті «Кінець історії?» американський учений японського роду Френсіс Фукуяма акцентує увагу ось на

чому: «Той, хто хоче збагнути джерело успіхів Японії і західних суспільств, мусить шукати вирішальний чинник цього в духовній сфері, у культурі».

Багато хто зараз говорить, що через багато років люди у всьому розберуться і назвуть наш час в історії як революцію крамарів і спекулянтів. Бо в цій «бархатній» революції переміг поки що найпримітивніший, товстокожий і, можливо, не дуже потрібний суспільству пласт.

Мабуть, не безпідставно. Бо сьогодні бачимо пласт поглинаючих все краще, що виробляє наш народ — пласт торгашів і «бізнесменів», серед яких багато вчорашніх комсомольських і партійних працівників. Це вони спекомсомольських і партійних працівників. Це вони спекулюють і перепродують, грубіянять і брешуть, обраховують і накопичують. Вони твердо стоять на ногах і будують «своє» майбутнє.

Вперше за всю історію України ці плебей духу по-сміли підняти свої бездумні очі і подивитися, як на непорозуміння, на вчителя, письменника, художника і музиканта. На догоду їм продовжує уже відвертіше руйнуватися велика українська культура. І багато їх вже серйозно звертається до теорії Маркса про те, що нібито базисом всього і вся треба вважати шлунково-кишковий тракт і його примхи.

Проте Україна на протязі тисячоліть створила великий духовний базис, без якого, дійсно, не буде нічого. І в наших кращих людях первинним якраз є дух. І в цьому ще раз переконалися, познайомившись із Ганною Миколаївною Попович, яка годує нас не тільки хлібом, а й вболіває за наші душі.

У БОРОТЬБІ ЗА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ

Раїсі Петрівні Іванченко судилося самою долею стати ученим — істориком і письменником в одній особі. Виростала і навчалася в старовинному українському місті Новгороді-Сіверському, що на Чернігівщині, якому вже понад тисячу років. Старовинні церкви, монастир, величний Успенський собор при чарівній Десні, здається, дихають історією. Тут ще у XVII столітті відомий державний і релігійний діяч, наш просвітител Лазар Баранович заснував при монастирі першу на Лівобережній Україні друкарню, видавав церковні та світські книги, зокрема, свій «Буквар».

А школу, в якій вчилася Раїса, колись закінчували славетний педагог К. Д. Ушинський, революціонер-народник і піонер космонавтики М. І. Кибальчич. У її рід-

ному місті навчався М. О. Максимович — історик, етнограф, біолог, перший ректор Київського університету. Дідусь, що з козаків-степовиків, Михайло Васильович Іванченко, дуже кохався в старовинних переказах і легендах. Батько, Петро Силівич Каргель, учитель української мови й літератури, мав велику бібліотеку.

Закінчивши історичний факультет Київського державного університету Раїса Іванченко поступила в аспірантуру. Були то 60-ті роки. У суспільстві розпочалися демократичні процеси, посилювався інтерес до вітчизняної історії. Постало питання про тему її кандидатської дисертації. Доктор історичних наук Михайло Іванович Марченко запитав: «А ви знаєте, хто такий Михайло Петрович Драгоманов?»

— Не зовсім.

— Так знайте, що до війни, у 20-х роках Київський університет носив його ім'я. От візьміть і дослідіть життя й громадсько-політичну діяльність Драгоманова — рідного дядька нашої геніальної Лесі Українки.

На кілька років Раїса Петрівна «занурилася» в багату спадщину цієї видатної людини, досконало вивчала її життя і творчий набуток. Свою глибоку ерудицію, переконання, все життя Драгоманов присвятив справі визволення рідного народу, розвитку української культури. Це він першим у 70-х роках минулого століття на міжнародній конференції у Женеві став на захист української мови та літератури. Його твори, підкреслені червоним олівцем, були в особистій бібліотеці Карла Маркса. Проте в себе на батьківщині Михайло Петрович не мав спокою. Змушений був емігрувати в Болгарію. Його запрошували ректором університету в Софію, однак учений відмовився з тієї причини, що не болгарин і не має морального права очолювати перший у цій країні національний університет. Тож він став професором цього навчального закладу. В Софії і похований.

Результатом роботи Раїси Петрівни став блискучий захист дисертації у 1967-му році. Тоді ж завершувала роман «Клятва». Ще з шкільної лави мріяла стати істориком і ніколи не думала бути письменником. Але згодом побачила, що у її народу забрана історична пам'ять, відібрано багато героїчних сторінок, а безпам'ятний народ приречений на вимирання. Забираючи пам'ять, партійні ідеологи усвідомлювали, що, коли народ має своїх мислителів, діячів культури, мову, він має майбутнє. А коли в нього відібрати політичну думку й звести його сутність до того, що він може тільки співати й танцю-

вати (і то здебільшого на сцені), то таким народом легко командувати. Тому вона взялася за перо.

Вчена рада запропонувала монографію «Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова», написаною Раїсою Іванченко на власному дисертаційному матеріалі, до публікації. А відомий літературознавець Леонід Новиченко та письменник Павло Загребельний рекомендували до друку її роман. Та не встигли ті книжки вийти, а сталося це одночасно 1971 року, як по молодій жінці вдарила репресивна машина. І пригадалися їй слова професора Марченка про те, що, присвятивши себе Драгоманову, — спокійного життя не жди.

Два десятки років тому про Михайла Драгоманова мало хто знав. Журналіст Давид Заславський, котрий видав про нього три книги, щоразу давав йому іншу оцінку — спочатку назвав «українським марксистом», потім «буржуазним націоналістом», нарешті, «прогресивним буржуазно-ліберальним просвітителем». Ці оцінки залежали від тих політичних обставин, у яких виходили праці. З'явилася й публікація ленинградських учених Ананіча та Ганеліна де стверджувалось, що Драгоманов був агентом третього відділення царської охранки.

А Раїса Петрівна була вражена гігантською постаттю цього великого мислителя. Зібраний матеріал змусив її розширити рамки лише суто просвітянської ідеї відродження його спадщини, його імені. Згодом виявиться, що ця спадщина настільки актуальна саме зараз з її проблемами прав народу, людини, недоторканості свободи, демократичної конституції, яку створив Драгоманов уперше в історії суспільно-політичної думки в Росії, що в нашому парламенті обговорюються ті ж самі проблеми, яких торкався ще сто років тому учений (національне питання, питання самоврядування областей тощо). Тоді Раїса Іванченко цього не усвідомлювала, але коли писала книжки, якось інтуїтивно відчула, що Драгоманов нам сьогодні вельми потрібний.

Але якщо прогресивна громадськість привітала Раїсу Петрівну, то спеціалісти навішування ярликів, «ідеологи застою» розпочали кампанію цькування і звинувачень. А почалося з кабінету заступника міністра вищої чені. А почалося з кабінету заступника міністра вищої середньої спеціальної освіти УРСР Маланчука, який наказав знищити шойно випущену Раїсою Іванченко Київського університету монографію Драгоманова. Обурена Раїса Петрівна звернулася до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Пет-

ра Шелеста. Була створена комісія, яка дала позитивну оцінку монографії і вона була видана.

Коли постало питання про звільнення Маланчука, той терміново ліг у лікарню. У Москву він написав листа на 33 сторінки, в якому багатьох відомих учених і письменників республіки звинуватив у махровому буржуазному українському націоналізмі. Першою у списку «ворогів» російського народу була Раїса Іванченко.

Звичайно, треба тільки здогадуватись, як жилося і працювалося Раїсі Петрівні з того часу, коли Суслов призначив Маланчука секретарем ЦК КПУ з ідеологічних питань. Тоді псевдоучені офіційно засуджували її у пресі і на зборах. У неї навіть забрали єдине громадське доручення — агітатор на агітпункті. А до цього була заступником декана. Маланчук все цікавився, коли ж Раїса Іванченко перестане працювати в університеті. А вона продовжувала робити свою справу, мужньо зносячи життєві незгоди і переслідування. І багато думати, аналізувати, займаючись пошуками, заглиблюючись в архівні матеріали.

Молода учена шукала для себе відповіді: чому епоха Київської Русі переважно вивчалася лєнінградськими та московськими ученими? Дослідники України практично за всі роки існування Радянської влади не спромоглися навіть створити більш-менш пристойної монографії хоча б з однієї проблеми історії давньоруської землі. Українці живуть в центрі колишньої Київської Русі, але чому так сталося, що їхню історію було відібрано? Раїсі Петрівні випадало зустрічатися у Новгороді з дослідниками, які доводили, що «Слово о полку Игореве» — «это русский памятник», що «Слово о законе и благодати» Илариона — это русская культура. Що «Повість временних літ» — також російська культура. Їй було дуже прикро, вона зрозуміла, що в її народу, по суті, зовсім відібрали історичну пам'ять. Доки ж будемо вважати себе меншими братами щодо Росії? Українці ж мають чим пишатися, проходячи вулицями древнього Києва: Софія Київська, Києво-Печерська Лавра, Кирилівська церква, Золоті Ворота — їхня рідна культура й велич. І Раїса Петрівна взялася за епоху Київської Русі.

У 1982 році виходить її новий роман «Гнів Перуна». Ця дата не випадково збігається із урочистим відзначенням 1500-ліття Києва. В романі оживають події тієї давньої пори, описані легендарним нашим літописцем Нестором. І сам він постає на сторінках книги, як біблійний пророк. Кожен скупий рядок його літопису — то цілі глави роману. Вони оповідають про народження Києва, ста-

новлення і зміцнення держави, що відома світові як Київська Русь. Поряд із князями, дружинниками постає й простий люд — ремісники, селяни, які примножували багатства рідного краю, боронили його від зазіхань половецьких ханів.

Що мала на увазі письменниця, говорячи про гнів Перуна? Гнів цього язичницького бога уособлює обурення народу проти наступу нових осв'ячених державною релігією порядків визиску, знищення духовної скарбниці, яку слов'янський світ витворив. Автор постійно думає: а що було б, якби Русь не прийняла християнства? Вся церковна література і світська говорять про те, що християнство допомогло нашому стародавньому народу створити державу. Ні, держава Київська була створена ще задовго до цього історичного акту. Ще князі Кий, Щек і Хорив, як відомо, започаткували Полянську державу на Дніпрі, відомо також, що останні киевичі Дир і Оскольд, яких Раїса Петрівна згадує в пізнішому романі «Зрада», вивели її на міжнародну арену. Християнство прийшло в державу, яка вже утвердила себе і реформами княгині Ольги, і походами Святослава, і початковою діяльністю князя Володимира. Отже, народ мав настільки розвинену духовну і політичну культуру, що був здатний на творення своєї держави зі своєю ідеологією, а прихід іншої ідеології позначився згубно на духовному розвитку могутнього слов'янського народу. І письменниця тут відчула аналогію з нашим сьогоденням, адже і в наші часи почала нищитись національна культура багатьох народів. Вона хотіла сказати, що рано чи пізно, гнів Перуна, поки що затамований, гряде. Поставила собі за мету не тільки правдиво показати минуле, відродити коріння нашої пам'яті, а й зрозуміти, хто ми, що з нами трапилося, чому впали в летаргічний стан у період мертвого сезону, чи це закономірно чи незаконірно... Потрібно було знайти спосіб висловитися про наболіле, що заборонялося у відкритій пресі.

Критика розшифрувала роман «Гнів Перуна», зокрема тодішню кон'юнктуру в боротьбі за владу; письменниця відтворювала реальну історичну ситуацію — правління князя Святополка, людини нікчемної, примітивної, жорстокої, котра протрималася при владі понад двадцять років. Чому ж не пускали в цей час на стіл Київського знаменитого полководця, освіченого князя, письменника Володимира Мономаха? Чому і київські бояри, і монастирські ченці надали перевагу нищому й нездарному? Оця проблема влади дуже хвилювала всіх; зга-

даймо тотальний режим гніту далеко не мудрих, тоді вже давно пенсійного віку політиків Брежнева, Суслова, Черненко та інших.

Наступний роман Раїси Іванченко «Золоті стремена» переносить нас у XIII століття. За часом він був другим після «Клятви», але вийшов пізніше «Гніву Перуна». Річ у тім, що історична проза зазнавала тоді гоніння, і роман вчасно не було надруковано, так само, як і досі не опубліковано збірку історичних оповідань письменниці на тій підставі, що це, мовляв, лише оспівування патріархальщини.

Назва роману «Золоті стремена» дещо піднесена, а в творі йдеться про похмуру, найтрагічнішу нашу історію, той період, коли вирішувалася доля слов'янського світу: бути йому чи не бути? Розрізнена чварами, міжусобицями земля давньоруського регіону потрапила під копита ординського завойовника. Київська Русь прийняла на себе головний удар численних орд хана Батия. Ціною власного життя і волі наші предки врятували народи Європи від татаро-монгольської навали. Зі сторінок роману постають хитросплетіння політики Польщі, Риму, які, прагнучи ослабити могутню Київську Русь, залишили її без підтримки перед ордами зі Сходу. В романі з любов'ю виписані сторінки, з яких постають наші славні князі Данило Галицький, Олександр Невський, котрі підняли народ на боротьбу з підступним ворогом.

І, нарешті, роман Раїси Петрівни «Зрада, або Як стати володарем». Він вийшов окремим виданням у «Радянському письменнику», в 1988 році, коли весь цивілізований світ відзначав 1000-ліття хрещення Русі. Як учений-дослідник, письменниця, певна річ, не могла не сказати свого слова з цього приводу. І воно виявилось вагомим, вивіреним.

Коли Раїса Петрівна читає студентам лекції, вона говорить: ми знаємо добре Олімп, богів на чолі із Зевсом, Артемідою, але зовсім не знаємо своїх слов'янських богів, овіяних фольклором. А вони були і є, от лише не і науковці, і письменники чомусь не поспішають скласти цілу бібліотеку історії нашої слов'янської міфології.

Не на порожньому місці з'явилося християнство, знову наголошує письменниця. Згадаймо трипільські написи на горшках, знайдених археологами, які розшифрував нині вже покійний київський учений Михайло Суслопаров, котрого за життя не визнавали. Ці написи зроблені лезезгами, або пелазгами — племенами, що жили на Придніпров'ї та північному Причорномор'ї.

три-дві тисячі років до нової ери. Вчений вважає, що саме тут, на Придніпров'ї, і виникла та абетка (спершу з 16 літер), згодом перейнята наступними племенами (фінікійцями, греками і т. д.), тобто глаголиця, якою ще писала княгиня Анна, дочка Ярослава Мудрого, на стінах французьких соборів... А від Кирила та Мефодія писемність прийшла до нас у новітній формі.

В одній із сюжетних ліній роману «Зрада» розкривається ідея єдності руської держави. Цей драматичний мотив об'єднання земель в одну державу проходить рефреном: дев'ятий вік — як дев'ятий вал.

Письменниця вважає, що норманська теорія походження Київської держави є вигадкою, до того ж тенденційною: мовляв, слов'янство саме не було здатне об'єднатися в єдину державу, якби не допомогли варяги (нормани), вихідці зі Скандинавії. Вона стурбована й тим, що і нині є в нас таке прагнення знову відродити норманізм (не тільки за рубежом). Так у Москві 1986-го видано книжку «Слов'яне і скандинавці». В одній із статей там сказано: руси — плем'я новгородське, варязьке, яке прийшло від фінів, бо по-фінськи воїн — дружинник — це «роутсі». Тож нібито руську державу створили саме ті дружини, і підтвердженням цьому є назви, а от на Південній Русі (так і досі деякі російські вчені називають нашу Україну, як і за царату, коли слово «Україна» було заборонено) немає, мовляв, корінних слів із назвою «Русь». А от що в нас є і Рось, і Росава, і Роставиця, і русини, котрі й дотепер так себе йменують у Галичині, в книжці навіть не згадується...

З такою теорією Раїса Іванченко полемізує і в науковому, і в літературному плані. Недостатня обізнаність деяких авторів з усіма нюансами історії, а також норманської теорії приводять їх, на її погляд, до хибних висновків.

Роман «Зрада, або Як стати володарем», також показує і змушує замислитись над тим, коли людина зраджує себе. Боги зрадили себе, адже свої власні дрібні справи ставили вище народних інтересів. І от вони не пускають Перуна до влади, який справді був гідний очолити і божеську громаду, і народ, повівши його до сподіваної волі. Крім того, це зрада людьми своїх традицій, духовних орієнтирів.

Роман, як і попередні твори письменниці, швидко зацікавив шанувальників минувшини. Буквально за кілька днів книгу розкупили, незважаючи на те, що вона вийшла тиражем 115 тисяч примірників.

Тепер, у зрілі роки, після всього пережитого і вистражданого, Раїса Іванченко не розчарувалася у своєму виборі, своєму покликанні. Історія була і залишається її пристрастю, її одержимістю. Літописи, перекази, пісні, легенди, міфологія, зрештою, і сам історичний жанр з'явився відтоді, — вважає письменниця, — відколи усвідомлює себе людство, серед них і наші пращури, древні слов'яни. Бо людство не може існувати, не пам'ятаючи себе, не відштовхуючись від досягнутого і в економічному, і в соціальному, і в культурному плані.

А яке значення історичної пам'яті сьогодні, коли український народ пробудився до політичної діяльності, коли відбувається активна політизація молоді? Раїса Петрівна говорить так:

— Молодь включається у боротьбу. І я вважаю, що це добре, коли вона усвідомлює свою місію і ті зміни, що мають місце в суспільстві.

Проте, як педагог й історик, знаю, що така участь у політичному житті вимагає великої підготовки. Колись у нас, у ХІХ столітті, сто років тому, а час наче повернувся назад, молодь ішла в народники, в політику. Недовчена молодь — студенти, гімназисти. Саме вони й склали ту революційну частину, що перейшла до політичної та терористичної боротьби. Але трагедія Росії полягає в тому, що ця недовчена молодь відважно йшла на ешафот і відважно гинула за фальшиві ідеали. Вона не могла виробити об'єктивну оцінку й справжніх ідеалів через свою слабку теоретичну підготовку. Отож я кажу своїм студентам: «Добре, що ви ходите на різні збори, мітинги, але краще було б, якби ви ще й добре вчилися, коли б опанували всі теоретичні програми, які дала нам історія, на основі яких нам потрібно виробити найбільш сприятливий шлях для політичного прогресу».

Раїса Петрівна Іванченко сьогодні у своїх творах (завершує історичний роман про князя Олега і княгиню Ольгу), лекціях, виступах і статтях продовжує наголошувати, що наша історія славна і трагічна, і на ній треба вчитися, щоб будувати майбутнє. Сьогодні, коли наше суспільство на грані руйнації, коли ще до Чорнобиля у вакуумі бездуховності та безгласності відбувалися аварії на інших реакторах, коли наша культура загалом є одним з «четвертих реакторів», надзвичайно великого значення набуло звернення до минулого. І треба послідовно, — наголошує вона, — з науковою компетентністю, на високому рівні показувати людям, молоді

в першу чергу, що вони належать до великої історичної та культурної традиції.

Це приналежність стародавньої України до антично-грецької цивілізації, це світова слава могутньої і культурної Київської Русі-України, це шедеври українського іконопису, це міські традиції львівського братства, це інтелектуальні і мистецькі здобутки Києво-Могилянської академії, це унікальне козацьке барокко, це легендарна Запорозька Січ, це вишукане оточення високоосвіченого державного мужа Івана Мазепи, це чаруюча музика відомих всьому світові українських композиторів Максима Березовського, Артема Веделя, Дмитра Бортнянського, це духовний титанізм Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Андрея Шептицького, Володимира Вернадського, Олександра Довженка.

Треба показувати, що наша історія і культура — це не «тарапуньківський фольклоризм зі знаком мінус», не тільки один гопак, не «чарка й сало з часником», не бездушні монументи партійним «богам» і радянським «героям», і не адміністративно-бюрократичне безкультур'я. Це історія і культура давнього і цивілізованого народу, «якого правди сила ніким звоєвана ще не була!» Це історія і культура, які спроможні просвітити, «благородити, гуманізувати наше суспільство. Ось чому сьогодні потрібно відродити нашу історичну пам'ять.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

У червні місяці 1992 року вийшов перший номер газети Союзу українок «Українка». На першій сторінці було надруковане звернення Голови Союзу українок Атени Пашко до жінок.

Дорогі посестри!

Шановна громадо!

Довгим і тернистим був шлях до свободи України. Мільйони борців без вагань віддали своє життя за святу ідею. Мільйони мучеників, мільйони убієнних.

У чорну ніч неволі, що тривала століттями, українська жінка знаходила в собі сили зберегти прагнення до волі, почуття гідності, відповідальність за свій народ, за свою родину, за виховання своїх дітей. Це проявлялося в усіх соціальних верствах нашого жіноцтва.

Світлі постаті подвижниць жіночого руху в Україні, як Наталя Кобринська, Уляна Кравченко, Герміна Шухевич, що перша в 1892 р. організувала «Клуб русинок». Він мав би стати елітарно-салонним закладом, але під

впливом і наполяганням його засновниці Герміни Шухевич, яка закликала жіноцтво до самоосвіти і просвітницької праці серед свого народу, «Клуб русинок» став першою жіночою організацією в Галичині.

На Великій Україні в той час не було зовсім можливості для створення українських просвітницьких організацій, а тим більше жіночих. Жінка російської імперії, особливо українка, не мала ніяких прав, як і весь український народ. Та це не означає, що на землі наддніпрянській не було активних жінок-патріоток, які мали великі організаторські здібності. Візьмемо хоча б Настю Грінченко, яка приїхала у все ж таки вільнішу, хоч і окуповану Австрією Галичину, на навчання у Львівський університет і заснувала у Львові 1904 р. «Кружок українських дівчат», до якого входило багато дівчат з Великої України, що студіювали у Львові. Цікаво, що в 1908 р. обидва товариства об'єдналися і створили нове товариство «Жіноча громада», яке в 1917 році приймає назву «Союзу українок». Здійснилася давня мрія об'єднати все українське жіноцтво для суспільної праці. В той же час у Києві був створений «Союз українських жінок». Серед жінок, що входили до цієї організації, були такі світила, як професор Софія Русова і драматург, видатна українська діячка Людмила Старицька-Черняхівська. Існуюче товариство мало на меті підготувати українське жіноцтво для праці в урядових установах. Багато жінок брали активну участь в діяльності Центральної Ради. Селянки очолювали сільські Ради. Але все припинилося з експансією більшовизму в Україну.

В Західній Україні «Союз українок» діяв ще 22 роки і був ліквідований внаслідок більшовицької окупації в страшні дні 1939 року. Великим щастям для Галичини був «Союз українок». Нині далеко не всі усвідомлюють, яку велику роль відіграв він в житті цієї частини української землі і чим завдячує йому сьогодинське покоління. Впродовж XX ст. в Галичині п'ять разів міндалися окупанти і народ не міг протиставити їм нічого, крім незламної волі, сильного гарту та віри. Такі прикмети виховали в ньому жінки, яких згуртував, навчив мужності і любові до свого рідного «Союзу українок».

Вся історія Союзу українок — це прагнення до незалежності. Ці ідеї жили постійно серед українського жіноцтва. Спалах демократії наприкінці 80-х років був поштовхом для відновлення і створення громадських організацій. На початку 1990 р. відновлено діяльність Союзу українок у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, а

також створено СУ у Києві. Приклад цей підхопило прогресивне жіноцтво всієї України. Сьогодні маємо відділи в 20 обласних центрах; у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях осередками охоплено майже всі районні міста і багато сіл. Створення їх триває. Загальне членство в даний час сягає 7 тисяч.

У важкий період становлення Союзу українок велику матеріальну і моральну допомогу надали нам сестри з діаспори. Ми вдячні тим українським жінкам, яких доля закинула в чужину, а вони згуртувалися в своїй організації, зуміли пронести через роки святість культури і традицій рідного, поневоленого народу і подати руку підтримки своїм країнкам. Лідія Черник з екзекутиви СУА (Нью-Йорк), перебуваючи в Україні, зокрема в Чорнобильській зоні, створила там ще один осередок СУ в селі Опачичах. В тісних контактах перебуваємо з СУА Франції, Канади, Австралії, а також із СФУЖО (Світова федерація українських жіночих організацій) і віримо, що вони будуть ще більше зміцнюватися у співпраці на користь України.

Приємно відзначити, що СУ відновлено в Польщі, створено у Вірменії. Маємо надію, що прийде час і осередки СУ з'являться на теренах українських поселень в Росії: на Кубані, Зеленому Клину, а також серед української громади Москви і Санкт-Петербургу та в містах інших держав, де живуть українці.

Союз українок діє тільки два роки, проте вклад нашої організації в пробудження свідомості народу значний. До сьогодні СУ був громадсько-політичною організацією, метою якої було пробудити в українському народі почуття господаря на власній землі, а також розуміння політичної ролі і політичної праці жінки.

Сьогодні, коли Україна буде демократичну правову державу, Союз українок стає громадсько-просвітницькою організацією, що спрямовує творчі сили українського жіноцтва на відродження і утвердження у суспільстві історичних святинь, ідеалів та духовної культури українського народу. Щоб цього досягнути і сприяти утвердженню в незалежній демократичній Україні принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, демократії, рівноправності усіх національностей, що входять до складу народу України, кожен осередок Союзу українок має стати тим центром суспільного життя, який згуртовує навколо себе усе свідоме жіноцтво і сприяє відродженню його духовності і моралі. І тут необхідно використовувати усі можливі заходи.

Зам. 0222072.

Український центр духовної культури
Київ, вул. Софіївська, 10

Друкарня видавництва «Пресі України»
252006, Київ-6, вул. А. Барбюса, 51/2.